

Національна академія педагогічних наук України

Інститут проблем виховання

На правах рукопису

Карнаухова Антоніна Валеріївна

УДК 373.24–043.83:177–053.8:398.21

**ФОРМУВАННЯ ШАНОБЛИВОГО СТАВЛЕННЯ У ДІТЕЙ 5-ГО РОКУ
ЖИТТЯ ДО ДОРΟΣЛИХ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ КАЗКИ**

13.00.08 – дошкільна педагогіка

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник :

Машовець Марина Анатоліївна

кандидат педагогічних наук, доцент

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ШАНОБЛИВОГО СТАВЛЕННЯ ДО ДОРΟΣЛИХ У ДИТЯЧОМУ СОЦІОГЕНЕЗІ.....	11
1.1. Проблема формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих у контексті історико-теоретичного аналізу...	11
1.2. Психолого-педагогічні особливості формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих.....	37
1.3. Українська казка як засіб формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих.....	57
Висновки до розділу 1	78
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ШАНОБЛИВОГО СТАВЛЕННЯ У ДІТЕЙ 5-ГО РОКУ ЖИТТЯ ДО ДОРΟΣЛИХ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ КАЗКИ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ДНЗ.....	81
2.1. Вивчення стану рівнів сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих.....	84
2.2. Обґрунтування педагогічних умов та методики формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки.....	105
Висновки до розділу 2.....	119
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ТА РЕЗУЛЬТАТИ ФОРМУВАННЯ ШАНОБЛИВОГО СТАВЛЕННЯ У ДІТЕЙ 5-ГО РОКУ ЖИТТЯ ДО ДОРΟΣЛИХ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ КАЗКИ.....	122
3.1. Методика формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки.....	122
3.2. Аналіз ефективності використання української казки в процесі формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих.....	150
Висновки до розділу 3.....	169
ВИСНОВКИ	172
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	176
ДОДАТКИ.....	195

ВСТУП

Актуальність теми. Соціально-культурні процеси, які відбуваються у сучасному суспільстві й активно впливають на стиль людських взаємин, моделі міжособистісної взаємодії, проникають навіть у сферу стосунків дітей дошкільного віку та дорослих (батьків, педагогів та інших близьких дорослих). Батьки, створюючи сімейний мікроклімат, формують у дітей ціннісні орієнтації та моральні норми, виховують у них суспільно значущі особистісні якості і поступово залучають до суспільного життя. Відтак, сім'я потребує педагогічного супроводу з боку найпершої освітньої інституції – дошкільного навчального закладу, зокрема від дошкільного педагога.

Нормативним підґрунтям для вирішення окресленого завдання є положення Законів України “Про освіту” (1996), “Про дошкільну освіту” (2001), Базового компоненту дошкільної освіти в Україні (2012), Концепції Державної цільової програми розвитку дошкільної освіти на період до 2017 року (2011) та інших документів.

Для суспільства питання виховання підростаючого покоління на гуманістичних засадах були важливими на всіх етапах суспільного розвитку. Прогресивна світова й вітчизняна педагогічна думка завжди визначалися добродійними тенденціями (Г. Ващенко, Б. Грінченко, Я. Коменський, Н. Лубенець, М. Монтень, Й. Песталоцці, Ф. Рабле, С. Русова, Ж.–Ж. Руссо, Г. Сковорода, К. Ушинський та інші).

Виховання високих моральних цінностей особистості неможливе без плекання шанобливого ставлення до дорослих, найрідніших і найдорожчих людей. Вивчаючи проблеми морального виховання, учені виокремлюють поняття “шани”, яке визначають однією з найважливіших якостей особистості (А. Архангельський, О. Дробницький, І. Кон та інші).

У зв'язку з тим, що сучасна сім'я переживає трансформацію міжпоколінних відносин (М. Мід), питання формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих набуває особливої значущості. До того ж вікові характеристики свідчать про особливу сенситивність цього

періоду для такого виховання (Л. Артемова, Г. Беленька, Н. Гавриш, І. Карабаєва, О. Кононко, В. Кузьменко, М. Машовець, Т. Піроженко, Т. Поніманська та інші).

Проблема формування шанобливого ставлення дітей до дорослих у філософському, психологічному, педагогічному аспектах розглядалася вченими минулого і сьогодення (Г. Ващенко, Я. Коменський, Д. Локк, А. Макаренко, Й. Песталоцці, Ж.–Ж. Руссо, С. Русова, В. Сухомлинський, К. Ушинський та інші). Зокрема, науковцями проаналізовано роль спілкування в особистісному становленні дошкільника (Д. Ельконін, О. Кононко, В. Кузьменко, М. Лісіна, А. Рузька, Є. Суботський та інші); особливості становлення у дошкільному віці ціннісного ставлення до однолітків (В. Павленчик, Т. Поніманська, Ю. Приходько, Т. Репіна та інші); вплив соціальних емоцій на взаємодію дітей дошкільного віку (О. Запорожець, В. Котирло, Г. Кошелева, Я. Неверович, Л. Стрелкова та інші); специфіка прояву гуманних взаємин дошкільників у спільній діяльності (Л. Артемова, А. Гончаренко, В. Котирло, О. Смирнова та інші); питання цілісного виховання дітей у сім'ї (Т. Алексеєнко, Л. Гураш, М. Машовець та інші); підготовка майбутніх вихователів до формування шанобливого ставлення у дітей дошкільного віку до дорослих (О. Бутенко, О. Козлюк, А. Курчатова та інші).

Численними психолого-педагогічними дослідженнями визнано питомий педагогічний потенціал художньої літератури у вихованні дітей дошкільного віку (Н. Карпінська, Л. Стрелкова, Н. Химич та інші); а одним з її дієвих засобів виокремлюється дитячий фольклор і, передусім, казка як невід'ємний складник рідної культури. Але формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки як окрема цілісна проблема поки не була предметом дослідження в педагогічній науці.

Отже, огляд досліджень і сучасної практики дошкільної освіти виявив низку суперечностей:

– між необхідністю утвердження в інформаційно-технократизованому соціумі духовних і моральних цінностей та недостатньою ефективністю

наявних педагогічних механізмів їх формування у підростаючого покоління, починаючи з дошкільного віку;

– між потребою сучасної сім'ї у створенні сприятливого морального середовища та недостатнім рівнем сформованості педагогічної культури дорослих у формуванні шанобливого ставлення членів родини одного до одного та до інших людей;

– між потребою суспільства у формуванні ціннісних орієнтацій особистості, починаючи з дошкільного дитинства, які охоплюють, у тому числі, шанобливе ставлення до дорослих, і недостатнім методичним забезпеченням реалізації виховного потенціалу української казки у вихованні дітей дошкільного віку.

Виявлені суперечності підтвердили актуальність проблеми і зумовили вибір теми дослідження: **«Формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складником теми лабораторії дошкільної освіти і виховання Інституту проблем виховання НАПН України «Науково-методичне забезпечення формування базових якостей особистості старшого дошкільника в дошкільному навчальному закладі» (державний реєстраційний номер 0113U001214). Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 5 від 27.11.2003 р.) та узгоджено Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 1 від 27.01.2004 р.).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити ефективність педагогічних умов формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки.

Реалізація поставленої мети обумовила такі **завдання дослідження:**

1. На основі теоретичного аналізу уточнити сутність ключового поняття «шанобливе ставлення» стосовно дітей 5-го року життя та розкрити виховний потенціал української казки в контексті теми дослідження.

2. Визначити критерії, показники та схарактеризувати рівні сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих.

3. Обґрунтувати педагогічні умови формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки в контексті моделювання досліджуваного процесу.

4. Розробити та експериментально перевірити методику формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки.

Об'єкт дослідження – процес морального виховання дітей 5-го року життя.

Предмет дослідження – педагогічні умови та методика формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: особистісно орієнтований та діяльнісний підходи до виховання (І. Бех, Л. Виготський, Г. Костюк, І. Якиманська); теоретичні положення щодо розвитку особистості та гуманізації навчання і виховання (Д. Ельконін, М. Лісіна, Ю. Приходько, В. Сухомлинський); філософські та психолого-педагогічні ідеї про природу цінностей і ціннісних орієнтацій особистості (Є. Бондаревська, І. Ігнатенко, Т. Поніманська, А. Рuzська, О. Сухомлинська, Г. Тарасенко, Т. Титаренко, К. Чорна); концептуальні ідеї щодо морального виховання, зокрема дітей дошкільного віку (Л. Артемова, О. Кононко, В. Павленчик, Т. Поніманська); психолого-педагогічні дослідження механізмів міжособистісного спілкування і партнерських відносин (В. Білоусова, О. Бодальов, О. Запорожець, В. Киричок, Я. Коломинський, Г. Костюк, В. Котирло, О. Кульчицька, О. Леонт'єв, М. Лісіна, Я. Неверович, Л. Проколієнко, Д. Фельдштейн); дослідження специфіки розвитку мовлення дошкільників (А. Богущ, І. Луценко, Т. Піроженко) і ролі художньої літератури у вихованні дошкільників (О. Запорожець, Н. Карпінська, Л. Славіна); праці з питань педагогічного потенціалу засобів фольклору, зокрема упровадження української казки в

освітній процес (С. Бакуліна, А. Богуш).

Для досягнення мети та розв'язання завдань дослідження використано такі **методи**:

– *теоретичні*: аналіз, порівняння, узагальнення наукових джерел для уточнення досліджуваних дефініцій «шана», «ставлення», «шанобливе ставлення»; вивчення та узагальнення педагогічного досвіду, систематизація й узагальнення теоретичних та емпіричних даних для обґрунтування педагогічних умов, моделювання, порівняльний аналіз результатів дослідження;

– *емпіричні*: діагностичні (бесіда, опитування, анкетування), педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний та контрольний етапи), систематичне спостереження, аналіз продуктів творчої діяльності дітей для визначення рівнів сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих, доведення доцільності педагогічних умов та методики формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки;

– *статистичні методи*: математичне обчислення для кількісного оцінювання стану досліджуваної проблеми та експериментального підтвердження ефективності педагогічних умов формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих (за критерієм Фішера).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

– *уперше* обґрунтовано педагогічні умови (створення розвивального середовища у дошкільному навчальному закладі з метою забезпечення позитивного емоційного фону сприймання вихованцями морального змісту казок; систематичне збагачення знань дітей 5-го року життя змістом казок морального спрямування; залучення дітей до практично зорієнтованої діяльності в контексті творчої інтерпретації казкових сюжетів з подальшою поведінковою проекцією); виокремлено компоненти (когнітивний, емоційний, поведінковий), визначено критерії та показники (когнітивний: розуміння поняття «шанобливе ставлення»; самостійність усвідомлення внутрішнього

стану близьких людей; вміння проявляти шанобливе ставлення до дорослих; вміння свідомо поступатися своїми бажаннями; емоційно-почуттєвий: вміння визначати та адекватно реагувати на почуття та емоції дорослих; здатність відчувати і розуміти емоційний стан дорослих та причини, що можуть його викликати; ставлення до дорослих як до цінності; здатність до співчуття та співпереживання; творчо-діяльнісний: здатність давати мотивовану оцінку вчинкам стосовно дорослих; вміння надавати безкорисливу допомогу дорослим у повсякденному житті; вміння самостійно знаходити правильний вихід із ситуації, що передбачає моральний вчинок стосовно дорослих; здатність до творчої інтерпретації морального змісту казок з проєкцією на власну поведінку), схарактеризовано рівні сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих;

– *уточнено* сутність поняття «шанобливе ставлення» стосовно дітей 5-го року життя, яке визначається як вияв поваги, що ґрунтується на індивідуальних моральних чеснотах чи якостях особистості, до якої це ставлення виявляється;

– *набули подальшого розвитку* форми і методи формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробленні й упровадженні методики формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих на основі морального спілкування всіх суб'єктів освітнього процесу, засобом якого є українські казки, та методичного забезпечення, створеного для реалізації розробленої методики; запропонованій систематизації українських казок, цілеспрямоване застосування яких формує шанобливе ставлення до дорослих і є доцільним для сприймання дітьми 5-го року життя відповідно до програмових вимог у ДНЗ.

Матеріали дисертації можуть бути використані у практичній діяльності педагогічних працівників дошкільних навчальних закладів; викладачами вищих навчальних закладів під час викладання навчальних дисциплін «Дошкільна педагогіка», «Основи сценарної роботи» проведення лекційних, семінарських, практичних занять; під час проходження педагогічної практики в ДНЗ

студентами напряму підготовки «Дошкільна освіта»; при розробленні та написанні методичних посібників із дошкільної освіти.

Результати дисертації **впроваджено** у практику роботи дошкільних навчальних закладів: ДНЗ № 40 м. Києва (довідка № 1/24-39 від 10.10.2014 р.), ДНЗ № 590 м. Києва (довідка № 7 від 17.11.2015 р.), Центр розвитку дитини «Сонечко» м. Малина Житомирської області (довідка № 52 від 4.09.2014 р.), ДНЗ № 4 «Калинонька» м. Малина Житомирської області (довідка № 44 від 4.09.2014 р.), ДНЗ № 9 «Золотий ключик» м. Малина Житомирської області (довідка № 54 від 4.09.2014 р.), ДНЗ № 20 «Дзвіночок» м. Кам'янець-Подільського Хмельницької області (довідка № 80 від 20.11.2015 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дисертаційної роботи оприлюднено на науково-практичних конференціях різних рівнів: *міжнародних* – «Сучасні реалії та перспективи дошкільної освіти» (Київ, 2008), «Актуальні проблеми наступності дошкільної і початкової освіти» (Кам'янець-Подільський, 2010), «Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти» (Рівне, 2011), «Спеціаліст ХХІ века: психолого-педагогическая культура и профессиональная компетентность» (Барановичи, 2011), «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання» (Київ, 2014); «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору» (Київ, 2015); *всеукраїнських* – «Дошкільне дитинство: інноваційний досвід освіти, проблеми, традиції та перспективи» (Переяслав-Хмельницький, 2008), «Інноваційні технології в дошкільній освіті України» (Київ, 2008); на *науково-методичних* семінарах для вихователів дошкільних навчальних закладів та методистів (Київ, 2008, 2009, 2012, 2014).

Результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри дитячої творчості Інституту розвитку дитини НПУ імені М. П. Драгоманова (2008–2009), кафедри педагогіки та психології Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка (2011–2014), щорічних науково-методичних семінарах для вихователів та методистів дошкільних навчальних закладів м. Києва (2008–2014).

Публікації. Основні положення та результати дисертації відображено в 22 наукових публікаціях (з них 21 одноосібна), у тому числі: 9 статей у вітчизняних наукових фахових виданнях, 3 – у зарубіжних періодичних наукових виданнях, 4 – у збірниках наукових праць за матеріалами конференцій, 6 – інші публікації.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків з кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (232 найменування, з них – 8 іноземною мовою, 6 – інтернет-джерел) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 240 сторінок, із них 175 сторінок основного тексту, 18 сторінок списку використаних джерел, 46 сторінок додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ШАНОБЛИВОГО СТАВЛЕННЯ ДО ДОРΟΣЛИХ В ДИТЯЧОМУ СОЦІОГЕНЕЗИ

1.1. Проблема формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих у контексті історико-теоретичного аналізу

Актуальність проблеми морального виховання впродовж останніх десятиліть особливо загострюється на тлі реалізації сучасних пріоритетних завдань щодо виховання незалежної особистості, здатної до самореалізації в змінному соціумі. Виховання громадянина завжди було в епіцентрі уваги педагогічної науки і практики.

Сьогодні на перший план вітчизняної науки піднесено теорії, що проголошують пріоритет особистісних цінностей перед цінностями окремих груп [26, с. 165]. Водночас в умовах глобальної екологічної і духовної кризи проблема співжиття людей на гуманістичних засадах набуває значення категоричного імперативу збереження життя на землі людини як духовної особистості. Особливе значення у цих процесах – збереження та розвиток духовності людини – має сім'я. Саме сім'я відіграє найважливішу роль у соціалізації особистості дитини-дошкільника.

Зазначимо, що для розуміння сучасної ситуації родинного виховання важливо усвідомити змінні процеси, пов'язані з появою нового типу культури міжпоколінних відносин. М. Мід виокремила культуру трьох типів міжпоколінних відносин, які визначають характер навчання підростаючого покоління: *постфігуративна*, заснована на тому, що підростаюче покоління переймає досвід у старшого покоління; *кофігуративна*, де діти та дорослі вчаться не тільки у старшого покоління, а й у однолітків; *префігуративна*, в якій не тільки діти вчаться у дорослих (батьків), але й дорослим (батькам) доводиться навчатися у своїх дітей.

Для першого, постфігуративного, типу характерним є передача поколінням нащадків у незмінному вигляді з боку старшого покоління та прийняття на віру заданих дорослим світом «нормативів». Виходячи з того, що постфігуративна культура намагалась зберегти себе без змін, пріоритетними були репродуктивні методи навчання. Наслідки цього типу культури проявляються ще і в сучасній освіті – в її змісті, методах та організації.

Кофігуративний тип культури передбачає, що діти й дорослі вчаться у своїх сучасників, зокрема своїх однолітків, хоча традиції, норми життя, задані предками, для них також мають велике значення. Цей тип культури в освітньому процесі породжує стосунки співпраці між педагогами та дітьми як рівноправними партнерами.

Префігуративна культура, за словами М. Мід, відображає наш час, «де дорослі вчаться у своїх дітей або разом з ними», адже вони, як і діти, можуть лише спрогнозувати, яким буде майбутній світ, отже, приречені на життєтворчість. З огляду на принципово інші умови життєдіяльності, задані цим типом культури, організаційні форми, методи навчання, характер взаємин суб'єктів освітнього процесу також мають оновитися, бо вони не можуть залишатися такими, якими були раніше. Перехід до префігуративної культури відзначився оновленням значень ключових педагогічних понять і категорій. Так, поняття *освіта*, починаючи з епохи Відродження, розумілась як спосіб висвітлення, розкриття, розвитку в глибинах особистості себе самої, власних схованих потенцій; формування людиною образу свого «Я» через саморозвиток, заохочення, входження у культуру, у світ, у спілкування з іншими. Проте паралельно існувало інше визначення, що акцентувало увагу на заданий зовнішніми умовами процес набуття знань, умінь, навичок. Лише у префігуративній культурі суть освіти не тільки визначається, а й технологічно розробляється як керована ззовні самоосвіта. Така характеристика трансформаційних змін, що відбуваються у діаді «дитина-дорослий» дає можливість припустити, що саме префігуративна культура виступає орієнтиром для дорослого щодо беззаперечного прийняття здатності дитини

дошкільного віку до усвідомлених проявів моральної поведінки, серед яких шанобливе ставлення до дорослих займає ключову позицію [121, с. 250].

Аналіз наукових джерел в галузі філософії дає змогу констатувати, що проблема морального виховання була предметом вивчення багатьох представників стародавньої філософської школи. Зокрема, виразником моральності давньої китайської філософії вважається Конфуцій, моральна концепція якого базувалася на вченні про людинолюбство. Сутність цієї моралі полягала в урегулюванні стосунків між людьми у містах, державі, які часто не знали одне одного, але інтереси яких збігалися. Конфуціанська етика передбачала верховенство добра, закликала жити за настановою: «Не роби людям того, чого не бажаєш собі, і тоді в державі і сім'ї до тебе не будуть ставитись вороже» [179, с. 458]. У ранг постулатів дане висловлення було возведене прибічником традицій у пріоритетності моралі Е. Кантом, який у XVIII ст. возвеличив його як основну моральну вимогу, суть якої полягає в тому, що людина повинна себе ототожнювати з іншими, ставити себе на їхнє місце. Дослідження вчень Конфуція дало можливість відзначити, що людинолюбство характеризує відносини, що повинні передусім існувати між батьками і дітьми, а вже потім воно поширюється на відносини між усіма іншими людьми, що дає нам підстави вважати сім'ю моделлю суспільства.

Вивчення трактатів давньогрецьких філософів (Сократ, Платон, Арістотель) дозволило пояснити природу моральних пороків, що зумовлені незнанням, якщо людина знає, що таке добро, вона не вчинить всупереч йому. Зокрема, Арістотель зазначав, що властивість добродійності полягає щонайперше в тому, щоб робити добро, а не приймати його; у тому, щоб здійснювати якнайбільше добрих вчинків і не робити негідних.... Адже сама природа дала людині в руки потужну зброю – моральну силу, якою можна користуватися як завгодно, тому людина, позбавлена добродійності, виявляється «істотою нечестивою та дикою» [203, с. 254]. У межах класичної філософської традиції поняття «буття» і «цінність» мислилися як неподільні, тобто розглядалися як ієрархічно підпорядковані в межах більш глобальних

ціннісних систем і не набували значення універсальних і самодостатніх. Наприклад, Вольтер зазначав, що доброчесність і порок, моральне добро і зло в усіх країнах визначається тим, чи корисне або шкідливе дане явище для суспільства в цілому та окремої людини. Вивчення етичних категорій дає підстави трактувати поняття «добро» як об'єктивну моральну якість вчинку з погляду на його корисність, благо для суспільства й кожної людини. В основі тлумачення цього поняття знаходиться твердження давнього філософа Марка Аврелія про природну притаманність особистості турбуватися про людей. Попередні твердження слугували основою для теоретико-концептуального обґрунтування автономії «моралі», що вперше було здійснено німецьким філософом Е. Кантом. На його думку, знання має цінність тоді, коли воно служить вищій цінності – благу людини. Філософ виходив з того, що людська воля автономна, тобто вона сама собі задає закони своєї діяльності; воля у власній дії незалежна ні від зовнішніх чинників, ні від внутрішніх імпульсів людини. Саме на цьому розумінні автор вибудував концепцію моралі, у якій розуміння засад даної категорії було новим для філософії: стверджувалася принципова самостійність та самоцінність моральних принципів. На думку Е. Канта, вони ґрунтуються на свободі волі, а воля керується певними закликами, настановами на зразок «дій так.....». В основі корисної практичної дії лежить гіпотетичний імператив, його правило – «якщо хочеш досягти певної мети, дій таким чином...» [205, с. 632]. В основі морального вчинку лежить категоричний імператив, тобто всезагальне веління, яке Е. Кант формулює таким чином: співмірною принцип свого морального вчинку зі всезагальним благом, вчиняй так, як ти хочеш, щоб вчиняли щодо тебе. Такий підхід зумовив висновок про те, що філософ виступав прихильником суворих правил у сфері моралі. Наприклад, якщо людина, робить добро іншій людині, тому що їй подобається робити добро, а не тому, що вона повинна це робити, то такі вчинки є не чисто моральними.

Подальший аналіз філософських джерел показав, що видатні представники філософської думки такі як: Сократ, Епікур, Спіноза, Гельвецій,

Гольбах, Дідро, Г. Гегель, М. Добролюбов, М. Чернишевський розвивали вчення про основні проблеми етичної теорії – тобто, науково обґрунтовували моральні системи та тлумачили моральні категорії та цінності, серед яких пріоритетним було формування моральної свідомості. Зокрема, Г. Гегелем були розмежовані поняття «мораль» і «моральність», обґрунтовано, що розрив між «мораллю» і «моральністю» засвідчує кризовий стан суспільства, разом з тим перетворення живої дієвої моральності на простий зліпок з наявної системи моральних норм позбавило б людину здатності засвоювати історичний і соціальний досвід творити нові форми морального спілкування [206, с. 322].

Ретроспективний аналіз філософських досліджень дозволив констатувати, що специфіка моральної свідомості формувалася за умов розкладу родоплемінного суспільства, виникнення складової системи опосередкованих зв'язків (політичних, економічних, соціальних тощо), що прийшло на зміну безпосередньому характеру всіх стосунків людей у традиційній общині. Поява відносної свободи вибору, потреба в ситуаційній гнучкості поведінки й стосунків, відповідно до динамічних умов життя, робили чимдалі проблематичнішими збереження, культурну трансляцію і примноження досвіду безпосереднього морального ставлення людини до людини, спільноти, природи, світу. У контексті критичного осмислення реальних звичаїв людей (що свідчило про руйнацію традиційних форм моральності) складається узагальнена система уявлень про чесноти, норми поведінки, основоположні закони колективного співіснування. У цьому ракурсі мораль співвідноситься з духовно ідеальними основами права, релігії, мистецтва, філософії. Часткове коригування внутрішнього світу людини, її вчинків, малої поведінкової практики відбувається за умови особистісного прийняття вимог і настанов моралі та відповідних вольових зусиль щодо їх здійснення.

На нашу думку, досить цінними є переконання Е. Канта, що намагання досягти доброчесності й праведності засобами зовнішнього тиску без достатньої внутрішньої мотивації, вступають у протиріччя з ціннісним аспектом морального самоствердження людини, породжують «легальні», а не

моральні вчинки. Історія етики ілюструє боротьбу двох антогоністичних напрямків – матеріалістичного та ідеалістичного. Зокрема, в основі ідеалістичної теорії знаходиться думка про те, що моральність зумовлюється вищими силами або виникає в середині індивідуальної свідомості на правах підсвідомого імпульсу, інстинкту. Натомість матеріалістична етика виходить з того, що людину формують обставини життя, закони середовища, які зумовлюють мотиви її поведінки та складають умови її діяльності. Аналіз філософсько-історичного пласту досліджень довів, що ідеалістичне і матеріалістичне начало діють синхронно.

Філософські позиції вчених у сфері етики зафіксовані у влучних висловлюваннях, які є своєрідними правилами у повсякденному житті. Наприклад, Конфуцій стверджував: «Щоб досягти моральної досконалості, треба передусім турбуватися про душевну чистоту. А душевна чистота досягається тільки в тому разі, коли серце шукає правди й воля прагне до святості» [206, с. 115]. Вивчення філософських джерел та аналіз теорій зумовив висновок про те, що з точки зору філософії «наявність відносно гуманних правил є кращою для соціуму як системи, ніж відсутність будь-яких» [204, с. 481].

Філософські судження в різні історичні часи привели до різноманітності у тлумаченні поняття «мораль». Аналіз довідкової літератури, зокрема філософських, психологічних, тлумачних словників, логічних словників-довідників дав змогу відзначити, що «мораль – це духовне випередження реальних можливостей життя й універсальне бачення належного ставлення до іншої людини, суспільства, природи» [203, с. 221]. У філософському енциклопедичному словнику дане поняття трактується як «...духовно-культурний механізм регуляції поведінки особистості та соціальних груп за допомогою уявлень про належне, в яких узагальнені норми, цінності, зразки поведінки, принципи ставлення до інших індивідів та соціальних груп». Якість особистості, що характеризує моральну сферу є мораль, яка трактується як якісна характеристика певної системи соціальних або міжособистісних

стосунків під кутом реалізації в них настанов і цінностей моралі [204, с. 150]. Інше трактування поняття «мораль» знаходимо у логічному словнику-довіднику: «Мораль – суб'єктивна свідомість індивіда, яка базується на свободі волі та охоплює його переконання, мотиви поведінки, мету і наміри» [203, с. 134]. Формою виявлення моралі є моральна свідомість – «...моральне усвідомлення людиною самої себе як особистості і свого місця в суспільстві, під впливом якої відбувається розвиток моральних почуттів честі, гідності, обов'язку, совісті тощо» [203, с. 137]. У «Філософському енциклопедичному словнику» поняття моральна свідомість визначається як «...духовна сторона моралі; людська свідомість в її спрямованості на осмислення і розв'язання моральних проблем» [204, с. 187].

До змісту моральної свідомості входять з одного боку норми і принципи, з іншого – моральні мотиви, ціннісні орієнтації, етичні цінності. Найповніше поєднання цих сторін здійснюється в категоріях моральної свідомості, що постають основними елементами її смислової вибудови. Розрізняють чуттєвий і раціональний рівні функціонування моральної свідомості. У першому випадку йдеться про моральні почуття, у другому – про моральні судження, етичні концепції і теорії, проте стрижнем є ідея добра. На основі узагальнення трактування змісту поняття «моральна свідомість» дійшли висновку, що воно має складну структуру, яку в узагальненому вигляді можна відобразити у рисунку (рис. 1.1).

Таким чином визначаємо, що моральна свідомість є формою виявлення моралі і становить підсистему зі своєю внутрішньою структурою, яка забезпечує поєднання двох функціональних властивостей: *імперативності* (здатності чинити до приписів) та *оцінювальності* і функціонує на *чуттєвому* і *раціональному* рівні (здатності співвідносити те чи інше явище з певними моральними цінностями). Щодо природи моральних цінностей, то вони в межах класичної філософської традиції розглядалися як невід'ємна частина онтології. Тривалий час моральні цінності розглядалися як ієрархічно впорядковані в

межах більш глобальних ціннісних систем і не набували значення універсальних та самодостатніх.

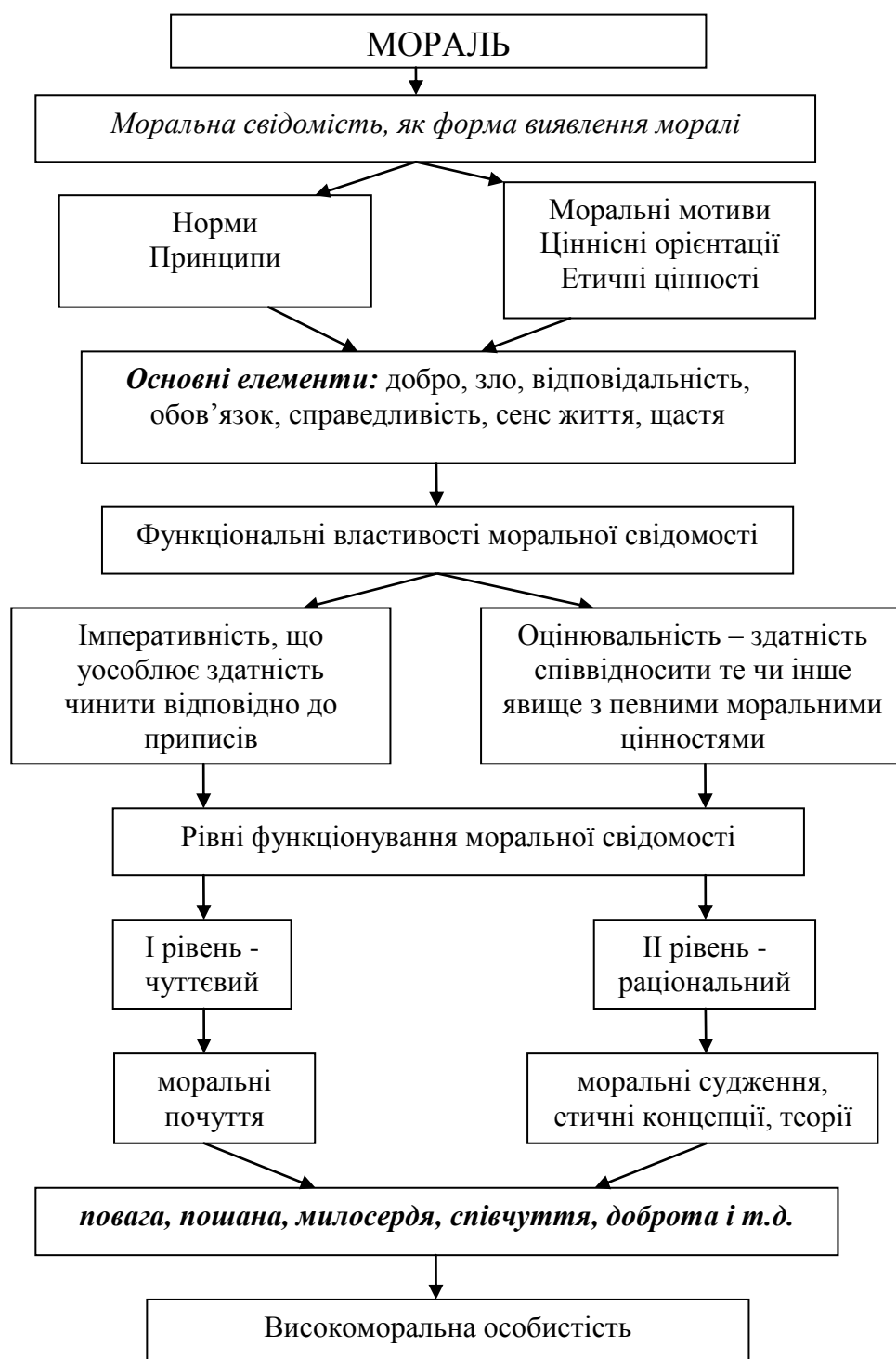

Рис. 1.1 Структурні елементи поняття «мораль», «моральна свідомість»

Теоретико-концептуальне обґрунтування автономії «моралі», вперше здійснене Е. Кантом, пов'язане із збільшенням авторитетності та впливовості як особливого способу нормативної регуляції, поширенням моральної оцінки і

самооцінки на різноманітні сфери життєдіяльності людей. Внаслідок соціокультурної динаміки певні моральні цінності стають визначальними або втрачають свою вагомість. У сучасній етиці намагання втілити інтерсуб'єктивні загальнозначущі смисли зумовлює пошук абсолютних непроминальних етичних максим. Ефективність сучасних стратегій суспільного розвитку залежить від особистісного чинника та універсального, що враховує глобально-планетарний вимір сучасних цивілізаційних процесів.

Послугуючись філософським енциклопедичним словником визначаємо поняття «моральні цінності»:

- осмислені моральною свідомістю, етично обґрунтовані належні доброчесності та відповідні їм норми поведінки (мудрість, мужність, толерантність, вірність, правдивість, щирість тощо);

- узагальнений зміст основних етичних понять (добро і зло, справедливість, щастя, гідність, честь, обов'язок тощо) і принципів (альтруїзм, гуманізм, благоговіння перед життям тощо);

- безпосередньо значущі для людини універсальні зв'язки, вимоги, ідеали моралі, які мають самостійний статус, схвалюються суспільною думкою, знаходять втілення в праві, релігії, мистецтві, філософії [206, с. 357].

Резюмуючи положення філософської теорії моралі відзначаємо, що результатом теоретичних суджень є втілення категоріального апарату досліджуваного феномена в практику формування особистості з дошкільного дитинства, що виявляється у ставленні до соціуму загалом та до дорослих зокрема. Ціннісне ставлення до людини (дорослого, дитини) базується на поняттях «цінність» та «ціннісна орієнтація» (В. Блюмкін, О. Дробницький, В. Тугарінов та ін.). Ціннісне ставлення до людини, навколишнього світу належить до моральної категорії.

За твердженням І. Беха, ціннісне ставлення включає в себе почуття цінності іншої людини, її моральної самобутності. Науковець наголошує, що дорослі «зобов'язані сприяти дитині в опануванні нею соціальних норм, але не в формі категоричних імперативів, а за допомогою роз'яснення їй

функціональних елементарних правил, які діють у суспільстві людей, серед яких вона живе» [25, с. 152]. Саме тому, вивчення проблеми формування шанобливого ставлення до дорослих у світовій науковій літературі свідчить про її актуальність та пріоритетну роль у дотриманні важливих законів духовного розвитку суспільства. Однією із найважливіших ціннісних категорій у сфері морального виховання виступає *шанобливе ставлення*, що базується на морально-ціннісному понятті «шана». Розв'язання проблеми дослідження першочергово пов'язане із визначенням цього понятійного терміну, тлумачення якого відсутнє у Педагогічному та Психологічному словниках, та Педагогічній енциклопедії [139, с. 315, 317]. Так, у Великому тлумачному словнику сучасної української мови поняття «пошана» трактується як «почуття поваги, що ґрунтується на визнанні великих чеснот, суспільної ваги або позитивних якостей, кого -, чого-небудь; зовнішній вияв почуття поваги почесі до кого -, чого-небудь; виявляючи повагу, вшановуючи когось» [43, с. 586]. Поняття «повага» тлумачиться як «почуття шани, прихильне ставлення, що ґрунтується на визнанні чийх-небудь заслуг, високих позитивних якостей, когось, чогось» [43, с. 587], тобто ці два поняття взаємообумовлені. Схоже трактування визначене у Словнику з етики «повага, шанобливе відношення, що ґрунтується на визнанні чийх-небудь заслуг...» [176, с. 271]. Ґрунтовне визначення поняття «повага» подано у Словнику української мови, де воно розглядається як одна з найважливіших вимог моральності, яка передбачає такі відносини між людьми, при яких у відповідних діях, мотивах, а також в соціальних умовах життя суспільства визнається гідність особистості. Поняття поваги, що складалося в моральній свідомості людства, передбачає: «справедливість, рівність прав, можливість, більш повного задоволення інтересів людей, ...довір'я до людей, уважне ставлення до їх переконань, цілей; чуйність, ввічливість, делікатність, скромність...» [177, с. 215].

Аналіз наукових джерел дав змогу відзначити, що зміст понять «шана» та «шанобливе ставлення» у своєму тлумаченні засновується на таких визначеннях, як повага, любов, благоговіння, довіра, тощо. Таким чином, аналіз

вищезазначених понять дозволив констатувати, що в наведених твердженнях суть терміну «повага» розглядається як норма суспільної моралі, що постає як вимога перед кожною окремою особистістю, передбачає лише гуманні стосунки між людьми, визнання гідності кожної людини. У тлумачних джерелах «повага» розглядається як практичний компонент у ставленні до інших, базується на вмінні доводити власне ставлення до індивіда, задоволенні його потреб. Водночас справжній пошані протистоять не тільки презирство, приниження, байдужість, цинізм, егоцентризм, а й несправжні, збочені види пошани – підлесливість, конформізм, підлабузництво, лестощі, а також жалість і заздрість. Органічна єдність таких якостей особистості таких як вияв турботи, ввічливості, слухняності, доброзичливості, співпереживання стосовно довколишніх отримала віддзеркалення в понятті *«шанобливе ставлення»*.

На основі вищесказаного, ми дійшли висновку про те, що шанобливе ставлення – це вияв поваги, який ґрунтується на індивідуальних моральних чеснотах чи якостях особистості. В подальшому нашому дослідженні ми будемо використовувати дефініцію «шана», «шанобливе ставлення», визначивши, що поняття «шана» є синонімом поняття «повага».

Вивчення філософських, соціологічних, психолого-педагогічних досліджень та їх аналіз дозволило відзначити, що впродовж усієї історії розвитку людства і становлення для вирішення проблеми взаємин «дорослі і діти» так і не було знайдено єдиного універсального рецепту, але кожен філософ, вчений, гуманіст і пересічна людина не раз замислювалися над цим питанням і кожен по-своєму намагався знайти шляхи розв'язання.

Перші спогади щодо виховання норм загальнолюдської моралі у дітей, зокрема шанобливого та доброзичливого ставлення до старших та батьків, ми знаходимо у творах видатних діячів за часів Київської Русі (митрополита Іларіона, літописця Нестора, князя Володимира Мономаха та інших). Наприклад, в одному з найвідоміших творів того періоду, Ізборніку (1076 р.), автор розкриває норми моралі і наголошує на вмінні шанувати старших, поважати молодших, ровесників, не бути самозакоханим [212, с. 130].

Підтвердження цих істин знаходимо у творах Київського митрополита Іларіона, який писемно сформулював і закріпив основи сімейної педагогіки. Детальний аналіз наукових джерел дозволив констатувати, що філософське обґрунтування поняття «шанобливе ставлення» та супутніх йому категорій визначається у багатьох літературно-історичних пам'ятках.

Відзначаючи значний внесок у розвиток теорії сімейного виховання Володимира Мономаха («Повчання дітям»), наголошуємо на значимості милосердя у людських взаєминах. Особливо цінними для нас є думки автора про зв'язок виховання з навчанням, значення досвіду і прикладу дорослих у вихованні дітей та положення, що спрямовані на привчання дітей дотримуватися вселюдських моральних норм, які автор вважає орієнтирами особистісної і суспільної поведінки молодшої людини: слухатись і поважати старших, шанувати рівних собі і молодших, приносити користь іншим, не лукавити, не дозволяти сильним кривдити слабших, не ледарювати, співчувати людському горю тощо [212, с. 177]. Аналіз зазначеного твору Володимира Мономаха дає підставу твердити, що важливою рисою давньої стратегії сімейного виховання було визнання авторитету вихователів, і насамперед – батьків (дорослих). Володимир Мономах заохочуючи дітей до навчання, посилається на приклад свого батька, котрий зробив чимало добрих справ, в домашніх умовах вивчив п'ять іноземних мов. Враховуючи те, що на дітей найбільший вплив має приклад батьків, автор з великою тактовністю змальовує і власне життя, показуючи себе з різних сторін – як людину і громадського діяча, як батька і вихователя [212, с. 190].

Дослідження проблеми формування шанобливого ставлення до батьків у історичному аспекті досить тісно пов'язане із культурою християнства. Аналіз наукових джерел дозволив відзначити значний вплив християнської моралі на формування національної свідомості, духовних цінностей, норм загальнолюдської моралі; значне місце в свідомості та культурі народу зайняло пошанування старшого покоління, особливо батьків: «Шануй свого батька та матір, щоб добре велося тобі, і щоб ти був на землі довголітнім»; «Хто кляне

свого батька та матір свою – погасне світильник йому серед темряви» – наголошує Біблія, трактуючи пошанування старшого покоління, як гарант утвердження та довголіття на землі [212, с. 82, 84].

Детальний аналіз наукової літератури та історичних вчень, зокрема основ християнської релігії, Біблії з питань відносин між людьми, вивчення загальнолюдських цінностей дозволив визначити вагомі аспекти ставлення дітей до батьків, засновані на взаємній любові і повазі поколінь:

- шануй свого батька та матір, щоб добре велося тобі, і щоб ти був на землі довголітній;
- діти, будьте слухняні в усьому батькам, бо це Господові приємне;
- мудрий син тішить батька свого, а людина безумна погорджує матір'ю своєю;
- нерозумний син – смуток для батька, для своєї ж батьківщини – гіркість;
- батьки, не дратуйте дітей своїх, щоб на душі не впали вони! [212, с. 95].

Вищезначені положення підкреслюють той факт, що основою формування загальнолюдських позитивних якостей, і якостей вужчого значення, які є відображенням взаємодії батьків і дітей, є повага дітей до дорослих.

Подальший аналіз наукових досліджень історико-педагогічного характеру дав змогу визначити, що культ Батька та Матері утверджувався і за часів Козацької Доби, саме він панував у козацьких сім'ях і формував національну культуру, свідомість народу, про це свідчать літописи, літературно-художні твори [5, с. 272]. Такий підхід у вихованні дітей значною мірою сприяв формуванню морально-духовних цінностей особистості, зокрема, шани до дорослих, старших членів родини.

Ідею необхідності формування шанобливого ставлення до дорослих, що популяризувалася у літописах, трактатах, літературно-художніх творах, поширювали в своїх працях і українські філософи-просвітителі Г. Сковорода, Т. Шевченко. Зокрема, Т. Шевченко зазначав, що: «...треба людей поважати, панотця і паніматку добре шанувати! Бо котрий чоловік теє уробляє, повік той

щастя собі має, смертельний меч того минає, отцова й матчина молитва зо дна моря виймає» [180, с. 232]. Особливо цінними й співзвучними до теми нашого дослідження є історично виважені положення про те, що у час розвитку та становлення української державності, формування національної свідомості та світогляду чільне місце належить формуванню морального обличчя нації, зокрема особливої уваги заслуговує проблема визначення базисних засад, засобів та механізмів впливу, при цьому значення набуває аспект виховання шани та поваги до дорослих. Це підтверджується наступними моральними постулатами: слово батька вважалося законом, порушення якого розглядалося народом, як втрата гідності; при цьому шанування батьків нерідко асоціювалося з патріотичними почуттями.

Питання шанобливого ставлення та поваги до дорослих, привертало до себе увагу як вітчизняних державотворців, філософів, діячів освіти, так і знайшло своє відображення і у зарубіжній педагогічній літературі. Саме чеський педагог Ян Амос Коменський першим у педагогіці обґрунтував головний принцип гуманістичного виховання, суть якого зводиться до твердження, що *«повага до людини починається з поваги до дитини»*. Зокрема, розглядаючи питання взаємин батьків та дітей, він прийшов до висновку, що батьки внаслідок особистої некомпетентності у вихованні дитини – надмірного вияву сліпої любові найчастіше стають жертвою власного недалекогоглядного виховання, адже дитина, яка росла в увазі, турботі, спілкуванні, дисципліні завжди буде виявляти шану до батьків, діти ж, які виховувалися у сліпій любові, вседозволеності, розпусті будуть платити батькам свавіллям і впертістю [95, с. 211, 213].

Реалії сьогодення та сучасна практика виховання ілюструють незаперечну та безапеляційну доказовість твердження педагога-класика. На особливу увагу заслуговують визначені Я. Коменським умови, за яких можливе виховання шани та поваги до дорослих та батьків: компетентність ба тьків у вихованні; увага і постійна турбота про дитину з боку батьків; безпосереднє спілкування з дитиною; дисципліна, підзвітність батькам. Великого значення

Я. Коменський надавав і власному прикладу дорослих, спираючись на вікові особливості психіки дитини, а саме: здатність до наслідування, наголошував на позитивному прикладі дорослих. На думку вченого, підкріплюючими методами прикладу є словесні: роз'яснення та настанови і практичний досвід; вправління дитини у добрих вчинках, наголошуючи на обов'язковості створення умов для ефективності вправління. Твердження Яна Амоса Коменського про значущість постійного позитивного прикладу дорослих у моральному вихованні, зокрема, у формуванні шани та поваги до дорослих, знайшла свій подальший розвиток у науково-педагогічних дослідженнях зарубіжних та вітчизняних педагогів: Д. Локка, Й. Песталоцці, Ж. Ж. Руссо, К. Ушинського, В. Сухомлинського, А. Макаренка та інших.

Подальше вивчення досліджуваного питання дозволило резюмувати, що ставлення до дорослих є співзвучним ідеям англійського просвітителя Джона Локка, що викладені у трактаті «Думки про виховання». Специфіка тверджень Д. Локка полягала в тому, що основою виховання шанобливого ставлення автор відзначав батьківський авторитет та дисципліну. Крім цього, вагомим методом у формуванні шанобливого ставлення до дорослих педагог вважав практичні дії дитини: «Дітей не можна виховувати правилами, які вислизають з пам'яті. Якщо ви вважаєте за необхідне привчити їх до чого-небудь, вкореніть це за допомогою практики кожен раз, як з'явиться випадок, і, якщо можливо, самі створіть такий випадок» [213, с. 97].

Висвітлення питання виховання шанобливого ставлення до дорослих та батьків у контексті розгляду шляхів формування моральної поведінки підростаючого покоління, належить французькому просвітителю і педагогу Жан Жаку Руссо. Особливість його поглядів полягала у тому, що на основі розробленої своєрідної вікової періодизації він наголошував, що моральне виховання дитини, в тому числі і формування гуманних почуттів до дорослих та батьків, слід розпочинати з 15 років, пояснюючи це тим, що саме в цьому віці підліток свідомо входить в світ дорослих людей [213, с. 102]. Що ж стосується засобів виховання гуманних почуттів, то найбільш ефективними

Ж. Ж. Руссо вважав власний позитивний приклад дорослих та вправлення дітей, акцентуючи увагу на тому, що мало дати дитині знання про моральні норми, слід постійно сприяти вираженню цих моральних уявлень дитини у її повсякденних вчинках. Відомий педагог особливо наголошував, що не моральні міркування, а реальні справи виховують добрі почуття: «...вірний спосіб зіпсувати людину, це дати їй все і не вимагати від неї нічого ... тоді тиран буде до ваших послуг» [213, с. 171]. Відсутність у системі морального виховання Ж. Ж. Руссо дошкільного періоду надає його твердженням слабкості, недосконалості і вступає в протиріччя з подальшими психолого-педагогічними дослідженнями, базовим твердженням яких є те, що перші моральні якості, любов і повага (шана) до дорослих і батьків повинні сформуватися якомога раніше, адже саме період дошкільного дитинства є найбільш сприятливим для формування моральних якостей особистості, засвоєння нею етичних норм, формування відповідної поведінки та рис характеру.

Підтвердження даного постулату про сенситивність дошкільного періоду у становленні моральної сфери особистості знаходимо в працях швейцарського педагога Й. Песталоцці, який наголошував, що метою морального виховання, яке є центром усієї виховної роботи з дітьми, є формування діяльної любові до людей, що починається з любові до матері, інших членів сім'ї. Так, у творах Й. Песталоцці «Книга матерів», «Як Гертруда вчить своїх дітей» значна роль у формуванні моральних якостей відводиться сімейній атмосфері, що повинна бути атмосферою взаємної доброзичливості. Лише за таких умов, стверджує видатний педагог, дитина здатна перенести цю так звану доброзичливість на увесь світ. Ця думка Й. Песталоцці згодом знайшла підтвердження в багатьох дослідженнях в галузі психології. У дослідженні зазначеного питання особлива заслуга Й. Песталоцці полягає, на нашу думку, в тому що він намагався обґрунтувати поняття нестійкості дитячих почуттів і пропонував вчити дітей вмінню доводити власні почуття практичними діями.

Проблема формування шанобливого ставлення до дорослих висвітлена в працях В. Белінського, у яких визначені та досліджені причини, що спонукають

дітей виявляти лише зовнішню, формальну повагу до дорослих, або ж навіть відверто їх зневажати. Дослідження В. Белінського довели, що власне процес виховання є фактором, який формує характер людини, впливає на все її подальше життя. Вирішальну роль в процесі виховання дитини та становлення її особистості В. Белінський надавав дитячій літературі: «Дитячі книги пишуться для виховання, а виховання велика справа, ним вирішується доля людини» [19, с. 145]. Він доводив, що формування шани та поваги до дорослих, як і інших моральних якостей, процес довготривалий, вимагає зусиль і цілеспрямованого виховання. За умови цілеспрямованого виховання на основі шани і поваги до дорослих та батьків, за твердженням В. Белінського, свого часу сформується любов до Батьківщини, а згодом і любов до людства. Для усвідомлення сутності родинних виховних засобів, спрямованих на виховання у дошкільників шани до дорослих, цілком правомірним є звернення до педагогічної спадщини видатних вітчизняних й зарубіжних педагогів минулого, чий педагогічні теорії виховання базувалися на засадах народної педагогіки.

Аспекти морального виховання розглядалися і вітчизняними педагогами-практиками. Питання формування шанобливого ставлення до дорослих розглядалося в працях К. Ушинського в контексті виховання моральної особистості дитини. Висвітлюючи дане питання, К. Ушинський наголошував на особливій ролі особистого прикладу дорослих у формуванні моральних якостей дошкільників, підкреслюючи, що тільки особистість може виховати особистість, виходячи з вікових особливостей дитячої психіки, зокрема, зі здатності дошкільника до копіювання, наслідування дій та манер дорослого. Співзвучними до сучасних гуманістичних підходів у вихованні дітей є думки, висловлені в працях К. Ушинського, щодо різкого засудження «сліпої», суворой дисципліни. Натомість, для встановлення гуманних взаємовідносин між поколіннями, формування шани до дорослих педагог акцентував увагу на необхідності використання прийомів заохочення, попередження та догани дитини, а також вправляння дитини у виявленні моральних почуттів до рідних та інших людей.

Цінними для нашого дослідження є методичні поради видатного педагога С. Русової, яка відстоювала думку про необхідність створення системи національного виховання дітей, спираючись на національні традиції, рідну мову. С. Русова вбачала в родині важливу частину процесу всебічного виховання дитини, її ідеалом просвітниці вважала свідому рівноправну спільку, в якій «батько, й мати, й діти несуть кожний свій обов'язок, свою працю, й мають свою волю, але всі об'єднані одним спільним шуканням добра й правди» [171, с. 214]. Важливу виховну роль С. Русова відводила народним традиціям, зокрема, проведенню народних свят, наголошуючи, що «в кожному святі треба єднати народне, національне, фольклорне з загальнокультурним і давати щось естетичне, красиве й радісно веселе» [173, с. 43, 50].

Важливими для дослідження проблеми формування шанобливого ставлення до дорослих є педагогічна спадщина і переконання В. Ващенко – педагога, психолога, літератора, справжнього патріота України. Для нас є найціннішим його погляди на виховання особистості як соціально-національний феномен, який ми розглядаємо як важливу концептуальну засаду нашого дослідження. У своїх творах («Виховання любові до Батьківщини», «Виховний ідеал» та ін.) педагог відстоює думку про те, що виховання «взагалі» не існує, так як воно має національний характер і конкретно – історичну зумовленість, має за мету формувати світогляд і ціннісні орієнтації у абсолютній єдності відповідно психічних властивостей особистості.

Серед багатьох питань сімейного виховання, що досліджувалися в працях А. Макаренка, ним розглядалася і проблема формування поваги та шани у дітей до дорослих. Основою формування шанобливого ставлення педагог вважав встановлення батьківського авторитету і наголошував, що батькам, які користуються авторитетом у дітей, легше виконувати свої виховні обов'язки, пояснюючи це характерною особливістю психіки дитини – здатністю до наслідування, намаганням мати перед собою зразок поведінки. А. Макаренко підкреслював, що авторитет не що інше як талант від природи, і його сутність виявляється у повсякденній поведінці батьків, в процесі життя, а це і їх

діяльність, взаємовідносини, думки, звички, почуття та прагнення. Виходячи із тверджень педагога, цілком зрозуміло, що авторитет батьків тісно пов'язаний з їх конкретними вчинками та ставленням до дитини і базується на силі виховного впливу кожного моменту життя батьків. Отже, аналіз праць А. Макаренка дає можливість зробити висновки, що педагог, акцентуючи увагу на значенні батьківського авторитету, вважав батьківську вимогу до себе, пошану до своєї сім'ї, контроль над кожним власним кроком, головними умовами формування шанобливого ставлення до дорослих з боку дітей.

Ідентичні погляди на формування шани та поваги до дорослих та батьків висловлював М. Стельмахович, глибоко досліджуючи проблеми української родинної етнопедагогіки, він як і А. Макаренко, надавав великого значення батьківському авторитету, що створюється за умови «взаємовимоги між батьком і матір'ю, їх пристойної особистої поведінки, статечного морального обличчя ... чуйного ставлення до дітей, знання їх потреб та інтересів....» [180, с. 67], як основи формування шани до дорослих.

Вагомий внесок у теорію та практику гуманістичного виховання дітей у сім'ї зробив В. Сухомлинський, який розглядав сім'ю як головний осередок, де з покоління в покоління передаються моральні цінності людства. Першоосновою морального виховання В. Сухомлинський вважав взаємовідносини між батьками, повагу та увагу до старших у сім'ї. Цим проблемам присвячено цілий ряд науково-педагогічних праць: «Батьківська педагогіка», «Як виховати справжню людину», «Сто порад учителеві», «Серце віддаю дітям», «Моральні цінності сім'ї» та інші.

Аналіз праць В. Сухомлинського дозволив резюмувати, що вчений постійно актуалізував проблему формування у дітей поваги та любові до своїх батьків. Найбільшою помилкою батьків вважав невміння любити власних дітей: «Люблячи своїх дітей, вчіть їх любити вас; не навчите – будете плакати на старість» [184, с. 98]. Істинність даного твердження ґрунтується на засадах гуманістичного підходу у вихованні, зокрема на пріоритетах суб'єкт-суб'єктних відносин, коли істинне почуття любові до дітей з боку батьків

трансформується у відповідне ставлення дітей до своїх батьків. Педагог наголошував на тому, що повага, шанобливе ставлення до дорослих та батьків – це перш за все копітка праця сім'ї та суспільства, процес цілеспрямованого виховання з цілим комплексом методів, умов та засобів формування позитивних моральних якостей по відношенню до батьків. «Виховуючи шану та повагу до дорослих та батьків, треба вчити дітей бути добрими дітьми своїх батьків», – дане твердження В. Сухомлинський тлумачить як прагнення дитини приносити в сім'ю мир та спокій; а радість і щастя батьків має стати головним прагненням дитини.

На думку вченого, в цьому процесі є здатність дитини контролювати своє бажання розумом, думкою, свідомістю: як це бажання сприймуть батьки? Що воно їм дасть і що в них забере? «Бути добрими дітьми своїх батьків і матерів» – одне з провідних етичних повчань щодо стосунків між поколіннями у педагогічній спадщині В. Сухомлинського. Розвиток тонкого відчуття дітьми переживань і думок духовного світу батьків розглядалося ним як украй важливе виховне завдання, основа морального виховання особистості дитини. Одним із найвагоміших методів виховання шанобливого ставлення та поваги В. Сухомлинський вважав практичні дії дитини, яка в колі сім'ї повинна мати можливість виявляти свою турботу, співчуття, співпереживання. Саме тому він виділяв одним із вагоміших аспектів сімейного життя духовну співучасть дитини в усіх справах, котрі вершаться людиною для людини, будучи переконаним, що шана, як моральна якість здатна розвинути і сформуватися лише в процесі людського спілкування.

Важливим засобом успішного формування шанобливого ставлення до дорослих В. Сухомлинський відзначав приклад дорослих: повагу до батьків дитина виявить тоді, коли між батьками побачить цілковиту дружбу, любов, повагу і взаємну підтримку; добрі стосунки між членами сім'ї – запорука виховання дітей чуйними, доброзичливими, шанобливими по відношенню до дорослих. В. Сухомлинський був певен, що коли батько разом з дітьми створює культ матері, а мати також разом з дітьми – культ батька, тоді діти

переконуючись, що батьки поважають і люблять один одного, повсякчас турбуються один про одного, самі виявлятимуть ці почуття до старших. Гіпертрофована любов до дітей, коли батьки всю любов віддають дітям, при цьому не бачать інших людей може мати, за переконанням вченого, негативні наслідки.

Аналіз наукових праць В. Сухомлинського засвідчує, що педагог у проблемі формування шани до дорослих великого значення надавав не лише сімейному, а й суспільному вихованню, вважаючи за необхідне високо піднести культ матері, виховувати шляхетне ставлення до неї, утвердити в дитячому серці почуття турботи про матір. Будучи не лише теоретиком, але й педагогом-практиком В. Сухомлинський створив у Павлівській школі таку атмосферу, в якій панував духовний культ матері, а повага до неї базувалась на глибокому розумінні і усвідомленні дитиною значущості матері, що сприяло проявам поваги, пошани, любові і благоговіння. Таким чином, за нашим переконанням, система роботи В. Сухомлинського повністю підтверджувала той факт, що моральна свідомість як духовна сторона моралі, базується на осмисленні проблеми, а у взаємодії з моральною діяльністю і моральними стосунками утворюється мораль як системна цілісність. Саме тому видатний педагог підкреслював, що діти краще сприймають роз'яснення, обґрунтування доцільності моральних стосунків, ніж сухі вказівки дорослих. Прикладом є з'ясування обов'язку дітей перед старшим поколінням: «Тим, чим ти став і станеш у майбутньому, ти зобов'язаний старшим поколінням. Повага, шанування старших поколінь – закон нашого життя. Поважати старших треба тому, що вони мудріші, духовно багатші за тебе» [185, с. 456].

Аналіз науково-педагогічних праць В. Сухомлинського дозволив нам визначити правила, що регулюють сімейні взаємини: поважай старших, умій спілкуватися зі старшими, вчитися у них; віддячуй батькам за піклування про тебе, за безмежну любов і відданість, віддячуй тим самим – піклуванням, любов'ю, відданістю; бережи здоров'я і спокій людей, з якими знаходишся поруч; учись жити для людей. Правила поведінки дітей у сім'ї, запропоновані в

свій час В. Сухомлинським, співзвучні з результатами досліджень сучасного науковця І. Беха, який наголошує на необхідності формування у дітей дошкільного віку правил поведінки [184, с. 186].

Аналіз сучасних наукових психолого-педагогічних досліджень (І. Бех, А. Богуш, Т. Поніманська, Ю. Приходько, І. Рогальська) даної проблеми показує, що необхідно знайти виважений підхід у моральному вихованні дітей дошкільного віку та зокрема, формування шанобливого ставлення до дорослих. У процесі реалізації цих завдань добирати й використовувати новітні технології у взаємодії дитини й дорослого (батьків) в сучасному мікро- та макро-соціумах; прогнозувати розвиток подій і результати виховного впливу сім'ї та суспільства на дитину; дотримуватися різноманітності впливу на почуття, свідомість та поведінку дитини, на основі чого формуються моральні погляди, переконання, накопичується досвід моральних вчинків стосовно батьків та дорослих.

У дослідженнях Т. Алексеєнко, зазначається, що первинна соціалізація дитини відбувається в сім'ї, де дитина повинна отримати правильні орієнтири життя, які дослідник вбачає в повазі та турботі про власних батьків: «Якщо ж діти не отримують правильних орієнтирів, не привчаються до того, щоб турбуватися про інших, передусім про своїх батьків ... то виникне ще одна педагогічна проблема сім'ї – байдужість дітей до своїх батьків» [3, с. 6, 7]. Для нашого дослідження особливе значення має порада Т. Алексеєнко щодо «...отримати правильні орієнтири»: це передбачає процес, копітку цілеспрямовану працю з формуванням моральних орієнтирів у ставленні до батьків. Піднімаючи питання гуманних відносин між дітьми та батьками, виховання шанобливого ставлення до батьків та дорослих, як засіб формування поваги, визначаючи принципи й норми поведінки батьків з власною дитиною, науковець розглядає надбання етнопедагогіки в поєднанні з системою виховання, заснованою на любові і логіці. Сутність цієї системи, полягає в тому, що ефект виховання досягається любов'ю, яка не означає вседозволеність, не терпить зневажливого ставлення, але в той же час є

настільки сильною, що дозволяє дітям робити помилки і вчитися на них. Логіка ж, на думку дослідника, полягає у наслідках тих помилок, що допущені, а поєднання їх з батьківським розумінням несе у собі великий виховний потенціал. Важливою для нашого дослідження є думка Т. Алексеєнко про те, що дитину слід сприймати як цілісну особистість, без критики і осудження, виявляючи повагу до неї.

Дослідниця приділила особливу увагу недостатньому розумінню батьками ролі батьківського авторитету і особистого прикладу, низькому рівню знань вікових та індивідуальних особливостей власної дитини. Основи формування гуманних взаємин батьків і дітей, на думку Т. Алексеєнко, полягають у взаєморозумінні між членами сім'ї, визнанні і повазі особистості кожного. Таким чином, враховуючи все вищезазначене, можна ствердно зазначити, що провідною ідеєю досліджень Т. Алексеєнко є визнання провідної ролі сім'ї та особистого прикладу батьків у формуванні гуманних взаємин між дорослими та дітьми.

Л. Повалій, досліджуючи проблему формування у дітей підліткового віку поваги до батьків, звернулася до засобів етнопедагогіки: збереження й освоєння традицій національного та сімейного виховання. Глибоко вивчаючи культурно-історичні традиції українського народу, Л. Повалій акцентує увагу на тому, що повага до батьків складала основу української родинно-побутової культури. Дослідниця переконливо доводить, що вихованню глибокої поваги до батьків сприяє авторитет батьків, сімейна злагода, батьківські заповіді дітям, глибоке вшанування пращурів, звичаєві, етикетні, побутові, трудові традиції. Так, за переконанням автора, на формування високоморальних якостей шани і поваги до батьків, значний вплив мали сімейні святкування родинних урочистостей і християнських свят (Різдва, Великодня та ін.): «... беручи участь у цих діях, дитина відчула радість від того, що зуміла подарувати найдорожчим людям тепло, усмішку, доброту» [148, с. 149, 150]. Крім того, Л. Повалій підкреслює значення доброзичливих стосунків батьків між собою та їх гуманне ставлення до дітей і наводить приклади, спираючись на віковий досвід та

мудрість народу: «Живуть між собою, мов голуб з горlichкою», «Чоловік та жінка одна спілка». Автор наголошує, що саме такий уклад життя родини, формує стан довіри дітей до батьків, бажання прийняти у спадок і передати наступним поколінням батьківську науку. Чільне місце у формуванні поваги до батьків Л. Повалій відводить власному прикладу батьків по відношенню до старшого покоління, що на наш погляд є актуальним у вирішенні даної проблеми, адже пов'язано з особливостями психічного розвитку дошкільника, а саме – наслідування дій дорослих, потребі у зразку поведінки, що зумовлено незначним життєвим досвідом: «У сім'ях, де традиції пошанування старших живі, де поважають кожного члена родини незалежно від його віку, діти глибоко усвідомлюють, що найбільшою цінністю є людина та її життя. І навпаки, в тих сім'ях, де моральність занепала і дорослі діти зневажають старших батьків, є реальна загроза такого ставлення в наступного покоління» [148, с. 152, 155]. За твердженням автора, для попередження такого негативного явища найбільш ефективним засобом є використання засад етнопедагогіки, постулати якої безсумнівно є взірцем та провідним орієнтиром формування морально-етичної сфери особистості. Л. Повалій в результаті своїх досліджень прийшла до висновку, що для успішного формування поваги до батьків та дорослих взагалі, необхідно використовувати найкращі надбання народної педагогіки в поєднанні з сучасними досягненнями в галузі педагогіки і психології.

Сенситивність дошкільного періоду для формування шанобливого ставлення до батьків відзначали науковці К. Щербакова та Г. Григоренко, акцентуючи увагу на тому, що дитину якомога раніше необхідно навчати любити та поважати батьків [218]. Провідну роль у формуванні шанобливого ставлення до дорослих науковці надають особистому позитивному прикладу батьків, їх взаєминам між собою та дітьми, іншими людьми, їхнім поглядам, оцінкам соціальних явищ, що є орієнтиром для дітей; коли батьки показують дітям зразки доброго, турботливого ставлення до бабусі, дідуся, вчать їх проявляти увагу та любов до них.

Аналізуючи умови формування у дітей шани та поваги до дорослих в сімейному вихованні, К. Щербакова та Г. Григоренко приходять до висновку, що батьки мають дати певні моральні норми і правила поведінки з рідними (як треба вітатися з ними, дякувати, відгукуватися на пропозиції, допомагати дорослим у хатній роботі, у підготовці до сімейних свят) та обґрунтували умови, за яких процес формування шани та поваги до батьків та дорослих буде більш успішним: особистий приклад батьків, посиljena участь дитини у праці, читання художньої дитячої літератури, спільні родинні свята, усвідомлення дітьми ролі батьків в родині та в суспільстві.

Вчені великого значення надають бесідам про професії батьків, екскурсіям на їх місце роботи, що сприяють не лише збагаченню знань дитини, а й вихованню гордості, шани та поваги до дорослих. Тому вчені радять використовувати різноманітні методи і форми роботи з власними дітьми: по можливості показати дитині місце своєї роботи, проводити бесіди про особливості своєї професії. К. Щербакова та Г. Григоренко важливим методом формування шани та поваги до дорослих вважають використання художньої літератури (розучування віршів, читання казок та оповідань про шанобливе ставлення до батьків) при цьому, відмічають значну роль багатої національної духовної скарбниці українського народу, що містить найкращий та найцінніший народно-педагогічний досвід.

Для нашої роботи цікавим є дослідження Д. Бакієвої [15]. Не дивлячись на те, що воно було проведене наприкінці ХХ століття, проблеми що розглядалися нею, не втратили своєї актуальності і в сучасних умовах. По суті ті діти є на сьогодні батьками сучасного покоління дітей, для яких проблема взаємин з дорослими є також важливою. Однак, шукаючи найбільш ефективні шляхи вирішення цієї проблеми в умовах сім'ї та дошкільного навчального закладу ми переконуємося, що можливість формування шанобливого ставлення у дітей до старших, в першу чергу, обумовлюється стилем взаємовідносин батьків дітей дошкільного віку, домашньою атмосферою, сімейними звичаями та традиціями. Ми поділяємо погляди автора щодо значущості народних

традицій у вихованні шани та поваги до батьків, що підтверджується визначенням поняття «мораль» (лат. *moralis* – моральний, від *mores* – звичаї), як духовно-культурного механізму регуляції поведінки. Вважаємо, що це фундамент особистісного розвитку дитини.

Аналіз теоретичних джерел дозволив констатувати, що питання формування шанобливого ставлення до дорослих є загальнолюдською проблемою, досить складним та суперечливим питанням, в той же час досить вагомим що і впродовж багатьох століть привертало увагу вчених різних епох. Дослідження педагогічних теорій виховання, в яких висвітлені питання формування шанобливого ставлення до дорослих у сім'ї та суспільному вихованні (Г. Беленька, О. Богініч, М. Машовець та ін.), дає можливість визначити основні умови формування цієї якості, на які акцентували увагу видатні педагоги, науковці в різні періоди розвитку суспільства: авторитет батьків, виховання власним позитивним прикладом, розумна любов до дітей в поєднанні з розумною вимогливістю та повагою до дитини, організація повсякденного життя сім'ї на основі взаєморозуміння та взаємодопомоги, позитивне позиціонування поведінки та стосунків батьків у процесі життєдіяльності сім'ї [30, с. 23].

Таким чином, дослідження філософського та історичного аспекту проблеми виховання шанобливого ставлення до дорослих дозволяє констатувати, що у теорії та практиці філософії та педагогіки ця проблема була і є надзвичайно актуальною, і саме цим зумовлюється тенденція до поглиблення наукового пошуку її розв'язання у сучасному соціумі. За останні роки з'явився ряд робіт (І. Бех, Т. Поніманська, О. Козлюк, О. Бутенко), у яких формування шанобливого ставлення у дітей до дорослих розглядається як складова частина проблеми морального виховання.

1.2. Психолого-педагогічні особливості формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих

Аналіз психолого-педагогічних досліджень (І. Бех, О. Кононко, Т. Поніманська, О. Рейпольська) доводять, що період дошкільного дитинства характеризується високою пластичністю нервової системи, здатністю до швидкого утворення умовних рефлексів, підвищеною емоційністю дошкільника, стартовою позицією для формування життєвого досвіду, відкритістю навколишнім впливам та здатністю до наслідування. Саме ці показники розвитку особистості підтверджують сенситивність даного періоду для формування шани і поваги до дорослих.

За даними психологічних досліджень (І. Бех, О. Кононко, В. Кузьменко, Т. Піроженко, О. Рейпольська) у дитини 5-го року життя істотно змінюється самосвідомість: розвивається елементарний образ «Я», формується певне становлення та система уявлень про себе (власні чесноти і вади), формується самооцінка та пов'язаний з нею рівень домагань; збільшується кількість особистісних якостей та видів діяльності, які дитина може оцінити; формується елементарна життєва перспектива; дитина орієнтується на внутрішні етичні інтонації як регулятора власної поведінки.

Важливим для формування особистості є розвиток рефлексії – здатності аналізувати та осмислювати власні дії, вчинки, мотиви, думки, співвідносити їх з очікуваннями авторитетних для неї інших людей та моральними нормами. Як важливий механізм особистісного зростання, рефлексія сприяє становленню адекватної поведінки дошкільника у різних соціальних ситуаціях. Удосконалюється можливість контролювати виконання своїх дій, формуються позиції одночасно виконавця та контролера, розвивається здатність співвідносити власну поведінку з ідеальним еталоном. Впродовж даного періоду завдяки виникненню ієрархії мотивів, їх супідрядності у дитини складається певна лінія поведінки, розвивається здатність утримуватися від імпульсивних дій, підпорядковувати свої дії та вчинки не лише бажанням, а й необхідності. Формуються пізнавальні мотиви, мотиви соціальної значущості,

схвалення, співчуття, підтримки, самоствердження, самолюбності. Особливе місце посідає становлення чуттєвої сфери. Пріоритетного значення набувають здатність управляти емоціями, певна раціоналізація переживань, зміна змісту і динаміки почуттів.

Дитина 5-го року життя починає диференціювати емоційні стани за зовнішніми проявами людини (міміка, жести, поза, інтонація). Предметом уваги дитини дошкільного віку, на думку науковців (Н. Гавриш, Т. Поніманська), стає світ соціальних відносин дорослих людей, в який дитина намагається увійти. Основна потреба – прагнення жити з людьми, що її оточують, спільним життям, входити з ними у безпосередній контакт, постійно перетинатися з проблемами дорослого світу. Особливо цінним в контексті нашого дослідження є визначені психологами вікові новоутворення свідомості та особистості: внутрішні етичні інстанції; супідрядність мотивів; довільна поведінка; особиста свідомість (О. Кононко, І. Карабаєва, Т. Піроженко, О. Рейпольська). Виникає нова форма спілкування дитини п'ятого року життя з дорослим – позаситуативно-особистісна, що орієнтує дитину на «світ людей». Нерозуміння суті поваги, ролі дорослих в суспільстві і в житті кожної людини, відсутність знань про правила поведінки з батьками, відповідно загальноновизнаним гуманістичним принципам, нормам моралі робить неможливим сам процес формування моральних якостей по відношенню до дорослих. Формування шанобливого ставлення до дорослих – складний процес, який передбачає формування моральної поведінки та свідомості дитини, що тісно пов'язано з розвитком етичних уявлень, моральних знань, доступних розумінню дитини. За дослідженням О. Кононко, моральне ставлення – це ставлення до людей, що формуються в ході спільної з ними діяльності, спілкування. В процесі формування моральних стосунків з іншими значну роль відіграють моральні почуття. Переживання дитиною різних аспектів взаємодії власного «Я» з іншими людьми є умовою виникнення моральних ставлень (О. Кононко, О. Рейпольська).

Моральні почуття входять до складу особливої групи вищих почуттів нарівні з інтелектуальними, естетичними та практичними. Моральними є почуття, в яких виявляється більш-менш стійке емоційне ставлення дитини до людей, діяльності, самої себе. Вони невід'ємні від моральних норм поведінки, оцінки відповідності або суперечності дій, вчинків, намірів людини цим нормам. Джерелом моральних почуттів є взаємини людей, їхня спільна діяльність. За визначенням вченої, моральні почуття являють собою один з видів мотивації соціальної поведінки і діяльності, регулюють поведінку зростаючої особистості, позначаються на її оцінках і самооцінці. Моральні почуття тісно пов'язані з формуванням у дітей чітких, зрозумілих, значущих для них етичних уявлень про добро і зло, права й обов'язки, красу і потворність, правду і неправду, віру, надію, любов, честь, відповідальність. Оволодіння способами розв'язування різних моральних задач, опанування їхнього змісту потребує наявності в дитини значного запасу етичних знань, апробування нею цих знань на практиці. Якщо у дошкільників не сформувалося належне уявлення про ту чи іншу етичну категорію або вони засвоїли її формально, то вимоги дорослих: «не бреш», «не гнівайся», «не бийся зі слабшими за тебе», «не грубіянь» тощо не знаходять відгуку в їхній душі, залишають їх байдужими, що позбавляє змоги диференціювати зміст багатьох людських вчинків, передбачати їхні можливі наслідки [93, с. 88].

Для розробки концепцій морального виховання дітей дошкільного віку має значення фундаментальна робота професора Гарвардського університету Луоренса Колберга «Теорія морального розвитку Колберга» (1973 р.) [225, с. 635]. Під час досліджень Л. Колберг пропонував дітям різноманітні історії, герої яких опинялися в ситуаціях морального вибору. Роздуми дітей вчений детально аналізував і прийшов до висновку, що емоційний розвиток дитини тісно пов'язаний з пізнавальними процесами (розвиток пам'яті у дорослого). Чим більше дитина пізнає світ, тим швидше долає особистий егоцентризм, у неї з'являється можливість оцінювати події з урахуванням думок інших людей. Таким чином, на основі проведених досліджень Лоуренс

Колберг визначив три рівні і шість стадій морального розвитку людини. Вважаємо за доцільне проаналізувати тільки перший рівень, оскільки він найбільш доречний для нашого дослідження.

Перший рівень (вік 4–10 років) – доморальний. Поведінка дитини заснована виключно на принципі зиску і оцінюється виходячи з подальших наслідків. На першій стадії – дитина прагне бути слухняною, бо вважає, що тільки так можна уникнути покарання. На другій стадії – вчинки дитини орієнтовані на отримання винагороди. Вона чинить правильно заради отримання зиску. Дитина пробує різні стратегії поведінки, відбираючи ті, які вважає успішними. Наприклад, вподобану річ вона може не тільки відняти, але й обміняти. Малюк обирає стратегії в залежності від ситуації. Моральної сторони вчинку так і немає.

Зважаючи, що теорія морального розвитку Лоуренса Колберга була підтверджена не тільки його експериментальними дослідженнями, переконані, що в доморальний період дуже велике значення має приклад дорослого та створення ним сприятливої атмосфери, в якій перебуває дитина. Якщо дитина не відчуває потреби в певних діях, вчинках, не має досвіду самостійного прийняття рішень, здійснення морального вибору дій на свій розсуд, покладання на себе відповідальності за конкретні вчинки та їхні наслідки, з неї вийде нікчемна особистість [225, с. 641].

Проблема розвитку моральних почуттів дітей дошкільного віку досліджувалася багатьма педагогами й психологами (А. Виноградовою, О. Кульчицькою, В. Нечаєвою, Ю. Приходько), проте донині не вироблено системи їх чіткої класифікації. Систематизація висновків психолого-педагогічних досліджень дає змогу окреслити досить значний перелік моральних почуттів. Назвемо основні з них: почуття правди, довіри, справедливості, емпатії, гідності, сорому, провини, совісті, відповідальності, успіху [51, с. 73]. Моральні почуття дітей дошкільного віку формуються в процесі спілкування з оточуючими людьми, виконання спільної з ними діяльності. Вони передбачають наявність у зростаючої особистості відкритості,

довіри, доброзичливого ставлення до людей. Основою такого ставлення є позитивні емоційні стани дітей, які слід створювати й підтримувати. Це вимагає від батьків та педагогів терпіння й витримки.

Відомі психологи (Е. Аркін, О. Запорожець, В. Котирло) стверджували, що важливою умовою розвитку моральних почуттів у дітей дошкільного віку є створення дорослими життєрадісної атмосфери, яка сприяє становленню оптимістичного настрою, відчуття захищеності, зацікавленості тим, що відбувається навколо. Важливою умовою розвитку моральної позиції дошкільника, його позитивного емоційного ставлення до оточуючих людей є формування у нього довільності поведінки – вміння стримувати себе, мобілізуватись для подолання труднощів.

Як свідчить ряд наукових праць (М. Боришевського, О. Запорожця, Г. Костюка, С. Рубінштейна), до складу будь-яких моральних якостей особистості входять такі компоненти: когнітивний, емоційний, поведінковий (практичний). Характеристика компонентів моральних якостей особистості, їх взаємозв'язки були предметом дослідження багатьох науковців. Наприклад, когнітивний компонент був виокремлений Г. Люблінською, яка вважала, що в основі моральних якостей, в тому числі і шани до дорослих, лежать знання про моральні норми, доступні розумінню дітей дошкільного віку [116, с. 113].

В етико-психологічній літературі моральна норма розглядається як одна із найбільш простих форм моральних вимог. Так, характеризуючи дану категорію, О. Гусейнов, І. Кон вказують, що вона виступає у двоякому вигляді: як елемент моральних відносин і як форма моральної свідомості: «з однієї сторони, це норма поведінки, звичай, постійно відтворюваний в однотипних вчинках багатьох людей як моральний закон, обов'язковий для кожної людини. У будь-якому суспільстві існує об'єктивна потреба в тому, щоб в певних ситуаціях, які часто повторюються, люди діяли однотипним чином. Ця потреба практично реалізується при посередництві моральної норми. Її зобов'язуюча сила для кожної окремої людини засновується на інших формах практично вираженої влади суспільства» [102, с. 49]. Автори відмічають, що моральною

свідомістю моральна норма формується у вигляді наказу, однаково зверненого до всіх людей, який вони повинні виконувати беззастережно в різних випадках життя. За переконанням Л. Архангельського, для того щоб моральна норма була прийнята індивідуальною свідомістю, вона повинна бути усвідомлена суб'єктом поведінки, повинна стати внутрішнім переконанням, злитись з волею, тобто стати внутрішньою основою свободи вибору вчинку [102, с. 57].

Результати психологічних досліджень (Л. Виготського, Г. Люблінської, С. Рубінштейна) доводять, що для успішного усвідомлення важливих морально-етичних норм необхідне включення емоційної сфери дитини. Емоційний компонент передбачає особистісний сенс, який надається відносинам; емоційно-позитивні думки про довколишніх людей.

М. Боришевський зазначав, що емоційний компонент несе в собі домінуюче психологічне навантаження у процесі формування моральних переконань, оскільки саме в ньому виражається ставлення особи до моральних норм і вимог. Крім цього емоційний компонент нерозривно пов'язаний з мотивацією вчинків і фактично є джерелом мотиваційної, спонукаючої функції морального переконання. «Глибоке усвідомлення сутності моральних норм у поєднанні з переживанням їх істинності (тобто єдність раціонального і емоціонального) спричиняє виникнення у людини суб'єктивної готовності неухильно керуватися цими нормами у своїй поведінці» [39, с. 28].

За останніми психологічними дослідженнями (І. Карабаєва, О. Кононко, В. Кузьменко, Т. Піроженко) дитина 5-го року життя характеризується рядом вікових особливостей: мовлення починає виконувати контролюючу функцію, ускладнюються вольові прояви (вміння підпорядковувати свою поведінку правилам), підвищена пізнавальна активність, відбувається рефлексія своїх вчинків через реакцію вчинків іншої людини, поява усвідомленості власних дій.

Діти 4-5 років соціальні норми та правила поведінки все ще не усвідомлюють, однак у них вже починають складатися узагальнені уявлення про те, як треба (не треба поводитися). Тому діти звертаються до однолітка,

коли він не дотримується норм і правил, зі словами «так не чинять», «так не можна». Діти 5-го року життя не перебивають дорослого, ввічливо звертаються до нього; легко відволікаються на те, що їм більше цікаво, а буває, що дитина добре себе веде тільки в присутності найбільш значущих для нього людей. У цьому віці у дітей з'являються уявлення про те, як належить поводитися дівчаткам, і як – хлопчикам. Діти добре виділяють невідповідність нормам і правилам не тільки в поведінці іншого, але і у своєму власному й емоційно його переживають, що підвищує їх можливості регулювати поведінку. Таким чином, поведінка дитини 4-5 років не настільки імпульсивна й безпосередня, як в 3-4 роки, хоча в деяких ситуаціях їй все ще потрібно нагадування дорослого або однолітків про необхідність дотримуватися тих чи інших норм і правил. До 5 років діти мають уявлення про особливості специфіки поведінки в спілкуванні з іншими людьми, вміють розпізнавати й оцінювати емоційні стани та вчинки дорослих людей. З 4 до 5 років дитина активно освоює світ людських відносин.

У віці 4-5 років переважає репродуктивна уява, що відтворює образи, які описуються у віршах, оповіданнях, казках, мультфільмах. Особливості образів уяви залежать від досвіду дитини й рівня розуміння нею того, що вона чує від дорослих, бачить на картинках. У дітей часто змішується реальне і казкове, фантастичне. Уява допомагає дитині пізнавати навколишній світ, переходити від відомого до невідомого. Однак образи у дитини 4-5 років залежать від мінливих зовнішніх умов, оскільки ще відсутні цілеспрямовані дії уяви. Дитячі твори ще не можна вважати проявом продуктивної уяви, так як вони в основному не мають ще певної мети й будуються без будь-якого попереднього задуму. Елементи ж продуктивної уяви починають лише закладатися у грі, малюванні, конструюванні.

У цьому віці відбувається розвиток ініціативності та самостійності дитини в спілкуванні з дорослими й однолітками. Діти продовжують співпрацювати з дорослими у практичних справах (спільні ігри), поряд з цим прагнуть до інтелектуального спілкування, що проявляється в численних питаннях (Чому? Навіщо? Для чого?), прагненні отримати від дорослого нову

інформацію пізнавального характеру. Можливість встановлювати причинно-наслідкові зв'язки відображається в дитячих відповідях у формі складнопідрядних речень. У дітей спостерігається потреба в повазі до дорослих, їх похвалі, тому на зауваження дорослих дитина 5-го року життя реагує підвищеною уразливістю. В словнику дітей з'являються слова і вирази, що відображають моральні уявлення: слова участі, співчуття. У процесі спілкування з дорослими діти використовують правила мовного етикету: слова вітання, прощання, подяки, ввічливого прохання, співпереживання. За допомогою дорослого діти 5-го року життя можуть переказувати короткі літературні твори, розповідати по картинці, описувати іграшку, передавати своїми словами враження з особистого досвіду. Якщо близькі дорослі (батьки) постійно читають дітям дитячі книжки, казки, читання може стати стійкою потребою. У цих умовах діти охоче відповідають на запитання, пов'язані з аналізом твору, дають пояснення вчинкам героїв. Значну роль в накопиченні читацького досвіду грають ілюстрації.

У віці 4-5 років діти здатні довго розглядати книгу, розповідати по картинці про її зміст. Улюблену книгу вони легко знаходять серед інших, можуть запам'ятати назву твору, автора, проте швидко забувають їх і підміняють добре відомими. У зв'язку з розвитком емоційної сфери дітей значно поглиблюються їх переживання від прочитаного. Вони прагнуть перенести книжкові ситуації в життя, наслідують героїв творів, із задоволенням грають в рольові ігри, засновані на сюжетах казок, оповідань. Діти виявляють творчу ініціативу і придумують власні сюжетні повороти. Свої пропозиції вони вносять і при інсценуванні окремих уривків прочитаних творів [63, с. 183, 191, 192].

Дитина 5-го року життя здатна щиро й глибоко проїнятися радістю, задоволенням, обуренням, які переживає інша людина і передусім близька їй. Вона глибоко переживає задоволення, радість, сором, смуток, коли дорослі хвалять її за хороший вчинок, за виявлену доброту, чуйність у ставленні до інших або ж дорікають за негідні вчинки, за безсердечність, черствість.

Позитивні оцінки дорослого сприяють тому, що дитина поступово звикає прислуховуватися до настроїв іншої людини, радіти її успіхам, співчувати і допомагати в біді. Морально чутлива дитина не лише знає моральні вимоги, правила поведінки, а й переживає їх як щось конче необхідне, значуще. Вони стають для неї тими внутрішніми «треба» та «не можна», завдяки яким виникає прагнення стати хорошим не тільки в очах оточуючих людей, а й у своїх власних. На цій основі поступово формується совість, яка значною мірою зумовлює дієвість моральних переконань. Таким чином, неодмінною умовою формування у дитини переконань є наявність у неї системи позитивних моральних звичок, вихованість її моральних почуттів. Виникнення морального переконання, як уже зазначалося, передбачає глибоке оволодіння дитиною знаннями про моральні вимоги суспільства, правила і норми життя.

Т. Титаренко, досліджуючи вплив емоцій на моральний розвиток дошкільників, акцентує увагу на тому, що дитина сприймає необхідне не як зовнішнє, примусове, а як предмет своїх соціальних потреб, що формується як щось особливо значуще, бажане [190, с. 88]. Науковець виокремила форми прояву регулятивної функції емоцій як інтегральної: оцінювальна, прогностична і спонукальна. Оцінювальна функція, на думку автора, є найбільш адекватною в дошкільному віці, адже оцінка розглядається в роботі, як зв'язуюча ланка між світом цінностей, в тому числі моральних, і сферою потреб, що представлені емоціями. Емоція, будуючи першою сходинкою розвитку оцінки, поступово насичується раціонально і набуває морального змісту. На основі оцінювальної функції зароджується прогностична. Прогностична функція полягає в появі образу як моделі необхідної поведінки, що випереджає результати здійснюваних суб'єктом моральних дій. У цьому образі зосереджене згадуване минуле, реальна дійсність і передбачуване майбутнє.

Поведінковий компонент характеризується сукупністю узагальнених прийомів пізнавальної діяльності. Це прийоми фактичного і оцінного аналізу ситуацій та явищ, процесу вибору і постановки цілей, втручання в життєві

ситуації; корекція намічених цілей і способів поведінки. Цей компонент передбачає прагнення і вміння особистості встановлювати доброзичливі контакти з іншими людьми. С. Рубінштейн у структурі відносин поряд з вищезначеними компонентами виділяє змістовий, який базується на інформації з довкілля і є значущим для людини [168, с. 220].

У науковій літературі поняття «ставлення» використовують як видове стосовно категорії «відносини» (І. Бех, Л. Божович, Г. Люблінська, С. Рубінштейн). І. Сіднаніч, досліджуючи проблему формування культури взаємин батьків і дітей, наводить перелік змістових відтінків вищезгаданої категорії, якими оперують дослідники під час аналізу взаємодії людей: «стосунки батьків і дітей» (Б. Ананьєв, І. Бех, В. Постовий та ін.), «взаємини батьків і дітей» (Т. Алексеєнко, М. Боришевський, О. Кононко), «сімейні стосунки» (Л. Повалій).

Дослідженням ставлень особистості присвячено низку наукових робіт, що лягли в основу нашої дисертаційної роботи. У контексті дослідження особливе значення мають наукові розробки І. Беха про цілісний характер ставлення. Категорія «ставлення» «є ключовою для процесу формування і розвитку особистості, оскільки за її допомогою розкривається становлення смислового зв'язку, єдності людини і світу, самого змісту цієї єдності: чи буде вона морально-конструктивною чи деструктивною стосовно індивіда» [26, с. 151]. Провідним у ставленні, за твердженням вченого, є емоційний компонент. Ставлення особистості виникає в процесі накладання її емоцій на предмет, що певною мірою усвідомлюється, пізнається нею. Тож будь-яке за змістом ставлення завжди має емоційно переживатися людиною [26, с. 155].

Ставлення у педагогіці трактується як вираз певних зв'язків, які встановлюються між особистістю й іншими людьми, а також різними аспектами довколишнього світу. Ставлення особистості відрізняються різноманіттям, проте можна виділити чотири основних групи ставлень, у яких особистість розкривається найповніше: ставлення до духовних і матеріальних цінностей; ставлення до своєї справи; ставлення до інших людей. ставлення до

самого себе [26, с. 224]. В контексті нашого дослідження особливий інтерес мають дві групи: ставлення до інших людей, ставлення до самого себе. Отже, аналіз літератури дозволив проаналізувати особливості поняття «ставлення» в контексті наукових аспектів: психологічного і педагогічного та відзначити специфіку досліджуваного поняття. Загальновідомо, що найбільш значущими людьми на первинних етапах особистісного розвитку є дорослі (батьки), саме вони закладають основи моральності у дитини, визначають специфіку її ставлення до довкілля і до самої себе. Отже, формування у дитини шанобливого ставлення до дорослих є обов'язковою умовою прояву дітьми цієї моральної якості і до інших людей.

За дослідженням Ю. Приходько, пояснюють психологічний зміст категорії «ставлення», що містить в собі не стільки всі багатогранні зв'язки особистості з навколишнім світом, скільки її суб'єктивну позицію відносно всього, що її оточує [155, с. 46]. Категорія «ставлення» є однією із основних у психологічній науці та виконує гносеологічну функцію під час розробки проблем характеру, мотивів, установок, ціннісних орієнтацій, диспозицій особистості, соціально-психологічного клімату та багатьох інших, що пов'язані із виявленням суб'єктивних якостей особистості (Б. Ананьєв, Я. Коломінський, Ф. Кондратенко, В. М'ясищев, С. Рубінштейн) [129, с. 110].

У вітчизняній психології поняття «ставлення» пов'язано насамперед з ім'ям В. М'ясищева, який через цю категорію розкриває соціально-психологічний зміст зв'язків особистості із середовищем, простежує взаємодію мотиваційних компонентів психіки у їхній внутрішній єдності. Зокрема, йому належить визначення поняття «ставлення» як об'єктивованого принципу активності особистості, у якому суб'єктивні ставлення є концентрацією мотиваційних утворень особистості та впливів середовища, суспільної дійсності [129, с. 16].

Аналіз досліджень В. М'ясищева засвідчив, що у ставленнях втілюються емотивні (емоційно-чуттєві) та конативні (установочно-вольові) функції психічної діяльності особистості. Психолог дослідив психофізіологічні

механізми ставлення, а також розкрив специфіку понять «психічне» та «психологічне» ставлення. У його працях відзначено, що психофізіологічні механізми емотивних та конативних функцій визначають реакцію на зовнішню дію спочатку у вигляді елементарного психічного ставлення, сутність якого полягає у переживанні приємного-неприємного та відповідних до цього переживання афектних реакцій. Це ставлення відзначається мимовільністю реагування на якості об'єкта та супроводжує будь-який акт пізнавальної діяльності на конкретно-чуттєвому рівні відображення, визначаючи її емоційну забарвленість.

Оскільки в межах нашого дослідження засобами формування шанобливого ставлення дітей до дорослих обрано українську казку, вважаємо за доцільне подалі розглянути специфіку механізмів сприймання казки. Отже, як свідчать психологічні дослідження О. Запорожця, А. Виноградової, Г. Люблінської, Г. Костюка, тільки лише знань моральних вимог ще недостатньо для того, щоб дитина поводи́ла себе шанобливо, гуманно по відношенню до дорослих. Г. Люблінська висунула концепцію трьох основних складників (компонентів) ставлення: світоглядно-пізнавального, емоційно-вольового та дієвого. Будь-яке особистісне ставлення, за Г. Люблінською, можна вважати сформованим тільки за умови достатньої розвиненості основних компонентів в їх єдності [115, с. 117]. Така складна структура ставлення дозволяє розглядати його як системне особистісне утворення. При цьому світоглядно-пізнавальний складник представлений такими якостями особистості, як пізнавальна активність, різноманітні пізнавальні інтереси, широта світогляду. Емоційно-вольовий – проявом моральних відчуттів людини, що простежуються в органічному злитті з вольовим зусиллям особистості, її свідомій дисципліні. У дієвому складнику ставлення виокремлено такі якості особистості, як самостійність і творча активність [115, с. 119].

У формуванні такої моральної якості, як шана до дорослих, потрібен органічний зв'язок знань, тобто правильних уявлень і понять та оцінних відношень (добре, погано, благородно і т.д.), адже, як свідчать результати

досліджень, оцінні ставлення та судження є первинним регулятором моральних дій дитини [114, с. 74], тому найбільш живий емоційний відгук у дитини викликають емоційні засоби, серед яких провідне місце займає казка.

Психологи зазначають наполегливість, з якою діти вимагають повторити вже знайому казку з тими ж деталями, без найменших змін дрібниць, навіть інтонацій у ході оповіді. Очевидно, ця стереотипність поведінки дає дитині впевненість у тому, що і цього разу все скінчиться добре. Оскільки знайомство з казкою у дитини дошкільного віку може відбутися тільки за допомогою дорослого через слухове сприймання, вважаємо за необхідне детальніше проаналізувати це явище. Сприймання художнього твору – складний процес, в основі якого знаходиться як слухання, уявлення, емоційне реагування, усвідомлення та розуміння; він піддається управлінню, про що засвідчують дослідження В. Андросової, А. Виноградової, О. Запорожця, Н. Карпинської, Є. Лукіної, Л. Славіної, Н. Циванюк та ін. На початку 5-го року життя діти набувають уміння розрізняти труднощі, пов'язані із сприйманням художнього тексту: за відносно короткий період часу вони навчаються розрізняти художню вигадку й зображувану дійсність. О. Запорожець зазначає, що дитина, виявляє достатньо реалістичний підхід до творів навіть там, де важко це дається дорослому, тобто у дитини починають складатися реалістичні критерії естетичних оцінок.

Дослідження О. Запорожця, Р. Леушиної, Н. Карпинської доводять факти активності дошкільників у сприйманні літературних творів, що дають можливість зайняти їм позицію героя твору, зрозуміти мотиви його вчинків, і таким чином осмислити ідейну сутність художнього твору [76, с. 109]. Активність дітей яскраво виявляється вже в ході слухання казки чи оповідання, вона супроводжується співчутливими репліками, запитаннями, протестами, спробами словом і ділом змінити хід подій, допомогти улюбленим героям. Дійове сприймання твору виявляється дітьми цієї вікової категорії в наївних і, подекуди, несподіваних вчинках, та все ж свідчить про осмислене ставлення до зображуваного, про співчуття героям, перенесення на себе їх почуттів і думок.

Така реакція відбувається саме тому, що художні твори викликають у дітей яскраві емоції, а висока емоційність та природна моральна чутливість дитини, що виявляється у невдаваності переживань, щирому ставленні до героя як особи чуттєво достовірної, складають основу формування у дітей вміння об'єктивно оцінювати вчинки й поведінку героїв, усвідомлювати їх моральну сутність. Дитина наполеглива у визначенні моральної суті героїв: якщо вона не зрозуміла самотійно, то вимагає від дорослого чіткої визначеності – хто «хороший», а хто «поганий» [76, с. 147].

Дитині дуже важливо виділити позитивних і негативних персонажів, щоб відповідно реагувати на них, однак, нестійкість дитячих емоцій і необхідність їх підтримувати та поглиблювати передбачає допомогу дорослого в оперуванні моральними категоріями: «...треба вести дітей від емоційного сприймання казки до осмислювання її ідейного змісту» [76, с. 158]. Стрижньовим фактором сприймання літературного твору є осмислення системи його образів, які втілюють у собі головну думку та ідею. За даними досліджень вчених (А. Виноградова, Л. Гурович, Л. Славіна, Н. Циванюк та ін.), дітям дошкільного віку доступне сприймання моралі художнього твору, проте досить часто моральна оцінка збігається у дітей з емоційним ставленням до героя: діти мотивують своє позитивне ставлення до героїв казок передусім за зовнішньою привабливістю, а їхню поведінку оцінюють на основі зовнішнього фактичного зв'язку. Іноді мотивація власного ставлення дітей до персонажів пов'язується з діями та вчинками героїв, які не мають прямого відношення до їхнього морального обличчя.

Дані дослідження Н. Циванюк дають можливість простежити поступове ускладнення оцінювання казкового героя дітьми від 3 до 5 років. На думку автора, оцінка героїв дітьми цього віку ситуативна, тобто дається за конкретним вчинком або ж визначається стереотипними знаннями; емоційне ставлення до героїв казки визначається власне оцінкою вчинку цих героїв. У дітей 5-го року життя, за даними автора, моральна оцінка героя і емоційне ставлення до нього носять вже більш стійкий характер, визначаються

значущістю вчинків героїв, починають формуватися первинні моральні категорії та поняття «добре», «погано», «хороший», «поганий» [222, с. 123].

Згідно досліджень психологів (В. Кузьменко, Ю. Приходько), це стає можливим завдяки виникненню нової форми в цьому віці самоусвідомлення дитини, яка характеризується зацікавленістю дітей вчинками, взаєминами, переживаннями оточуючих. Ця зацікавленість яскраво виявляється спочатку в грі, потім втілюється у мотивованих вербальних оцінках. Формування цієї внутрішньої діяльності дозволяє дитині не тільки зрозуміти явища, які вона безпосередньо не сприймає, але й поставитися певним чином до подій, у яких вона не приймає участі, що, на думку О. Запорожця, має вирішальне значення для подальшого розвитку дитини [155, с. 311]. У сприйманні літературного твору велике значення відіграє уява. Художній образ виникає яскраво тільки тоді, якщо зрозумілий зміст, і завдяки уявленню дитина наче «бачить» перед собою образи. Розвиток уяви в дошкільному віці має яскраво виражену вікову прогресію: від схематичних і збіднених за змістом образів відтворюючої уяви в молодшому віці до проявів творчої уяви у старших дошкільників (Н. Карпинська). Дитина навчається діяти подумки, в уявлюваних ситуаціях, вона стає здатною до внутрішнього уявлення, таким чином уявлювані дії в уявлюваних ситуаціях породжують у дитини реальні відчуття. Сила дитячого уявлення настільки значна, що діти переживають невдавані почуття страху, радості, гордості, ніжності [90, с. 99]. Ситуація входження дитини всередину зображених казкових подій визначена Л. Бочкарьовою як «ефект присутності». Показником творчої уяви є здібність дітей виходити за межі безпосередньо сприйнятої ситуації, а також можливість комбінувати свої враження від почутого й осмисленого з тим, що вона бачить у житті (Л. Бочкарьова, О. Запорожець, Н. Карпинська). Сприймання дитини спрямоване на весь твір у його цілісності, та воно може переключатися і на те, що зображено, і на те, як зображено. Розвиток художнього сприймання проявляється у тому, що дитина починає краще й швидше помічати саме засоби виразності (те, як змальовані картини природи, переживання людини, взаємовідносини між персонажами

(П. Якобсон). Саме у засобах виразності та ритмічному малюнку літературних творів втілюється експресивність мови. Психологи зазначають, що мова казки впливає на того, хто її сприймає не лише своїм семантичним змістом, але й емоційною насиченістю, експресивністю (Л. Виготський, Г. Леушина, С. Рубінштейн).

За даними дослідження Н. Морозової, розуміння художнього твору проходить упродовж дошкільного періоду два ступеня: перший «розуміння плану значення», являє собою розуміння дітьми лише фактичного змісту твору, що розкриває його вузько й неповно, залишає слухачів немов би на поверхні подій, не дозволяє проникнути в глибинні зв'язки й відношення. Другий ступінь – розуміння «плану смислу» – передбачає проникнення у підтекст з опорою на виразні засоби мови [124, с. 91]. Прогресивна педагогіка початку ХХ ст. вбачає у казці винятково сильного, але делікатного та чутливого вихователя (Є. Водовозова, В. Одоєвський, Є. Тихеева, К. Ушинський, Є. Фльоріна).

Сучасні дослідження, предметом вивчення яких виступає визначення ролі й шляхів впливу казки на розвиток особистості дошкільників, представлені декількома напрямками. Найбільш вивченою є проблема впливу розуміння дітьми змісту казки на розвиток мислення, моральних уявлень та поведінки дошкільників (Р. Жуковська, Н. Карпинська, М. Коніна, О. Лещенко, Л. Пенъєвська, Л. Стрілкова, О. Усова). Дослідження, які здійснювалися за різних педагогічних умов, виявляють загальні тенденції впливу казки на інтелектуальну сферу та моральний розвиток дітей. За яскравим емоційним сприйманням та чутливістю, дошкільники не здатні до глибокого самостійного проникнення у моральну сутність твору (В. Андросова, О. Запорожець, Б. Теплов). Коректування почуттів та переживань, які виникають у процесі слухання і формування на їх основі позитивних моральних уявлень та якостей у дітей, детерміновано вмінням повноцінно сприймати літературний твір. Саме завдяки моральній оцінці дитина поділяє все, що відбувається навколо неї на два протилежні полюси: добро – зло, правильно – неправильно. Важливим

моментом у формуванні шанобливого ставлення до дорослих є оцінка не лише чужих чи власних дій, поведінки, що складає взаємини з дорослими, але й оцінка емоційного стану іншої людини, в даному випадку емоційного стану матері, батька. Саме на основі такої оцінки розвивається здатність дитини до співпереживання, співчуття, що приводить до розвитку моральних почуттів по відношенню до батьків та дорослих: чуйність, турботливість, доброзичливість тощо.

Результати досліджень доводять, що діти 5-го року життя здатні самостійно помічати настрій, емоційний стан близьких їм людей і відповідно поводити себе в тій чи іншій ситуації. Оцінка вчинку, наголошує Л. Островська – один з найбільш дієвих методів морального виховання, вона повинна даватися у найкритичніший і найдоступніший для дитини формі, тоді навіть малюк, при правильному ставленні до його дій, здатен зрозуміти, схвалюють чи засуджують його вчинок, таким чином у дитини поступово накопичується життєвий досвід, формується моральна свідомість. Діти 5-го року життя, при правильному оцінному ставленні дорослих до поведінки самої дитини, починають самостійно оцінювати свої вчинки з погляду оточуючих: дитині стає незручно, соромно, коли вона відчуває, що її засуджують. Ці твердження дають підставу зробити висновок про зародження такого утворення як моральна самооцінка.

Моральна самооцінка є початковим етапом розвитку потреби в моральній поведінці, уявлення власного емоційного стану і передбачення наслідків для самої себе, свого втручання або невтручання в ситуацію (самосхвалення, самозвинувачення тощо). На основі аналізу результатів досліджень, проведених Т. Титаренко, зазначаємо, що однією із важливих умов розвитку моральної саморегуляції є розвиток початкових внутрішніх емоційних уявлень дитини про те, якою б вона хотіла себе бачити в моральній ситуації незалежно від контролю та зовнішніх санкцій [191, с. 22]. Моральна регуляція поведінки включає вимоги до дитини самостійно оцінити свої дії та відповідним чином

спрямувати свою поведінку. Це означає, що оцінка, якій піддається моральний вчинок, повинна стати внутрішнім регулятором, тобто самооцінкою.

У дослідженнях (С. Якобсона, В. Щур) доведено, що рушійною силою в подоланні поведінки, яка не відповідає моральним нормам, є протиріччя між уявленнями дитини про себе як хорошу та усвідомленням свого вчинку як негативного; а також визначено роль оцінки й самооцінки в моральному розвитку дитини. Незважаючи на це, результати психолого-педагогічних досліджень дають можливість стверджувати, що лише знань та правильних оціночних ставлень, недостатньо для того, щоб вважати дитину шанобливою, адже, практичний компонент поняття шани до дорослих складають гуманні вчинки дітей стосовно дорослих. Якщо ж поставити в центр виховного процесу лише формування моральних уявлень, то виникне явище «морального формалізму», коли діти досконало володіють моральними нормами і навіть правильно про них розмірковують, але самі їх не виконують (О. Запорожець).

Результати психолого-педагогічних досліджень переконують у наявності психологічної готовності дітей дошкільного віку до моральної дії. Ця готовність визначається знанням моральної норми та емоційним ставленням до неї. Для того щоб знання про моральне ставлення до дорослих набули морального значення, вони повинні впливати на почуття, переживатися дитиною та втілюватися у її власній поведінці. Дошкільне дитинство є тим періодом, в якому виникають перші етичні норми поведінки – моральні якості, в тому числі – шанобливе ставлення до дорослих, формуються в процесі діяльності дитини (Д. Ельконін, Г. Люблінська, А. Виноградова). Це твердження обґрунтовується В. Сухомлинським: «В молодшому віці норми моралі розкриваються перш за все в конкретному емоційному вчинку» [184, с. 194].

Аналіз педагогічних досліджень з питань морального виховання (Л. Артемова) дозволяє зробити висновок, що гуманні взаємини пов'язані із становленням і розвитком дитячого колективу. Автор звертає увагу на особливості впливу поведінки, стосунків між дітьми. Вагомого значення у

формуванні гуманної поведінки дошкільників набувають взаємовідносини між дітьми і дорослими, бо саме в сім'ї вони отримують перші уявлення і поняття про доброту, чесність, уважність, піклування, взаємодопомогу. Т. Поніманська також акцентує увагу на тому, що показником вихованості дитини є поведінка, що відповідає духові моральних принципів і норм [151, с. 128]. Крім того саме через моральну поведінку буде реалізовуватися практичний компонент поняття «шанобливе ставлення до дорослих», що складається з гуманних вчинків дітей стосовно батьків: привітність, турбота, чуйність, надання допомоги та ін. Дитина морально зростає, в ній утверджуються гуманні позиції лише тоді, коли сама вона активно діє, проте цей факт не виключає того аспекту морального виховання, як керівництво з боку дорослого. Керувати процесом морального становлення особистості дитини в цілому – означає соціально організувати діяльність дошкільника, створювати умови для виявлення шани стосовно дорослих, що передбачають власну практичну діяльність та задоволення від її результату та забезпечують відчуття значимості та необхідності виявляти шанобливе ставлення до близьких та рідних. Пріоритетність цієї думки підкреслив Е. Ільєнков, який наголошував на необхідності з дитинства залучати дитину до таких взаємовідносин з іншою людиною (людьми), в яких вона не тільки могла, але й змушена була стати особистістю [68, с. 77].

Моральна поведінка, за визначенням Т. Поніманської, означає єдність мотиву і дії. Важливим новоутворенням психіки старшого дошкільника є формування ієрархії мотивів (О. Леонтьєв, М. Заброцький, В. Мухіна). Так, В. Мухіна доводить, що супідкорення мотивів є найважливішим новоутворенням в розвитку особистості дошкільника, адже ієрархія мотивів надає певну спрямованість поведінці людини, що дає можливість оцінювати не лише окремі вчинки дитини по відношенню до батьків чи дорослих, але й поведінки в цілому, як позитивної чи негативної. Т. Поніманська акцентує увагу на тому, що одним з показників моральної вихованості є не окремі вчинки дитини, а переживання моральних мотивів. Адже один і той же самий вчинок може бути викликаний різними мотивами і свідчити про різні рівні засвоєння

дітьми моральних норм. Ставлення до батьків та інших людей за своїм змістом виявляється в тому, як діти пояснюють мотиви своїх дій, що вони вважають причиною уявного або реального вчинку [151, с. 386]. Отримуючи статус мотивації моральна якість стає джерелом моральної активності особистості. Якщо провідними мотивами поведінки стають суспільні мотиви, виконання та дотримання моральних норм, дитина в більшості випадків буде діяти під їх керівництвом і навпаки, коли дитиною керують особисті мотиви – це суттєво впливає на порушення правил поведінки [151, с. 390]. Отже, на основі вище означеного, констатуємо, що важливою основою формування шанобливого ставлення до дорослих є формування системи домінуючих мотивів, що відповідають моральним нормам суспільства.

Аналіз психологічних досліджень (Л. Виготський, Г. Леушина, С. Рубінштейн) дозволив зробити висновки, що психолого-педагогічними особливостями формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих є: формування моральної свідомості дитини, наявність певних знань, уявлень та суджень стосовно ролі дорослих, правил поведінки з ними, що регулюються суспільними нормами (когнітивний компонент); розвиток певних особистісних якостей, що зумовлюють моральну поведінку стосовно дорослих, розуміння власних емоційних станів, причин, з ними пов'язаних; моральні мотиви, потреби, самооцінка дитини (емоційний компонент); діяльнісна категорія поняття «шанобливе ставлення» до дорослих та вияв моральних вчинків дітей стосовно дорослих: наявність у дитини навичок моральної поведінки шанобливого ставлення по відношенню до дорослих, здатність регулювати власну поведінку, прагнення діяти відповідно до суспільних морально-етичних норм (практичний компонент).

Вищезазначене дозволило нам зробити висновки, що формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих потребує розробки та апробації методики роботи, яка повинна вестися у трьох паралельних напрямках: накопичення елементарного гностичного морального досвіду,

утвердження практичного досвіду моральної поведінки у спілкуванні з дорослими та формування моральних мотивів поведінки.

Отже, з'ясовано, що ставлення є ключовою категорією у формуванні і розвитку особистості. За своєю структурою будь-яке ставлення складається з трьох складників: світоглядно-пізнавального, емоційно-вольового, дієвого. На основі уточнення співвідношення понять «ставлення», «відносини», а також понять «повага», «пошана» вдалося дійти висновку, що шанобливе ставлення є інтегральною характеристикою особистості, що об'єднує поняття «ставлення» і «шанобливість».

1.3. Українська казка як засіб формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих

Вивчення психолого-педагогічних джерел з проблем становлення моральної сфери дитини дошкільного віку (І. Бех, В. Кузьменко, Т. Поніманська, Ю. Приходько) дозволило виокремити різноманітні шляхи та засоби впливу на особистість з метою формування шанобливого ставлення до дорослих: соціально-педагогічна діяльність батьків; побут сім'ї; художня література; періодичні видання; електронні засоби інформації; усна народна творчість; українські казки; мистецтво.

Серед засобів чільне місце посідають народні традиції, звичаї, усна народна творчість, тобто, національна культура. Підтвердженням цьому слугує педагогічна спадщина видатного педагога К. Ушинського, який надавав великого значення вихованню, що створене народом і побудоване на народних основах. Адже, на його думку, саме таке виховання володіє великою силою виховного впливу, на відміну від тих педагогічних систем, що побудовані на абстрактних ідеях або запозиченні [197, с. 118].

Педагог не раз наголошував на величезному значенні пам'яток народної творчості у вихованні та навчанні й на чільне місце серед них поставив народні казки «як перші й блискучі спроби» народної педагогіки. «І я не думаю, щоб

хто-небудь був спроможний змагатися у цьому випадку з педагогічним генієм народу. Я рішуче ставлю народну казку недосяжно вище від усіх оповідань, написаних.... освіченою літературою» [196, с. 224]. Цінність казок полягає в тому, що вони спонукають дитину до виявлення бажання віддатись вільній грі словом, вони надають бурхливу силу для фантазування.

Казка, як своєрідний жанр народної творчості, здавна посідає чільне місце у фольклорі. Аналіз досліджень ролі казки як засобу виховного впливу на особистість дозволяє стверджувати, що своєрідно побудовані усні оповідання героїчно-фантастичного, соціально-побутового чи морально-етичного змісту, що дістали назву казок (від слова казати) становлять інтерес і для дітей, і для дорослих. Казки, підпорядковуючись загальним закономірностям творів народного епосу, містять певні етичні характеристики. Виразно, з притягальною силою, в доступній для дитини формі казки розкривають національні та загальнолюдські цінності, які народ плекав і передавав нащадкам про непереможність добра, правди, про щасливе життя. Адже, завжди в усі часи, за визначенням одного із перших дослідників українських казок, видатного вченого О. Потебні потреба народу в щасті, достатку, благополуччі має задовольнятися бодай у мріях [66, с. 99].

Серед багатств народного епосу казки становлять особливу фольклорну форму, що ґрунтується на парадоксі реального і фантастичного, гармонійно поєднуючи і зачаровуючи красою народного слова, сповненого мудрості, добра, любові і оптимізму. Ця думка підтверджена у творах І. Франка: «Оті простенькі сільські байки, як дрібні, тонкі корінчики, вкорінюють у нашій душі любов до рідного слова, його краси, простоти і чарівної милозвучності» [207, с. 86]. Письменник надавав великого значення казці як засобу виховання та найбільш цінними вважав ті зразки, що допомагають зрозуміти окремі сторони суспільного життя. Актуальною є думка І. Франка про антипедагогічний характер розповідей про різні страхиття, фантастичні потвори та привиди, що ними іноді намагалися залякати слухачів.

На необхідність використання такої особливості казок вказувала С. Русова у статті «В оборону казки» (1927 р.), наголошуючи, що в моральному вихованні дітей надзвичайно велику роль має відіграти національний фактор, суть якого полягає в урахуванні умов життя, історії того народу, тієї нації, серед яких народилася дитина, і які знайшли чи не найповніше своє відображення в народних казках [172, с. 11]. Джерела дитячої творчості вона вбачала у грі, насамперед, у грі-драматизації, театральних виставах (слуханні і відтворенні казок, поезій та самостійному складанні дітьми невеличких оповідань та казок), малюванні та інших видах діяльності. За твердженням С. Русової, творити – означає, що людина «своїм власним розумом, власним натхненням фантазії» відшукує щось нове, власними засобами виявляє його і утворює тим самим новий духовний скарб. Дитина не здатна починати свою активну діяльність самостійною творчістю, в неї для цього занадто мало зібрано різних вражень і уявлень. Вона тільки може з того духовного майна робити коли свідомий, а коли й несвідомий вибір того, що вона хоче засвоїти [171, с. 55]. Період чотирьох-п'яти років вона називала «романтично-творчим», особливо продуктивним у складанні казок, оповідань, пісеньок, а хід творчого процесу дитини бачила таким чином: набирає уваги – складає уявлення – затримує в пам'яті – перетворює їх [171, с. 128]. Цінні рекомендації розроблені С. Русовою щодо сприяння розвитку, дитячої фантазії, творчості. Основним шляхом у розв'язанні цього завдання вона вважала збагачення і поглиблення життєвих уявлень і емоційних вражень.

Аналіз наукових досліджень дозволив констатувати, що теоретичні основи роботи із казкою в школі заклав В. Сухомлинський. Специфічною особливістю цього жанру народної творчості він вважав те, що казка допомагає дітям зробити «перший крок від яскравого, живого, конкретного до абстрактного», сприяє моральному розвитку, без якого «не можливі шляхетність душі, чутливість до людського нещастя, горя, страждання» [186, с. 372]. Таким чином, аналіз досліджень переконливо свідчить про те, що у казках відтворюється світогляд народу, його морально-етичні й естетичні

принципи, педагогічний геній, багатовіковий досвід виховання підростаючого покоління. Саме тому казки потребують аналітичного підходу, наукового осмислення, по-перше, з точки зору жанрових особливостей, по-друге, вивчення їхньої педагогічної цінності для розвитку дитини в дошкільний період.

Однак, у сучасних методичних та в критико-літературознавчих джерелах на казки звертається недостатня увага, їх вивчення, читання пущено на самоплив, що призвело до недостатнього використання їхніх глибоких педагогічних можливостей, що, в свою чергу, збіднює весь педагогічний процес. Такий стан справ зумовлений тим, що казка тривалий час була вилучена з виховного арсеналу під надуманим приводом, що в ній відсутній «об'єктивний реалістичний зміст» [186, с. 376]. Більшість дослідників переконані, що для того щоб насолоджуватися казкою, зовсім немає потреби вірити в те, про що в ній мовиться, адже дивовижна властивість казки, її вплив на дитину полягає в тому, що дитина завмирає, відчуваючи щоразу все нові відтінки почуттів, уважно прислуховуючись до знайомих слів і відкриваючи в них щось нове.

Специфіка сприймання казки зумовлена насамперед тим, що вона орієнтована, передусім, на дорослих, здатних через художнє слово – «із вуст в уста» – передати її зміст дітям. Важливого значення в казці надається формі, змісту, художньому поданню тексту з урахуванням вікових особливостей, але найголовніше – вмінню у трактуванні зберегти живучість народної мудрості. Тому, розповідаючи дитині казку, дорослі мають замислитися: що лежить в основі її змісту; з якою метою вона створена першим автором (чогоось навчити, здивувати, розважити?); завдяки яким ціннісним орієнтаціям ця казка є цікавою для сучасної дитини. Для практичної роботи з дітьми необхідні знання з фольклористики народної казки, щоб методично грамотно розкривати дітям багатство національної культури. Цей підхід зумовив дослідження української народної творчості, зокрема культурні надбання сучасності та спадщину,

засвоєну від попередників, оскільки, основою розвитку культури українського народу була культура Київської Русі.

Теоретичний аналіз наукових джерел зумовив висновок про те, що поняття «казка» має різні тлумачення: одні науковці характеризували казковий вимисел як незалежний від реальності, другі бажали зрозуміти, як у фантазії казок відбилась ставлення народних оповідачів до навколишньої дійсності, треті дослідники казкою називали все те, що розповідалося. Зокрема, спробу відрізнити казку від інших жанрів фольклору зробив понад 100 років тому К. Аксаков, який вважав казку вимислом і не наділяв її особливою значущістю. Підтримку даного твердження знаходимо у положеннях В. Проппа: «міф не може бути відмінним від казки формально» [157, с. 56], тому казка та міф за структурою тотожні між собою, що в етнографії й фольклористиці призводить до того, що ці міфи казками й називають. Антагоністичну думку висловлював відомий фольклорист О. Афанасьєв, наголошуючи, що «пустопорожня видумка» не може зберігатися в народі цілі століття, тому казка породжувалася певними об'єктивними реаліями життя. Як свідчать дослідження сучасного вченого-фольклориста В. Анікіна, О. Афанасьєв був близький до істини, хоч і дотримувався погляду особливого, міфологічного генезису казки [193, с. 7].

Часто науковці різницю між міфом та казкою вбачали в разі віри і невіри в те, про що розповідали, адже міфотворчість докорінно відрізняється від поетичної й казкової, міфу властива віра в реальність створюваних народною фантазією образів, у той час як для поезії й казки така віра вже не обов'язкова; образ речі або явища не сприймається вже як сама річ або явище, вони вже не тотожні. Ф. Кессіді, зупиняючись на цьому питанні, акцентує увагу на тому, що в міфотворчості суб'єктивна фантазія окремого індивіда не відіграє ніякої ролі: поетична та наукова творчість дає значний простір для індивідуальної вигадки, для гри суб'єктивної фантазії. Становлення поезії й казки – ознака зародження індивідуальної свідомості, самосвідомості в родовій общині, ознака відриву індивіда від пуповини роду та родових відносин [157, с. 78].

Дослідження М. Стеблін-Каменського дають можливість зазначити позачасовість міфологічного та казкового минулого, котрі абсолютно не тотожні: «Міф переносить нас в епоху, коли все набуває своєї природності, коли створювалося все те, що продовжує існувати, тобто в максимально реальну епоху. Казка – навпаки, переносить неіснуюче за межі часу. Міфологічне минуле – поза часом тому, що воно реальне. Казкове минуле, навпаки, поза часом тому, що воно, як і весь казковий світ, абсолютно відірване від реально існуючого, тобто максимально ірреальне, це по-перше; по-друге, в чарівній казці кожна подія обумовлена, як можливий розвиток подій, усім, що попереджало дану подію, тобто тим, які події та герої були введені, що з ними сталося і т.д. Ця визначеність кожної події в казці зумовлена не законами об'єктивної дійсності (бо казка не претендує на правдивість), а лише зацікавленістю в розповіді, тільки самою розповіддю, самою формою казки, тобто її визначеністю, обумовленість – формальна, й навпаки, в міфі кожна подія впливає, як правило, не з усього попереднього, а лише з того, що саме попереджає дану подію» [181, с. 151].

Вивчаючи культуру окремої епохи, необхідно відзначити, що ілюзія, в якій перебували тогочасні люди, мала для них цінність істини, що зумовлює звернення уваги на систему цінностей буття середньовіччя. Однак, перед нами досить виразно постає проблема усунення модернізації картини історичних форм мислення світосприймання сучасної епохи, адже один і той же сюжет у контексті часу по-різному сприймається, і звучить. Для того щоб визначити статус казки в середньовіччі, необхідно з'ясувати історичну зміну структури власне культури, у якій літературний жанр, і зокрема казка, займали певне місце. Відомо, що розвиток фольклорних жанрів середньовіччя, тобто неофіційної культури, був досить тісно пов'язаний із розвитком жанрів світських (офіційна культура). Безумовно, їм була притаманна деяка самостійність розвитку, але в цілому становлення за формою та співвідношення форми і змісту зазнавали взаємодоповнення та постійного взаємовпливу.

Специфіка такого взаємовпливу та значущість казки у становленні поетики зумовили детальне висвітлення цього питання.

Проблема вивчення української казки як засобу формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих залишається ще недостатньо вивченою. Ідеал людини має кожен народ який відповідає його характеру, визначається його суспільним та громадським життям, розвивається разом з його розвитком.

К. Ушинський стверджував, що будь-який народ у своїй літературі, починаючи з народної пісні, прислів'я, казки, і закінчуючи драмою і романом, висловлює свої уявлення про те, якою повинна бути людина [195, с. 341]. Народ прикрашає цю ідеальну людину всіма кращими якостями своєї душі, і якщо ідеал людини не завжди узгоджується з правилами суворої християнської моралі, то це лише тому, що сама мораль не цілком ще вкоренилася в тому або іншому народі; але яким би не був цей ідеал, він завжди відображає собою міру самосвідомості народу, його погляд на якості і чесноти, висловлює народну совість. Розглянемо такі гуманістичні зв'язки в кількох народних казках. Наприклад, у казці про двох цапків ми хотіли, щоб діти зрозуміли наскільки небезпечно бути войовничим в пошуку виходу зі складної, конфліктної ситуації, знайти правильний, єдиний вірний вихід зі скрутного становища. Подібна ситуація і в казці «Дві кізоньки». У ній дві кізоньки зустрілися на гірській стежині. У казці показаний єдино правильний і мудрий спосіб пошуку виходу із ситуації. Головне, на що вказується в казці, це на обопільне, шанобливе і мирне бажання її героїв знайти рішення: «Постояли вони, постояли, подумали-подумали,...». При цьому проблему не можна було б вирішити, якби герої казки: а) не подумали б про можливі варіанти поведінки та їх наслідки; б) не довірилися б одна інший: «одна коза встала на коліна, перекинулася на бік, лягла на стежці і притулилася спиною до гори»; «Друга обережно переступила через неї». Обидві казки присвячені одній ситуації – пошуку виходу зі скрутного положення і показані два шляхи її рішення: а) агресивний; б) толерантний. Як бачимо, народна мудрість констатує – амбіції

обмежують здатність кого б то не було розумно підходити до вирішення проблем. А толерантність, навпаки, забезпечує ефективний пошук виходу з ситуації, що створилася. На розвиток яких же якостей ідеальної людини спрямовані обидві ці українські казки? Звичайно, шанобливого ставлення, мудрості, взаємної поваги, довіри. Саме такими повинні бути ті, хто хоче завжди знаходити правильні рішення будь-яких проблем. Як бачимо, такі якості як шана, повага, мудрість, миролюбність і довірливість традиційно виховувалися нашим народом у дітей за допомогою казок з самого раннього віку.

Інша ситуація розглядається в казці «Десять працівників». Зайшов я якось до однієї жінки в будинок. Одаркою звали жінку. Дивлюся, а у неї в будинку так чисто, та так красиво. Діти вмиті, чисто одягнені, обід зварений. – Як ви встигаєте все зробити? – запитую я у Одарки. А вона каже: – Як же мені не встигнути! У мене служать десять хороших працівників. Вони мене слухають: що не скажу – все зроблять, один одному допомагають! – Які ж це у вас працівники? – А ось вони! – Засміялася Одарка і поклала на стіл своїх десять пальців.

У цій казці залишається загадка. У сюжеті створена атмосфера чистого і затишного будинку, образ акуратної та успішної господині, і йде пошук відповіді на питання – в чому секрет успіху? У тому, що роботи в сім'ї, де є діти, вистачить на десятиох працівників не викликає сумнівів ні в оповідача, ні у самої господині. Питання одне: «Які ж це у вас працівники?». Відповідь викликає подив і повагу: «А ось вони! – засміялася Одарка і поклала на стіл свої десять пальців». Жінка не нарікає, не скаржиться, її відповідь свідчить про одне – вона свідомо і повністю взяла на себе відповідальність за свій будинок і сім'ю. І при цьому у неї вистачає фізичних і душевних сил на жарти і загадки. Безумовно, саме такий образ жінки-трудівниці, наділеною фізичними та душевними силами і при цьому ще й гумором, був традиційним ідеалом українського народу. Таким чином, в українських казках розкриваються два головні типи поведінки: позитивний та негативний.

Позитивний відповідає уявленням народу про ідеал людини і його поведінку, а негативний тип зображено як такий, якого треба уникати, і який заслуговує засудження і покарання.

Наведемо приклад ще однієї казки для дітей, «Івасик та Тарасик», яка прямо вказує дітям як потрібно себе вести, а як – не можна. Івасик ловив рибку. Все, що зловив, зібрав у кошик, закинув кошичок за спину і пішов собі додому. Побачив його Тарасик і тихенько, тихенько пішов за ним. Думає, як би витягнути рибку зі кошики. Тільки Тарасик підкрався до кошику, а Івасик почув, що хтось ззаду підбирається, та й оглянувся. Тарасик відсахнувся, руки заклав назад, підборіддя задер – йде, ніби це не він до кошику з рибкою підбирався. Івасик далі пішов. Йде собі спокійно, а Тарасик знову підкрався, заклав у кошик руку і як заверещить! Великий рак вчепився йому в палець! Тому що в кошику не тільки рибка була, але і раки. А Тарасик аж скаче, так йому боляче. Івасик обернувся, побачив та й сміється над Тарасиком: ага, попався! Насилу Івасик відчепив від пальця Тарасика рака. Відчепив, поклав у кошик, та й пішов далі. А у Тарасика палець розпух, кров з нього капає ... Плаче, бідний. Очевидно, що казка направляє дітей у виборі поведінки по більш достойному і чесному варіанту. У ній виражено повагу до людини, яка працею здобуває собі прожиток, і презирливе, навіть жалісливе ставлення до людини, що прагне злодійством заволодіти результатами чужої праці.

У казці «Летючий корабель», показано, що шанобливе ставлення батьків до дитини, і навпаки, молодших до старших – основа успішного вирішення життєвих проблем. Уважив молодший син незнайомого старого – і отримав винагороду; допоміг незнайомим людям – і вони йому знадобилися, кожен допоміг в потрібну хвилину. Інші казки, такі як, наприклад, «Сірко», «Телесик», «Чудові гуслі» показують дитині, як треба себе вести в різних життєвих ситуаціях, направляють його у виборі типу поведінки. Отже, народні казки, були і залишаються засобом морального виховання дітей у житті, допомагають дорослим (батькам) передавати дітям зразки позитивної поведінки

і знайомити з варіантами поганої. Таким чином, значення українських казок є двояким. З одного боку, українські казки є найважливішими джерелами інформації для нашого дослідження про глибинні традиційні цінності, морально-етичні орієнтири народної педагогіки, а з іншого – ми бачимо в них дієвий і досі актуальний засіб формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих.

Серед різноманітних жанрових різновидів казки фольклористи виділяють такі: побутові, чарівні та казки про тварин. Проте дана класифікація є умовною, адже казки цих груп часто переплітаються між собою і за змістом, і за художньо-образною специфікою. Історично найдавнішими вважають казки про тварин (так званий «звіриний епос»). Вони найпоширеніші із літературних жанрів, з якими діти-дошкільники ознайомлюються з раннього віку, і розповідаються переважно дітям молодшого та середнього віку. Це зумовлено тим, що діти цієї вікової групи не мають достатнього соціального, почуттєвого, морального досвіду та не оперують категоріями людських відносин. Їм зрозуміліше трактування «добра», і «зла», що персоніфікується у тваринному світі (лисиця – хитра, підступна; вовк – хижий, злий; заєць – боязливий тощо). Порівняно з іншими різновидами казкового жанру ці твори відрізняються як образною системою, характером художнього вимислу, так і тематикою та ідейно-художніми якостями, що й дає підставу виокремити їх в самостійну групу. Специфіка полягає у тому, що головні герої казок – звірі та птахи – наділені людськими рисами поводяться як люди та віддзеркалюють особливості різних епох – від первісного суспільства аж до наших днів. Цілком логічно Е. Померанцева відзначає, що історія казки є насамперед історія її співвідношення з дійсністю. Нове в казці тієї або іншої історичної доби щоразу й неминуче «зливається із старим в одне органічне ціле». Звичайно, кожна казка, певний елемент нової діяльності асимілювала не механічно, не прямолінійно, а в своєрідному, передусім художньо-естетичному аспекті.

Існує ще одна класифікація казок про тварин: алегоричні та повчально-розважальні (Л. Дунаєвська). В першому випадку тварини діють відповідно до

свого характеру, але разом з тим наділені людськими рисами, втілюють різні типи людей. В повчально-розважальних казках спостерігається протилежне: «звірі, як люди». Головне для таких казок не інакомовлення, не соціальний чи побутовий підтекст, а виховання пізнавального інтересу дітей щодо властивостей тварин та певних життєвих істин. Окрему ланку повчально-розважальних казок становлять кумулятивні казки, що будуються повністю на діалогах та введенні в сюжет нових персонажів з їхніми характерами, особливостями поведінки, що особливо важливо для формування моральних якостей. Незвичайними є вже самі генетичні витоки художніх образів, сюжетів та мотивів цих казок, у яких своєрідно відбилися світоглядні основи художньої творчості людини стародавнього часу. Необхідно зазначити, що впродовж усієї історії людства казки про тварин зазнавали неминучих змін, що виявлялось у перебудові їх функцій, у переосмисленні багатьох образів та мотивів, у докорінних зрушеннях, що сталися в самому художньому вимислі, у змінах способу типізації явищ навколишньої дійсності та у виробленні відповідних часу композиційних особливостей даної групи казок. При з'ясуванні характеру «звіриного епосу» як окремої структури у жанрі казки, вважаємо за необхідне зробити короткий екскурс у його життєві витоки, охарактеризувати передумови виникнення художнього вимислу у творах цієї групи. Питання про первісні витоки фантастики в казках про тварин вже давно хвилює вчених. Доцільність даного твердження доведена історичним аналізом та лінгвістичними розробками вчених-послідовників, які значно розширили наукові погляди на генезу казок про тварин. Такі твори справді перейняли форми вимислу із уявлень і понять первісних людей, які приписували тваринам здатність думати, говорити і розумно діяти.

Вчені (Л. Дунаєвська, Я. Грімм,) дійшли висновку, що природний відбір та боротьба за існування породили у світі тварин ту доцільність і природну розсудливість, яка дивувала первісного мисливця: звір намагався «перехитрувати» саму людину, тому життя тварин здавалося мисливцю усвідомленим. Очевидно через це люди стали наділяти звірів і птахів здатністю

розмірковувати і говорити. Разом з тим, людина намагалася ввійти в «контакт» із тваринним світом, опанувати засоби приручення, захисту від нападу, способи промислу. Тварини почали відігравати важливу роль у житті та діяльності людини, збагативши її вогнище, облагороджуючи та полегшуючи іноді її працю. Мали значення і різноманітні погляди на тварин. При ранньородовому ладові майже повсюди була поширена своєрідна віра в родинні зв'язки між групою людей (частіше за все родом) і певною твариною, вважалося, що тварина родоначальник (тотем). Тотема не можна було вбивати і вживати в їжу, завдавати йому шкоди; тотем ніби покровительствував родові. Виникли навіть магичні обряди і культові покоління тварині-тотему. Тотемізм – своєрідна форма релігійного усвідомлення зв'язку людини з природою та залежності від неї. Разом з тим, у тотемізмі, і особливо в обрядах, пов'язаних з вірою в тотем, відбилося бажання знайти захист від небезпек, що підстерігали людей на кожному кроці. Такий симбіоз є свідченням того, що наділення тварин людськими якостями відіграло роль і у виховному аспекті. Людина, яка назвала себе родичем, наприклад, ведмедя чи вовка, бажала зробити безпечними себе та своє житло: для цього потрібно було лише виявляти в усіх випадках повагу до тотема, таким чином людина сподівалася знайти захист у звіра, його повагу до себе як родича. Наприклад, культовою твариною, вважався ведмідь. Існувало повір'я, що ведмідь – це людина, чарами перетворена на звіра. Цей мотив знайшов своє витлумачення у ряді чарівних казок. Прізвиська ведмедя, що існували у слов'ян, відбивають уявлення про кровну спорідненість людини і ведмедя. У гуцулів ведмедя звуть «вуйко», у росіян – «дідусь», «старик». Культовою твариною вважався і вовк. Інші дикі тварини також посідали помітне місце у віруваннях давніх слов'ян, однак, лисиця, заєць, птахи становили значно меншу небезпеку, ніж вовк або ведмідь. Так, наприклад, майже невідомі забобони, пов'язані з лисицею, Але згадку про існування, яких знаходимо в «Слові...»: зустріч з лисицями, як сказано, віщує нещастя. Наприклад, своєрідну роль відіграє образ птаха, зображення якого відоме людству з часів палеоліту, і який у світовій міфології лишився

посланцем Бога, чистою ангельською душею, провісницею долі; дивовижна птиця-велетень виносить Котигорошка з підземного царства.

Залишки давньої віри в походження роду від тварин, птахів зустрічається у мотивах перетворення героя в птаха, тварину чи рибу або піклування цих істот про нього. Особливе ставлення виникало у селян до домашніх тварин і птиць: народні забобони селяни пов'язували з вівцею, бараном, півнем, козлом, собакою, конем, котом та дрібними шкідниками-мишами. Виникають цілком слушні питання: який же зв'язок між повір'ям та казкою? В який період і чому виникли «метаморфози» такого ставлення до культу тварин тотемного вірування і казки? Як проілюстрували дослідження, причину цієї подвійності фольклористи вбачають «у розпаді давнього тотемного міфа». У казковому міфі вчені небезпідставно констатують «вираження в художній формі повалення материнського роду» [6, с. 193]. Пояснимо ці положення.

Виключно негативне ставлення до тотемного звіра у материнського роду. Перехід від шанування тотемної істоти до її висміювання стався в умовах розпаду давнього материнського роду і встановлення патріархату. Один устрій у давніх поселеннях змінювався іншим, відбувалися зміни у міфічних поглядах людей на природу та суспільство. Торжество світогляду, незатемненого попередніми уявленнями, уможливило розквіт казок про тварин, як жанру художньої творчості, саме з міфології виникло мистецтво. У казках тварини стали уособлювати собою реальних носіїв тих звичаїв, які були властивими народу і осуджувалися ним, тобто, казки про тварин в алегоричній формі розкривають суспільні явища, побут людей, нерідко сповнені сатири.

Твердження про те, що казка «підморгує однією бровою до людей» обґрунтоване І. Франком. Письменник наголошував на такому явищі, як персоніфікація, тобто наділення тварин людськими рисами характеру, поведінки тощо. Це виявляється у взаєминах сильніших та слабших тварин, які нагадують життя людей: персонажі казок обирають собі старосту, царя, господарюють, змагаються, сперечаються, як і представники роду людського, тобто чотириногі та пернаті герої казок своєрідно виявляють людську подобу.

Серед звірів у цих казках є письменні й неписьменні; подібно до людей, казкові звірі одружуються, справляють весілля, ведуть господарську діяльність, виявляють здібність до співів, музики, танців. При зустрічах вони, так само як і люди, вітаються, розмовляють, іменують один одного кумами, земляками та ін. Широко представлені в казках дикі тварини (вовк, лисиця, ведмідь, кабан; птахи: орел, сова, ворона тощо), що уособлюють певну домінуючу рису характеру чи вдачу людини: вовк – голодний, хижак – невдаха; лисиця – хитра, улеслива; ведмідь – тугодумний; заєць – боягуз; орел – сильний і т.п. Ці образи концентрують у собі байкову іронію, філософські і політичні ідеї. В українських казках діють також лев, слон, мавпа, верблюд та інші представники фауни інших географічних широт. Вони з'явилися внаслідок культурних запозичень із казкового епосу інших народів, адже зерна мудрості з казок одних народів пускають коріння у новий національний ґрунт і творять образну систему, сприйнятливую для цієї культури. Досить часто в казках зустрічаються свійські тварини і птахи, яким віддається перевага над дикими («Пан Коцький», «Цап та баран», «Котик та Півник»). Ці персонажі є також носіями певних властивостей людей: овечка уособлює беззахисність; осел – упертість, кінь – працьовитість. Слушним для нашого дослідження є і той факт, що за визначенням І. Франка дітям дуже подобаються звірі, вони відчувають себе близькими до них, розмовляють з ними і здатні їх зрозуміти: «...от тим-то й оповідання про звірів їм такі цікаві, особливо коли ті звірі починають говорити, думати і поводитись, як люди» [207, с. 144]. Як показує практика роботи з дошкільниками, найбільшою популярністю казки про тварин користуються серед дітей: саме тварини є великими помічниками у справі пізнання дітьми навколишнього світу. Закономірності розвитку дитини дошкільного віку зумовлюють певні вимоги щодо літературного матеріалу, який сприймається і засвоюється дітьми, а саме: доступність, лаконічність, тривалість. Цим вимогам відповідають казки про тварин, які допомагають розвинути когнітивну та емоційну сферу завдяки невеликому обсягу, надзвичайно простому змісту, покладеній в основу реальній дійсності, незначному елементу фантастики, який

виявляється в олюдненні тварин. Ці казки вчать справедливості, викликають бажання допомогти слабшому, досить тонко враховують особливості психології малюків, які чутливі до зміни інтонації, імітації голосів тварин і птахів, що сприяє уважному слуханню й переживанню казки як реальності («Фарбований лис», «Котик та півник», «Колосок»).

На думку О. Бріциної, в українському казковому фонді найбільшу і найцікавішу групу становлять соціально-побутові казки, які відбивають принципи народної моралі в уявленнях про добро й зло, правду, щастя, співчуття, довіру, повагу, шану («Бабина дочка і дідова дочка», «Кривенька качечка», «Названий батько» тощо). Ці казки носять гумористично-викривальний характер: у багатьох казках викривається жадібність, скупість, лицемірство, брехливість. Персонажі тут цілком реалістичні, вони в конкретних звичайнісіньких умовах змагаються у розумі, спритності, дотепності, проте в цих казках теж зустрічається елемент вигадки. Умовність вигадки зумовлює ігровий ритм оповіді, просту але динамічну композицію: коротка експозиція, зав'язка й стрімко розвинута дія, де мотив сконденсовано, лексично і сюжетно, на головній ідеї – моральній, фізичній, розумовій перевазі позитивного героя над злотворцем [41, с. 19]. Ці змістові характеристики підтверджують актуальність казок цього жанру, як засобу виховного морального впливу на особистість. У виховному аспекті важливим є використання чарівних казок (фантастично-героїчних), назва яких свідчить, що вони на відміну від побутових казок та казок про тварин, тісно пов'язані з фантастикою. Але чарівні казки аж ніяк не позбавлені «об'єктивного реалістичного змісту», сюжети чарівних казок будуються на ланцюжку дивовищ, а вигадка має чарівно-фантастичний характер. Провідними героями у казках цього жанру виступають могутні велетні-визволителі (наприклад, Кирило Кожум'яка) або непоказні малолітки, що втілюють у собі фізичну й духовну силу (наприклад, Котигорошко). Чарівні казки надзвичайно мальовничі, що підсилює їх емоційну насиченість. Та все ж, як і в казці загалом, у чарівних казках описи красвиду стислі, саме завдяки емоційності ці казки легко сприймаються дітьми,

емоційність яких є важливим показником розвитку характеристики героїв лаконічні й зводяться до визначення найтиповіших їх рис, часто зустрічаються постійні стилістичні формули типу ремарки «як водиться», «в давнину завжди так було» тощо, що теж є важливим фактором на користь використання їх у вихованні дітей. Фантастично-героїчні казки захоплюють дітей, їх героїчний пафос виховує їх, формує уявлення про добре і погане.

Моральні цінності в чарівних казках представлені більш конкретно, ніж в казках про тварин. Позитивні герої, як правило, наділені мужністю, сміливістю, наполегливістю в досягненні мети, красою, підкупливою прямою, чесністю та іншими фізичними та моральними якостями, які мають в очах народу найвищу цінність. Для дівчаток це красна дівця (розумниця, рукодільниця ...), а для хлопчиків – добрий молодець (сміливий, сильний, чесний, добрий, працьовитий, люблячий Батьківщину). Ідеал для дитини є далекою перспективою, до якої він буде прагнути, звіряючи з ідеалом свої справи і вчинки. Ідеал, придбаний в дитинстві, багато в чому визначить його як особистість. В українській казці не дається прямих повчань дітям (типу: «Слухайся батьків», «Поважай старших», «Не йди з дому без дозволу»), але в її змісті завжди закладений урок, який вони поступово сприймають, багаторазово повертаючись до тексту казки. Наприклад, казка «Ріпка» вчить дошкільнят бути дружними, працьовитими; казка «Котик та півник» застерігає: потрібно слухатися старших, бо можна потрапити в біду, а вже якщо так сталося – не впадай у відчай, старайся знайти вихід зі складної ситуації; казки «Коза дереза», «Зимовище звірів» вчать товаришувати. Наказ слухатися батьків, старших звучить у казках «Гуси-лебеді», «Сестриця Оленка та братик Іванко». Страх і боязкість висміюються в казці «У страху очі великі», хитрість – у казках «Лисиця і журавель», «Лисиця і тетерів», «Лисичка-сестричка і сірий вовк» і т. д. Працьовитість в народних казках завжди винагороджується («Дідова дочка та бабина дочка», «Царівна-жаба»), мудрість восхваляється («Мужик і ведмідь», «Як чоловік гусей ділив», «Лисиця і цап»), турбота про близьких заохочується («Бобове зернятко»). У всіх казках є персонаж, який допомагає

позитивному героєві зберігати свої моральні цінності. Найчастіше це мудрий старець. «Старець завжди з'являється в той момент, коли герой знаходиться в безнадійному і відчайдушному положенні, з якого його врятувати може тільки глибоке міркування або вдала думка. Але оскільки через внутрішніх і зовнішніх причин герой не може впоратися з цим сам, знання приходять в формі персоніфікованої думки, наприклад у формі проникливого і здатного допомогти старця. Він допомагає героєві пройти через важку ситуацію, в яку той потрапив зі своєї вини, або, принаймні, допомагає йому добути такі відомості, які знадобляться героєві в його мандрах. Старець допомагає спілкуватися з тваринами, особливо з птахами. Він попереджає про підстерігають небезпеки і постачає засобами, необхідними для того, щоб зустріти їх у всеозброєнні. Часто у казці старець задає питання: «Хто? Чому? Звідки? Куди?». Для того, щоб викликати саморефлексію і мобілізувати моральні сили, а ще існує така категорія казок, в сюжеті яких розкривається весь ланцюжок формування моральних якостей у маленької дитини: заборона – порушення – кара. Вони поступово із зовнішніх, формальних перетворюються у внутрішні якості (самоконтроль, самопокарання, саморегулювання). Таким чином, стислий аналіз жанрових особливостей українських казок, тем та образів зумовив висновок про реалістичність описуваних подій та персонажей. Коло героїв, обставини, в яких розгортається дія, мова досить зрозуміла й близька дітям, адже їх особливо приваблює те, що добре знайоме, зрозуміле, набуває фантастичного й незвичайного характеру, розвивається дивовижно і стрімко. Ці особливості казки підкреслюють її цінність використання у вихованні дітей дошкільного віку.

Теорія і практика дошкільного виховання підтверджує, що дитині властиві образність і конкретність мислення, вона оперує наочними образами й конкретними поняттями, а не абстракціями. Тому казка, що подає дітям ідею у конкретних фактах і динамічних подіях, яскраво і виразно визначає мораль, є зрозуміла дітям. Дитяче бачення світу, образ мислення і жанрова специфіка казки характеризується подібністю у своєму тяжінні до протиставлень і

полярностей (Н. Карпінська). Казкові образи не добрі і злі водночас, як це буває у реальному житті, а бувають лише позитивними, або навпаки, різко негативними, і цей аспект казки поріднює її з дитячим світом, адже дитячі оцінки та моральні уявлення також не мають відтінків і напівтонів, не припускають компромісів: якщо змії – злотворець, то в уяві дітей він не тільки жорстокий, ненажерливий, зрадливий, але й огидний зовні. Таким чином, в казці протистоять лише неабиякі сильні й дуже слабкі; неймовірно сміливі й нестерпно боязкі герої. Художня цілісність казкових образів простежується у найтіснішому органічному зв'язку зовнішнього вигляду персонажа з його «характером», вчинками, мотивами поведінки, тобто казка не припускає і не прощає своїм героям дій, які не відповідають їхнім образам. Ясна й нескладна характеристика позитивних та негативних героїв допомагає дітям розібратися у сутності конфлікту, що відбувся між ними, визначити своє ставлення до них, дати адекватну оцінку їх поведінці. В світі казок дитина реалізує свої великі й маленькі мрії: слухаючи казку або розповідаючи свій власний твір, малюк співчуває та об'єктивує свої неусвідомлені бажання, свої прагнення, які не завжди реалізуються у реальному житті, здійснюються у казці.

Слушним для нашого дослідження є і той факт, що у формі, своєрідності структури казки враховані особливості уваги дошкільника (нестійкість, короткочасність, часте відволікання, мимовільність, нездатність швидкої мобілізації на певний вид розуміння праці): приказки в архітектоніці казки близькі до заспівів, тому мета їх – зацікавити дітей, підготувати до сприймання. На думку Н. Карпінської, гострий сюжет, пригоди, перетворення викликають сильне враження і не дають увазі дітей згаснути; обов'язкова кінцівка повертає дитину в реальну дійсність; зрозуміла, яскрава, виразна мова казки, влучні порівняння, дотепні вислови дітьми вмить запам'ятовуються [90, с. 107].

Аналіз психологічних досліджень (Н. Пезешкіан, Т. Зінкевич-Євстигнєєва) свідчить про наявність наполегливості, з якою діти вимагають повторити вже знайому казку з тими ж деталями, без найменших змін дрібниць, навіть інтонацій у ході оповіді, припускаємо, що ця стереотипність

поведінки дає дитині впевненість у тому, що і цього разу все скінчиться добре [77; 141, с. 79, 83]. За визначенням Є. Казімірської, казки виконують різноманітні функції. Зокрема, *функція дзеркала*, коли зміст казки є тим дзеркалом, яке відображає внутрішній світ дитини, полегшуючи тим самим ідентифікацію з нею. Дитина порівнює свої думки, переживання про те, що розповідається у казці і сприймає те, що відповідає її внутрішньому світу. Це надихає дитину на роздуми про саму себе, про свої труднощі і бажання, допомагає по-іншому розгледіти свої проблеми, виробити певне відношення до них, змінити звичайний спосіб їх вирішення. *Функція моделі*, коли казка – це своєрідна модель, які відображає різноманітні проблемні ситуації, пропонує дитині можливі шляхи їх вирішення та навчає її. В казках описані різноманітні варіанти дій, але дитина у своїх думках і почуттях знайомиться з нестандартними відповідями на буденні проблемні ситуації. *Функція опосередкування* – коли дитині відкрито називають різноманітні варіанти вирішення її проблем. В більшості випадків дитина не впевнена в тому, що вони корисні для неї. Дитині складно розлучитися зі своїми стереотипними формами реагування. В результаті у дитини виникає внутрішній супротив і з'являються захисні реакції. Супротив дитини знижується, коли замість відкритого обговорення проблеми в якості посередника між нею і дорослим виступає казка. Завдяки казці, ми можемо сказати дитині про те, на що вона реагувала агресивно; крім того з'являється можливість спілкуватися з дитиною в іншій незвичній формі. *Функція зберігання досвіду*. В пам'яті дитини може виникнути ситуація, подібна до тієї, яка відображена у казці. Коли умови змінюються дитина може по-іншому інтерпретувати зміст одної казки. Таким чином, виконується функція зберігання досвіду, дитина стає більш незалежною від дорослого. *Функція повернення на дуже ранні етапи індивідуального розвитку*. Використання казки допомагає зняти напруження між дорослим та дитиною, в стосунках між ними з'являються привітність і довіра. Використання казок допомагає дитині відкрити доступ у світ фантазії, образного мислення, неопосередкованого входження в роль, що пропонується у змісті. Казки

пробуджують у дитини творчість, стають посередниками між емоційно-забарвленим бажанням і дійсністю. *Функція альтернативної концепції*. Казка читається дитині не в загальноприйнятому змісті. Дитині пропонується альтернативна концепція, яку вона може прийняти або відхилити. *Функція зміни позиції*. Казки викликають у дитини нові переживання: здивування, подив. Виявляється, що на звичні, дуже знайомі ситуації можна подивитися під іншим кутом зору. Казка запрошує дитину до зміни позиції, до експериментування з незвичайними концепціями і рішеннями.

Слухаючи казку, дитина дізнається про щось нове, порівнює, думає без усіляких неприємних наслідків у комфортному середовищі. Вона (дитина) може не поспішати і зосередитися на тому, що в даному випадку для неї особливо актуально. Завдяки казці дитина закріплює у свідомості не тільки моральні цінності і вчить правила поведінки, а й отримує можливість випробувати почуття власної значущості, розвиває здатність зважувати ситуацію і самостійно приймати рішення. Таким чином, не залишається ніяких сумнівів про те, що казка зможе подолати будь-яку проблему, що виникла у дитини [80, с. 4, 7]. Отже, вивчення фольклористичного погляду на казку доводить, що засоби художньої виразності й казкової поетики, стиль мови, система образів та сюжет близькі й доступні сприйманню та розумінню дітей дошкільного віку, що зумовлює вибір казки як засобу формування у дошкільників шанобливого ставлення до дорослих.

Методика роботи з казкою базується на такому прийомі, як слухове сприймання казки дитиною за допомогою дорослого [63, с. 191, 192]. Механізм сприймання художнього твору складається з таких психічних процесів як слухання, уявлення, емоційне реагування, усвідомлення та розуміння його. Це досить складний процес, який піддається управлінню, про що свідчать дослідження (В. Андросова, А. Виноградова, О. Запорожець, Н. Карпинська, Є. Лукіна, Л. Славіна та ін.). Сприймання казки перш за все пов'язане з віковими особливостями дітей дошкільного віку. Наприклад, діти 4-х років з великим зусиллям пригадують 3-4 персонажів, не помічають зміни настрою

героїв казки; книжки приваблюють їх передусім ілюстраціями. Лише невелика кількість дітей висловлює бажання дізнатися зміст книжки (В. Андросова, Л. Славіна). Стрімкі зміни відбуваються на кінець п'ятого року життя – діти у цей період долають значні труднощі, пов'язані зі сприйманням художнього тексту. Дослідження О. Запорожця доводять, що дитина виявляє достатньо реалістичний підхід до казкових творів навіть там, де важко це дається дорослому, таким чином у дитини починають складатися реалістичні критерії моральних оцінок [76, с. 152].

Підтвердженням цього є дослідження Л. Гурович, яка зазначає, що діти здатні зрозуміти зміст поведінки героя, відтворити його образ у свідомості, „побачити” внутрішнє спонукання до дії на основі вміння зіставити та підпорядкувати різні за цінністю мотиви вчинків героїв і вміння проникнути в світ їх переживань, диференціювати складні почуття. Таке розуміння героїв, безумовно, включає емоційне ставлення до нього, та головне, передбачає об'єктивну оцінку їхніх особистостей. Розуміння характерів героїв і вміння співставити сенс їх вчинків адекватно авторській позиції, зазначає дослідник, дає можливість дошкільнику зрозуміти ідейний зміст твору. В нього з'являється більш складне ставлення до літературного героя, що виходить за межі однозначних оцінок «хороший» – «поганий». Це знаменує собою новий етап естетично-емоційного ставлення до героя – оволодіння смисловим планом образу. В процесі проведення експериментальних досліджень Н. Карпинська визначає, що діти дошкільного віку переживають задоволення і радість, слухаючи доступні їм художні твори, що їх приваблює художня форма твору, свідчить про зародження в них здібностей до естетичного сприймання краси слова.

Аналіз праць (Н. Карпинська, О. Соловйова), зумовлює висновок про те, що діти здатні швидко й правильно усвідомлювати й мотивувати своє ставлення до героїв і зіставляти вчинки персонажів та їх якості з власним досвідом, саме зіставлення поведінки своєї і товаришів аналогічно казці свідчить про свідомий характер моральних оцінок вчинків героїв художніх

творів, а цей факт засвідчує, що діти можуть проникати у внутрішню сутність явищ і можуть давати їм правильну оцінку.

Дослідження (О. Запорожець, Г. Леушина, Н. Карпинська) доводять факти активності дошкільників у сприйманні літературних творів, що дає їм можливість зайняти позицію героя твору, зрозуміти мотиви його вчинків, і таким чином осмислити ідейну сутність художнього твору. Вчені доводять, що активність дітей яскраво виявляється вже під час слухання казки, яке супроводжується співчутливими репліками, запитаннями, протестами, спробами словом і ділом змінити хід подій, допомогти улюбленим героям.

Таким чином, можемо зробити висновок про те, що діти здатні швидко й правильно усвідомлювати й мотивувати своє ставлення до героїв, зіставляти вчинки персонажів та їх якості з власним досвідом, саме зіставлення поведінки своєї і товаришів аналогічно казці свідчить про свідомий характер моральних оцінок вчинків героїв українських казок.

Висновки до розділу 1

Дослідження філософського, психолого-педагогічного аспекту проблеми формування шанобливого ставлення дало змогу констатувати, що українська казка розглядається як ефективний засіб формування моральних якостей особистості.

1. Моральне ставлення дитини до дорослого є складною філософсько-педагогічною проблемою, що бере витоки із античного вчення про моральне ставлення до дорослих як першооснови морального пізнання. Глибоке вивчення цієї проблеми потребує пізнання норм етичних вимог та правил; розгляду української казки, як засобу морального виховання, що формує шанобливе ставлення до дорослих у процесі взаємин з оточуючим світом. Завдячуючи цьому, українська казка стає зрозумілою у реальному значенні; розгляді шанобливого ставлення як квінтесенції духовного вияву особистості та як одного із проявів загального ставлення людської свідомості до буття, що включають в себе моральні почуття, оцінки, ідеали. У процесі взаємин люди

виявляють постійно те чи інше ставлення один до одного: повагу, довір'я, доброзичливість. У них також виявляється взаємне оцінне ставлення один до одного, що необхідне для самоствердження особистості, для розвитку її самосвідомості і діяльності з метою самовдосконалення.

2. Аналіз психолого-педагогічної літератури з питань формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих зумовив висновки про складність та багатоаспектність трактування психологічного змісту категорій «моральне ставлення» та «моральне почуття», що містить в собі не стільки всі багатогранні зв'язки особистості з навколишнім світом, скільки її суб'єктивну позицію відносно всього, що її оточує; категорія ставлення виконує гносеологічну функцію під час розробки проблем характеру, мотивів, установок, ціннісних орієнтацій, диспозицій особистості, соціально-психологічного клімату та багатьох інших, що пов'язані із виявленням суб'єктивних якостей особистості; джерелом моральних почуттів є взаємини людей, їхня спільна діяльність. Моральні почуття являють собою один з видів мотивації соціальної поведінки і діяльності, регулюють поведінку зростаючої особистості, позначаються на її оцінках і самооцінці.

3. Психологічними особливостями формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки є безпосередній характер, висока емоційність сприймання; асоціативні механізми, що лежать в основі утворення моральних переконань дитини в процесі ознайомлення з казкою; психологічні механізми художнього сприймання, що завершується почуттям, думкою, ідеєю, мисленням.

4. Характеристика української казки як засобу формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих дала підстави визначити, що основне значення використання українських казок у освітньому процесі дошкільного навчального закладу полягає у його навчальній, розвивальній та виховній функціях. Оптимальність використання української казки як засобу формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих зумовлена філософською спрямованістю художнього усвідомлення, оскільки

дає змогу зосередитися на героях, про яких розповідається в казці. Сприймання образів позитивних героїв, що відтворені у казці, породжує здатність позитивно відгукуватися про них та переймати досвід, близький досвіду дитини.

Отже, отримані результати наукових пошуків та представлені висновки виступили теоретичним підґрунтям для обґрунтування педагогічних умов та методики формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки.

Основні результати дослідження висвітлені у наступних публікаціях [81; 82; 83; 84; 86; 87; 88].

РОЗДІЛ 2
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ
ШАНОБЛИВОГО СТАВЛЕННЯ У ДІТЕЙ 5-ГО РОКУ ЖИТТЯ
ДО ДОРΟΣЛИХ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ КАЗКИ
В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ДНЗ

2.1. Вивчення стану рівнів сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих

Для розв'язання завдань морального виховання дітей дошкільного віку проблема формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих у сучасних умовах розвитку суспільства є достатньо актуальною. Особливості префігуративної культури міжпоколінних взаємин націлює увагу дослідників не тільки на пошук ефективних методик формування цієї моральної якості у дітей дошкільного віку, а й на пошук шляхів ознайомлення сучасних батьків із застосуванням цих методик у вихованні власної дитини. У сучасному суспільстві батьки зазвичай перекладають виховні функції на інші соціальні інститути та сучасні інформаційні технології (смартфони, планшети тощо). У зв'язку з цим актуалізується роль дошкільних навчальних закладів у вирішенні цієї проблеми.

Зважаючи на поставлені завдання (теоретичні та практичні), нами здійснювалося дослідження, що проводилося упродовж трьох основних етапів.

На першому етапі (2009–2011 р.р.) вивчалися педагогічні, психологічні, філософські праці з метою характеристики поняття «шанобливе ставлення» та обґрунтовувалися теоретичні основи проблеми формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих, було визначено мету та завдання дослідження; обґрунтовано дослідницький апарат.

На другому етапі (2011–2013 р.р.) проводився констатувальний експеримент, були визначені основні складові поняття «шанобливе ставлення»,

проводився формувальний експеримент як апробація педагогічних умов формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих.

На третьому етапі (2013–2014 р.р.) здійснювався порівняльний аналіз та узагальнювалися результати дослідження в експериментальній та контрольній групах, розроблялися методичні рекомендації для вихователів та поради для сучасних батьків. Програма експериментальної роботи передбачала констатувальний, формувальний та контрольний етапи. Процес експериментального дослідження формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки відображений у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Програма експериментального дослідження формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки

Етап дослідження	Мета і завдання роботи	Методи
Констатувальний	<p>З'ясувати розуміння поняття «шанобливе ставлення».</p> <p><i>Завдання:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - уточнити критерії та показники діагностування сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих; - визначити рівні сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих. 	<p>бесіда з дітьми;</p> <ul style="list-style-type: none"> - розв'язання дітьми проблемних ситуацій; - педагогічне спостереження; - анкетування дорослих (батьків); - бесіда з дорослими; - аналіз планів роботи вихователів; - спостереження за роботою вихователів.

Формувальний	<p>Практичне апробування методики формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки.</p> <p><i>Завдання:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - розширити, уточнити, закріпити знання дітей про сутність поняття «шанобливе ставлення» до дорослих, дати уявлення про компоненти, з яких складається ця моральна норма, відповідні морально-етичні норми поведінки та спілкування з дорослими; - сформувати вміння виявляти шанобливе ставлення до дорослих у поведінці та спілкуванні з ними. 	<ul style="list-style-type: none"> - читання українських казок; - бесіда за змістом; - переказ казок, складання порівняльних характеристик героям; - придумування початку, середини або кінцівки казки; - візуалізація внутрішніх переживань і почуттів у спільній з дорослим діяльності; - малювання за змістом українських казок; аналіз продуктів творчої діяльності дітей; - постановка ігор-драматизацій.
--------------	--	---

Контрольний	<p>Перевірка ефективності розробленої методики формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки.</p> <p><i>Завдання:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - визначити наявність сформованості оцінних суджень у дітей 5-го року життя стосовно норм морально-етичної поведінки з дорослими; - визначити рівні сформованості розуміння поняття «шанобливе ставлення» до дорослих у дітей 5-го року життя; - порівняти показники рівнів сформованості шанобливого ставлення до дорослих у дітей 5-го року життя експериментальної та контрольної груп. 	<ul style="list-style-type: none"> - бесіда з дітьми; - розв'язання дітьми проблемних ситуацій; - педагогічне спостереження; - анкетування дорослих (батьків); - бесіда з дорослими.
-------------	--	---

Експериментальне дослідження було проведено в дошкільних навчальних закладах м. Києва, м. Малина Житомирської області, м. Кам'янець-Подільського Хмельницької області. На різних етапах дослідженням було охоплено 185 дітей 5-го року життя (92 – експериментальна (ЕГ); 93 – контрольна (КГ) групи), 105 батьків, 14 педагогічних працівників.

Мета проведення експериментального дослідження: розробити та експериментально перевірити методику формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки.

Мета констатувального етапу експерименту полягала у з'ясуванні розуміння поняття «шанобливе ставлення». Мета обумовила вирішення наступних завдань констатувального експерименту:

- уточнити критерії та показники діагностування сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих;
- визначити рівні сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих;

Для розв'язання поставлених завдань використовувався комплекс взаємодоповнюючих методів:

- бесіда з дітьми;
- розв'язання дітьми проблемних ситуацій;
- педагогічне спостереження;
- анкетування дорослих (батьків);
- бесіда з дорослими;
- аналіз планів роботи вихователів;
- спостереження за роботою вихователів.

Дослідження проводилося в три етапи. На першому етапі констатувального експерименту проводилася бесіда з дітьми експериментальної та контрольної груп, перелік запитань, що використовувалися в процесі даного дослідження, викладені в додатках (додаток А).

З метою визначення рівня розуміння поняття «шанобливе ставлення» дітям 5-го року життя було запропоновано серію запитань (додаток А). На запитання: «Що означає шанобливо ставитися до дорослих?» діти дали різні відповіді. Аналіз відповідей засвідчив, що 80 % дітей експериментальної групи не розуміють поняття «шанобливе ставлення», деякі діти поняття «шанобливе ставлення» взагалі почули вперше і лише 20 % дітей цієї групи намагалися виділити основні ознаки поняття «шанобливе ставлення до дорослих». Наприклад, Олена С.: «Шанувати – це поважати, робити так, як хочуть батьки», Сергій Г.: «Це коли я люблю тата і маму, слухаю їх». Серед дітей контрольної

групи показники дещо вищі – 30 % дітей намагалися охарактеризувати поняття «шанобливе ставлення до дорослих».

На запитання: «Чи шанобливо ставишся ти до своїх батьків?» – всі діти контрольної та експериментальної груп відповіли ствердно. Але відповідь на запитання: «Як ти це робиш? Звідки батьки знають, що ти до них шанобливо ставишся?» у багатьох дітей викликала труднощі, лише 40 % дітей експериментальної групи та 60 % дітей контрольної групи асоціювали практичний компонент шани до батьків з практичними діями, про що засвідчили їх відповіді. Наприклад, Іванна Л.: «Допомагаю прибирати, мию, пилю сошу тощо»; решта дітей відповідали не конкретно: «Все добре роблю», частина дітей уникала відповідей на поставлене запитання.

Опитування довело, що поняття дітей про «шанобливе ставлення до дорослих» розпливчате, губиться за багатьма вчинками, які діти оцінюють як просто «хороші». За даними дослідження, прояви шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих зумовлені матеріальними мотивами: так 80 % дітей експериментальної групи шанують дорослих за матеріальні блага, які ті їм створюють. Типовими відповідями на запитання: «За що ти шанобливо ставишся до своїх батьків?» були, наприклад, Оксана Д.: «Вони мені все купують», Настя К.: «Купують дуже багато іграшок, цукерок та інших солодощів». Більшість дітей цієї групи звернулися до конкретних фактів, наприклад, Артем Ш.: «Мій тато купив машину «крутую». Я в ній катався. Я тата шаную. Він ще може комп'ютер купити і багато ще чого», Яна К.: «Коли мені мама купує ляльку, я її шаную», Света Л.: «Тато й мама хороші, я їх шаную, поважаю, я з ними ходила у «Макдональдс» і там мені іграшок надавали!». Ще вищий показник егоцентричності почуттів дитини стосовно батьків виявився серед дітей контрольної групи – такі діти склали 90 % від загального складу дітей контрольної групи.

На запитання типу: «Що ти робиш, коли хтось з батьків хворіє, приходить втомлений або має поганий настрій?». Наведемо найбільш типові відповіді, що засвідчують егоїстичні прояви поведінки дітей, не сформованість вміння

своєчасно та відповідно реагувати на внутрішній стан батьків. Андрій О.: «Коли мамі погано – вона лягає, ... а я трошки граюся». На запитання: «Чим можна допомогти хворій мамі, що зробити для неї?», діти відповідали: Оля М.: «Мама доросла, сама знає, які їй ліки пити, а я маленька, мені не можна ліки брати», Яна К.: «Дати мамі водички». Отже, результати опитування дали можливість встановити, що більшість дітей не переймаються внутрішнім станом близьких їм людей: таких дітей виявилось 70 % в експериментальній групі та 65 % дітей контрольної групи.

Про недостатність знань норм моральної поведінки з дорослими та недовіра дитячої поваги свідчать також дані вирішення дітьми проблемних ситуацій типу «А як би ти вчинив?» (додаток Б). Так, на запитання проблемної ситуації «А»: «Що ти зробиш з подарованою тобі шоколадкою?». Лише 20% дітей експериментальної та 26 % дітей контрольної груп відповіли, що розділять шоколад з батьками та іншими членами родини; типовими відповідями решти дітей, а їх відповідно 80 % в експериментальній та 74 % в контрольній групі, були, Іра Н.: «У вечері з'їм», Діма А.: «Шоколадку з'їм, а з обгортки щось зроблю», Оксана Ш.: «Виміняю на щось», Оля П.: «Я мамі запропоную, але вона не захоче, бо він дуже солодкий».

Результати вирішення проблемної ситуації «Б» (додаток Б), також засвідчили про невисокий рівень прояву шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих, зокрема, про низький рівень слухняності, неадекватність реагувань на вимоги близьких дорослих, так на запитання: «Що ти, будеш робити, коли тато не дозволить тобі дивитися мультфільм?». 35 % дітей експериментальної та 30 % дітей контрольної груп відповіли, що вони «будуть жалітися мамі»; 40 % дітей експериментальної та 47 % дітей контрольної груп за даними відповідей дітей, «будуть протестувати, плакати, не розмовлятимуть з татом» і лише 25 % дітей експериментальної групи та 23 % дітей контрольної групи «будуть гратися або знайдуть собі інше заняття».

З метою більш детального з'ясування рівня прояву оцінних суджень щодо застосування норм моральної поведінки у дітей 5-го року життя по відношенню

до дорослих та рівня прояву когнітивного компоненту шанобливого ставлення до дорослих дітям обох груп було запропоновано шість проблемних ситуацій (додаток В). Отримані результати довели, що діти експериментальної та контрольної груп дають чітку оцінку поведінці і вчинкам дійових осіб запропонованих проблемних ситуацій: рішуче засуджують прояви жадібності, неслухняності, грубості, бунтарства у ставленні до дорослих. Але навіть при об'єктивності оцінювання вчинків та поведінки персонажів проблемних ситуацій у більшості дітей недостатньо сформований когнітивний компонент шанобливого ставлення до дорослих, про що свідчать результати вибору в обмірковуванні дітьми 5-го року життя шляхів вирішення проблемних ситуацій, які подані в таблиці 2.2. Під час вирішення проблемної ситуації «А» (додаток В), 20 % дітей експериментальної групи рішуче засудили поведінку дитини, як негативний вчинок. На запитання: «Щоб ти зробив на місці Петрика? – типовими відповідями були, Вова Д.: «Я б сам грався», Саша К.: «Я б з братом тихо грався», Мирослава П.: «Мультики можна дивитися». Жоден з дітей експериментальної групи не здогадався поцікавитись причиною пригніченого настрою тата, розрадити його, виявити турботу; відповіді дітей свідчать про певну безпосередність поведінки, егоцентризм у ставленні до батьків, непроникненість станом близької людини. 25 % дітей контрольної групи визначили вчинок хлопчика, як негативний, але відповіді на поставлене запитання засвідчили, що діти не в спроможності цікавитись та реагувати на внутрішній стан близьких їм людей.

На запитання проблемної ситуації «Б» (додаток В): «Чи правильно поведив себе хлопчик?». 26 % дітей експериментальної групи та 28 % дітей контрольної групи відповідали, наприклад: «Я б не плакала – просто просити треба, сказати хороші слова і мама купить, вона завжди купує гарні іграшки, а ще тата можна попросити, він купить»; 74 % дітей експериментальної та 72 % дітей контрольної груп відповідали так: «Я б не сильно плакав, а мамі буде мене жаль і вона купить».

Отже, мотивація вчинків дітей викладена у їх відповідях, свідчить про певний егоїзм, небажання і невміння погоджуватися з вимогою або думкою близьких дорослих. Проблемна ситуації «В» (додаток В), на питання: «Чи правильно вчинив Роман? Як би ти вчинив на його місці?». Лише 20 % дітей контрольної групи відповіли, що вони «посадять маму на сидіння в автобусі, бо в неї каблуки високі і болять ноги»; так би вчинили 30 % дітей експериментальної групи, причому один з них дав наступну відповідь: «Я посадив би маму на сидіння і сів би їй на руки», решта дітей «зайняли вільне місце», мотивуючи тим, що «дітям треба давати місце, бо вони маленькі». На запитання, проблемної ситуації «Г» (додаток В),: «Як би ти вчинив на місці Максима?». 65 % дітей експериментальної групи і 60 % дітей контрольної групи відповіли, що: «Я б сам з'їв шоколадку» або «Це ж пригостили мене, а не маму». Обговорюючи проблемну ситуацію «Д» (додаток В), на питання: «Чи можна так розмовляти з дорослими? Як потрібно вправляти поведінку Оленки?» 30 % дітей експериментальної групи відповіли: «Так не можна з дорослими розмовляти»; 40 % дітей контрольної групи відповіли: «Бабуся доросла, не можна з нею так розмовляти»; 70 % дітей експериментальної групи і 60 % дітей контрольної групи відповіли: «Мамі з татом можна так розмовляти і нам можна». На запитання проблемної ситуації Ж (додаток В): «Як би ви вчинили в даному випадку?». 25 % дітей експериментальної групи та 30 % дітей контрольної групи відповіли: «Спочатку допомогли мамі, а потім дивилися мультфільм». 75 % дітей експериментальної групи та 70 % дітей контрольної групи відповіли: «Ми подивилися б мультфільм, а потім допомогли». Отже, результати даного етапу дослідження свідчать про домінування егоїстичних мотивів у більшості дітей 5-го року життя, низький рівень знань дітей про правила моральної поведінки у ставленні до дорослих, у спілкуванні з дорослими, а також про недостатню увагу рівнів сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих з боку суспільного виховання та родини.

Результати вибору шляхів вирішення дітьми 5-го року життя проблемних ситуацій подаємо в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

**Результати вибору шляхів вирішення дітьми 5-го року життя
проблемних ситуацій**

Група	Проблемні ситуації	Вибір дітьми 5-го року життя шляхів вирішення проблемної ситуації	
		Правильний %	Неправильний %
ЕГ	А	20 %	80 %
	Б	26 %	74 %
	В	30 %	70 %
	Г	35 %	65 %
	Д	30 %	70 %
	Ж	25 %	75 %
КГ	А	25 %	75 %
	Б	28 %	72 %
	В	20 %	80 %
	Г	40 %	60 %
	Д	40 %	60 %
	Ж	30 %	70 %

На другому етапі констатувального експерименту було проведено педагогічне спостереження за взаємодією дітей та дорослих в освітньому процесі, з метою з'ясування рівнів сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих.

Мета педагогічного спостереження: визначення рівнів сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих, що визначається як емоційний компонент.

Результати педагогічного спостереження, що проводилося у звичних для дітей умовах (табл. 2.3). За даними спостережень ми визначили рівні

сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих в залежності від визначених показників:

- привітність та доброзичливість у спілкуванні з дорослими;
- вживання дітьми пестливих слів;
- виявлення слухняності до дорослих;
- адекватність реагувань на вимогу чи зауваження дорослих;
- усвідомлення емоційного стану дорослих та відповідне реагування;
- прояв виявлення турботи та допомоги дорослим.

Таблиця 2.3

Аналіз результатів педагогічного спостереження

Група	Показники					
	привітність та доброзичливість у спілкуванні з дорослими	вживання дітьми пестливих слів	виявлення слухняності до дорослих	адекватність реагувань на вимогу чи зауваження дорослих	усвідомлення емоційного стану дорослих та відповідне реагування	прояв виявлення турботи та допомоги дорослим
ЕГ	-	+	-	-	-	+ -
КГ	-	-	+	-	-	-

Умовні позначення:

«+» – постійність виявлення моральної якості по відношенню до дорослих;

«+ -» – непостійність виявлення моральної якості по відношенню до дорослих;

«-» – не притаманне дане почуття чи моральна якість, або виявляється рідко.

Аналіз результатів педагогічного спостереження доводить, що у більшості дітей 5-го року життя низький рівень сформованості шанобливого ставлення до дорослих. Деякі діти (близько 30 %) поводити себе грубо, не помічаючи втоми, настрою дорослих, намагалися сконцентрувати всю увагу на собі, приблизно 80 % дітей обох груп майже постійно вимагають від дорослих подарунків – у вечірні години типовими є зустрічі дорослих, до яких діти звертаються з наступними запитаннями: «Що принесла? Що купила? Коли

купиш? Чому не зараз купиш? А чому не принесла?». При незадоволенні дорослими їхніх бажань діти починали вередувати, протестувати; лише 40 % дітей експериментальної групи та 20 % дітей контрольної групи майже постійно у спілкуванні з близькими дорослими вживали пестливі форми типу: мамочка, мамуля, татусю, бабусю, дідусю, татку.

Як показало педагогічне спостереження, що знайшло підтвердження в результаті попереднього дослідження – аналізу вирішення дітьми проблемної ситуації «А», діти не помічають емоційного стану, настрою дорослих, не вміють відповідно реагувати на внутрішні переживання близьких дорослих. За даними бесід з вихователями, ніхто з дітей постійно не цікавиться причиною пригніченого настрою дорослих, їхніми справами чи планами, більшість же, навпаки намагаються відразу ж викласти свої проблеми та негаразди, наприклад: «А мене штовхнули», «А мені не дали машинку», «Мене вдарили», «А у Сашка є класна іграшка – він мені її не дає» і т.д. Деякі діти через незадоволення міркуваннями дорослих відмовляються самотійно одягатися, навмисно затримуються в дошкільному навчальному закладі, або, не чекаючи дорослих біжать попереду, щось викрикуючи, не реагуючи на їх зауваження, що підтвердилося у бесідах з педагогами як типове явище. Отже, результати педагогічного спостереження доводять, що у більшості дітей 5-го року життя навіть при розумінні елементарних моральних норм поведінки з дорослими та наявності оціночного компонента стосовно поведінки інших людей власна поведінка не відповідає критеріям рівнів сформованості шанобливого ставлення до дорослих.

Подальша наша робота полягала у проведенні аналізу календарних планів роботи вихователів з метою більш детального вивчення питання використання українських казок спрямованих на формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя. Вихователі в цілому методично грамотно заповнюють календарні плани, зазначаючи про заняття з мовленнєвого спілкування, ознайомлюючи дітей з професіями дорослих, культурою поведінки по відношенню до дорослих, свята та розваги, інсценівки, драматизації. Але, щодо

реалізації набутих дітьми знань про шанобливе ставлення до дорослих засобами української казки у плануванні не передбачається. Не зазначено перелік українських казок з формування шанобливого ставлення до дорослих.

При плануванні та проведенні індивідуальної роботи з дітьми вихователі знову ж таки орієнтуються на навчальні завдання з грамоти, математики та інших розділів програми. Також у календарних планах періодично передбачено розв'язання проблемних ситуацій, розповіді з власного досвіду, вивчення прислів'їв та приказок, ігор-драматизацій, розваг та свят і т.д.

Ще одним недоліком у роботі з дітьми є недостатня співпраця педагогів і батьків з формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя, про що свідчить незначна кількість спільних заходів з ними (консультації, семінари, лекторії тощо). У планах роботи недостатня увага приділяється методам формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих як: позитивним прикладом, створенням ситуації морального вибору, схваленням, привчанням, вправлінням тощо. У цілому, аналіз планів роботи вихователів дозволив резюмувати відсутність систематичної роботи та переліку українських казок з формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих.

Спостереження за роботою вихователів довело, що робота з формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих у повсякденному житті більше схожа на перевиховання, що здійснювалося вже тоді, коли дитина зробила помилку. При чому, у більшості випадків бесіда вихователя з дитиною мала оціночний характер та не сприяла становленню у дитини причинно-наслідкових зв'язків, переживання власних вчинків. Такий підхід до проблеми змусив нас провести опитування вихователів з метою виявлення їх особистого ставлення до питання формування шанобливого ставлення до дорослих. У опитуванні приймали участь 14 вихователів різних дошкільних навчальних закладів. Результати опитування показали, що більшість вихователів вважають проблему формування шанобливого ставлення до дорослих – справою самої сім'ї, спираючись на психологічні особливості дитини, зокрема здатності до

наслідування, копіювання дій дорослих. Звертаючись до значного досвіду своєї роботи, вихователі розповідали безліч прикладів прямої залежності особистості дорослих та їх поведінки. Хоча, особистий приклад дорослих у формуванні шанобливого ставлення має, безсумнівно, величезне значення, але на наш погляд такий підхід спеціалістів до вирішення даної проблеми є неправомірним.

На третьому етапі констатувального експерименту проводилася робота з дорослими, що передбачала вирішення завдань:

- визначення розуміння дорослими поняття «шанобливе ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих»;
- виявлення особливостей сімейного виховання та батьківсько-дитячих взаємин;
- аналіз стилю спілкування дорослих з дітьми 5-го року життя та його впливу на формування шанобливого ставлення.

Робота з дорослими є досить важливою, складною і необхідною частиною дослідження. Для реалізації цього напряду передбачалося використання таких методів: анкетування та бесіда. З метою визначення стану обізнаності та ставлення дорослих до досліджуваної проблеми, вивчення особливостей взаємин між дорослими і дітьми, а також для з'ясування готовності дорослих до включення у формування шанобливого ставлення до дорослих, було проведене анкетування.

Аналіз результатів анкетування дорослих (додаток Д) підтвердив факти відсутності у дітей 5-го року життя когнітивного компонента шанобливого ставлення до дорослих. Так, лише 10 % дорослих дітей експериментальної групи відповіли, що дитина привітна з ними постійно, решта дорослих цієї групи, а їх відповідно 90 %, відповіли, що діти привітні з ними найчастіше тоді, коли отримали бажану річ або переслідують якусь мету, що підтверджує домінування егоїстичних мотивів у поведінці дітей 5-го року життя. 15 % дорослих дітей контрольної групи відмітили, що їхні діти постійно привітні з батьками, дідусями, бабусями, що підтвердилося результатами спостережень та

бесід з вихователями. 13 % дорослих експериментальної групи та 7 % дорослих контрольної групи відповіли, що діти часто або майже постійно вживають пестливі форми іменників «тато», «мама» у спілкуванні з дорослими, найчастіше це такі слова, як «мамочка», «мамуля», «татусю». 20 % дітей експериментальної групи та 33 % дітей контрольної групи вживають пестливі слова по відношенню до дорослих рідко, найчастіше у хвилини піднесеного настрою. 80 % дітей експериментальної та 67 % дітей контрольної груп дуже рідко або майже не вживають взагалі пестливі форми.

На запитання: «Чи виявляє Ваша дитина співчуття до Вас? При яких обставинах частіше?». 47 % дорослих експериментальної групи відповіли, що співчуття дитина виявляє лише за умови вказівки когось із дорослих, 40 % дітей цієї групи виявляють співчуття за умови яскравих ознак внутрішнього дискомфорту дорослих, наприклад, помітивши на очах сльози; і лише 13 % дітей цієї групи зазначили, що співчуття – це більш-менш стійке переживання, яке виявляють діти по відношенню до дорослих в різних життєвих ситуаціях переважно самотійно; ще нижчий показник постійності виявлення співчуття по відношенню до дорослих серед дітей контрольної групи становить лише 7 % від загальної кількості дітей контрольної групи, у 60 % дітей цієї групи співчуття викликають сльози близьких дорослих, решта дітей – 33 % виявляє співчуття до дорослих в результаті спонукання.

Під час анкетування вдалося встановити, що ніхто з дітей експериментальної групи самотійно, без нагадувань дорослих, допомоги їм не пропонує; 60 % дітей цієї групи допомагають дорослим за їх проханням, або спонуканням когось з дорослих; 40 % дітей в більшості випадків від допомоги дорослим ухиляються. 66 % дітей контрольної групи здійснюють допомогу дорослим за нагадуванням або спонуканням дорослих; 14 % дітей вищезгаданої групи від допомоги дорослих ухиляються або ж працюють без особливого ентузіазму та 20 % дітей, за даними аналізу відповідей дорослих на питання анкети, майже постійно пропонують власну допомогу, але від виконання

обіцяного за короткий час відмовляються, що також свідчить про недовіру виявлених почуттів та прагнень дитини.

На запитання анкети: «В чому виявляється слухняність?». 20 % батьків дітей експериментальної групи та 15 % батьків дітей контрольної групи відповіли, що на вимогу близьких дорослих дитина хоча й вередує, але погоджується; решта дітей, відповідно – 80 % експериментальної та 85 % контрольної групи, слухняність виявляють рідко, намагаються зробити по-своєму, іноді присутні прояви бунтарства, істерик; жоден з дітей експериментальної та контрольної груп, за даними анкетування дорослих не виявляє високого рівня слухняності. Отже, аналіз відповідей дорослих на запитання анкети дає змогу констатувати, що дорослі не достатньо обізнані та готові до включення у формування шанобливого ставлення до дорослих та потребують допомоги у вирішенні цієї проблеми.

Для уточнення даних про внутрішню сімейну взаємину та готовність дорослих до формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя, було проведено бесіди з дорослими. Бесіди включали такі запитання для обговорення: «Чи шанобливо дитина ставиться до батьків та інших членів родини? Що є перешкодою у порозумінні між Вами та дитиною? Що Ви розумієте під шанобливим ставленням до дорослих? Що Ви робите для того, щоб дитина шанобливо ставилася до Вас? Чи в достатній мірі Ви володієте знаннями та вміннями з формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих?».

Аналіз результатів проведених бесід з дорослими засвідчив, що 17,8 % дорослих вважають, що їхня дитина шанобливо ставиться до батьків та інших членів родини. 50,6 % відповіли, що досить часто трапляються випадки, коли дитина проявляє грубощі у ставленні до батьків та інших членів родини. 31,6 % дорослих вважають, що їхня дитина проявляє неповагу як до батьків, так і інших членів родини. Перешкодами у порозумінні між дорослими та дітьми виступають: брак часу (31,8 %), негативний вплив довкілля (20,9 %), некомпетентність батьків (17,4 %), всюдозволеність з боку інших дорослих

(16,5 %), недостатня увага моральному вихованню дітей з боку дошкільного навчального закладу (13,4 %).

Під час бесіди було з'ясовано, що під «шанобливим ставленням до дорослих» батьки розуміють: «повагу до дорослих» (40,2 %), «любов до дорослих» (22,2 %), «турботу до дорослих» (15,2 %), «допомогу дорослим» (13,2 %), «слухняність» (9,2 %). З метою формування шанобливого ставлення, дорослі використовують бесіди з дітьми (27,8 %), зауваження (19,5 %), власний приклад (17,5 %), читання українських казок (13,6 %). 21,6 % дорослих не змогли відповісти на запитання. 20,5 % дорослих вважають, що в достатній мірі володіють знаннями та вміннями з формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих, 79,5 % поскаржилися на власну необізнаність. Отже, результати роботи з дорослими дають підстави констатувати, що дорослі потребують психолого-педагогічної допомоги з формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих. Із-за недостатніх педагогічних знань й вмінь вони не можуть робити це на достатньому рівні, що послаблює ефективність формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих.

Враховуючи викладене вище, наступна робота передбачала: визначення компонентів, критеріїв та показників формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих; діагностування рівнів сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих. При відборі найбільш ефективних форм і методів формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих ми враховували твердження О. Венгера, згідно якого у дітей найбільш активізовані зображувальна, мовленнєва та ігрова діяльності [47, с. 88]; О. Запорожця [76, с. 193] та О. Леонтєва [110, с. 82] про єдність знань і переживань в основі розвитку особистості.

Враховуючи вищезначене, а також опираючись на психолого-педагогічні положення (І. Карабаєва, О. Кононко, В. Кузьменко, Т. Піроженко), у структурі шанобливого ставлення до дорослих було виокремлено компоненти, що між собою взаємопов'язані, взаємовпливають та

взаємодоповнюють один одного: когнітивний (опанування уявленнями та знаннями про шанобливе ставлення до дорослих); емоційний (позитивне ставлення до змісту і проявів шанобливого ставлення до дорослих та розуміння його мотивів); поведінковий (здатність проявляти шанобливе ставлення до дорослих у діях та вчинках). Визначені компоненти послужили основою для визначення критеріїв формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих: когнітивного, емоційно-почуттєвого та творчодіяльнісного. Ми виходили із сталого визначення поняття «критерій». Це якості, властивості, ознаки досліджуваного об'єкта, що дають можливість судити про його стан і рівень розвитку.

Розробляючи показники до кожного критерію, ми враховували вікові особливості дітей 5-го року життя. Визначені компоненти, критерії та показники формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих подано в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Компоненти, критерії та показники формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих

Компоненти	Критерії	Показники
Когнітивний (опанування уявленнями та знаннями про шанобливе ставлення до дорослих)	Когнітивний	розуміння поняття “шанобливе ставлення”; самостійність усвідомлення внутрішнього стану близьких людей; вміння проявляти шанобливе ставлення до дорослих; вміння свідомо поступатися своїми бажаннями.

Емоційний (позитивне ставлення до змісту і проявів шанобливого ставлення до дорослих та розуміння його мотивів)	Емоційно-почуттєвий	вміння визначати та адекватно реагувати на почуття та емоції дорослих; здатність відчувати і розуміти емоційний стан дорослих та причини, що можуть його викликати; ставлення до дорослих як до цінності; здатність до співчуття та співпереживання.
Поведінковий (здатність проявляти шанобливе ставлення до дорослих у діях та вчинках)	Творчо-діяльнісний	здатність давати мотивовану оцінку вчинкам стосовно дорослих; вміння надавати безкорисливу допомогу дорослим у повсякденному житті; вміння самостійно знаходити правильний вихід із ситуації, що передбачає моральний вчинок стосовно дорослих; здатність до творчої інтерпретації морального змісту казок з проекцією на власну поведінку.

Отже, обґрунтуємо кожен критерій формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих.

Когнітивний критерій характеризується розумінням поняття «шанобливе ставлення»; самостійністю усвідомлення внутрішнього стану близьких людей; вмінням проявляти шанобливе ставлення до дорослих; вмінням свідомо поступатися своїми бажаннями.

Емоційно-почуттєвий критерій ґрунтується на вмінні визначати та адекватно реагувати на почуття та емоції дорослих; здатності відчувати і розуміти емоційний стан дорослих та причини, що можуть його викликати;

ставленням до дорослих як до цінності; здатністю до співчуття та співпереживання.

Нами також було виокремлено творчо-діяльнісний критерій – здатність давати мотивовану оцінку вчинкам стосовно дорослих; вміння надавати безкорисливу допомогу дорослим у повсякденному житті; вміння самостійно знаходити правильний вихід із ситуації, що передбачає моральний вчинок стосовно дорослих; здатність до творчої інтерпретації морального змісту казок з проекцією на власну поведінку

На основі вищезначених критеріїв та показників було схарактеризовано рівні сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих (високий, достатній, середній, низький).

До **високого рівня** сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих віднесено дітей, які мають чітке уявлення про шану й шанобливість; спроможні розуміти правильність учинків власних та однолітків стосовно дорослих; уявлення таких дітей про шанобливе ставлення до дорослих відповідає типовим проявам їхньої поведінки в реальних умовах життєдіяльності; вони орієнтуються в основних емоціях і почуттях дорослих, уміють визначати їх та адекватно на них реагують; відчують і розуміють емоційний стан дорослого та причини, що можуть його викликати; відчують емоційно-почуттєву єдність з дорослими; ставляться до дорослих як до цінності; здатні до емоційного співпереживання дорослим; усвідомлюють свої переживання, уміють керувати власними емоціями; готові надати безкорисливу допомогу дорослим у повсякденних ситуаціях, самостійно знаходять правильний вихід із ситуації, що передбачає моральний вчинок стосовно дорослих.

Достатній рівень сформованості шанобливого ставлення до дорослих, притаманний дітям, які мають знання про шанобливе ставлення до дорослих, але недостатньо відчують та розуміють їхній емоційний стан та причини, що можуть його викликати; недостатньо відчують емоційно-почуттєву єдність з дорослими; не завжди здатні до емоційного співпереживання дорослим;

частково усвідомлюють свої переживання та не завжди вміють керувати власними емоціями; вияв шанобливого ставлення до дорослих залежить певною мірою від спонукань дорослих.

Діти із *середнім рівнем* сформованості шанобливого ставлення до дорослих мають недостатні знання про шанобливе ставлення до дорослих, не завжди розуміють власні вчинки і вчинки своїх однолітків стосовно дорослих; уявлення таких дітей про шанобливе ставлення до дорослих не завжди відповідає типовим проявам їхньої поведінки у реальних умовах життєдіяльності; вони недостатньо орієнтуються в основних емоціях і почуттях дорослих, не завжди можуть їх визначати та адекватно на них реагувати; не завжди готові надати безкорисливу допомогу дорослим у повсякденній ситуації; часто у поведінці керуються егоїстичними мотивами, інколи не вміють самостійно знаходити правильний вихід із ситуації, що передбачає моральний учинок стосовно дорослого; не завжди можуть давати мотивовану оцінку вчинкам стосовно дорослих.

Для дітей, що виявили *низький рівень* сформованості шанобливого ставлення до дорослих, характерні поверхневі уявлення (або їх відсутність) про шанобливе ставлення до дорослих; вони не спроможні оцінити вчинки однолітків та власні стосовно дорослих і дати їм правильну моральну оцінку; емоційна чутливість таких дітей зорієнтована на власні переживання; їм притаманні короткочасні емоційні відгуки на біль та горе дорослих або взагалі їх відсутність; ці діти не вміють або не бажають надавати безкорисливу допомогу дорослим у повсякденних ситуаціях; у своїй поведінці керуються суто егоїстичними мотивами; не можуть дати мотивовану оцінку вчинкам стосовно дорослих.

Отже, результати констатувального етапу, їх диференціація за основними критеріями педагогічного експерименту дали можливість визначити чотири рівні сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих: високий, достатній, середній, низький, показники яких висвітлені у табл. 2.4. Щоб підтвердити ідентичність контрольної та експериментальної

груп на початку експерименту щодо рівнів сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих, ми скористалися вже розробленою методикою діагностування.

Аналіз отриманих даних дає можливість побудувати таблицю з метою порівняння рівнів сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих експериментальної та контрольної груп (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Порівняння рівнів сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих експериментальної та контрольної груп

Рівні сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих	Експериментальна група		Контрольна група	
	92 дітей		93 дітей	
	Кількість відповідей	%	Кількість відповідей	%
Когнітивний компонент				
Високий	1	1,08	2	2,15
Достатній	3	3,26	4	4,30
Середній	24	26,08	24	25,80
Низький	64	69,56	63	67,74
Емоційний компонент				
Високий	0	0	0	0
Достатній	7	7,60	10	10,75
Середній	22	23,91	21	22,58
Низький	63	68,47	62	66,66
Поведінковий компонент				
Високий	3	3,26	3	3,22
Достатній	4	4,34	7	7,52
Середній	23	25	22	23,65
Низький	62	67,39	61	65,59

Аналізуючи отримані дані, можемо констатувати, що ми виявили високий, достатній, середній та низький рівні сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих з відсотковим співвідношенням, що свідчить про недостатню ефективність традиційних методів формування даної моральної якості та вимагає використання нових підходів, налагодження співпраці дошкільного навчального закладу із дорослими з метою надання їм допомоги у формуванні шанобливого ставлення; розробки та експериментальній перевірці методики формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих. Для порівняння стану рівнів сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих експериментальної та контрольної груп застосуємо критерій Фішера, який дозволяє порівнювати величини вибірових дисперсій двох рядів даних. Зважаючи на переважання низького рівня сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих, порівняємо показники його рівнів дітей експериментальної та контрольної груп. Висуваємо припущення, що рівні сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих як в експериментальній так і в контрольній групах не мають суттєвої різниці (H^0).

Формула розрахунку результатів за критерієм Фішера [228]:

$$F_{\text{емп}} = \frac{S_x^2}{S_y^2} \quad (1)$$

Де S_x^2 – дисперсія вибірки X вираховується за формулою:

$$S_x^2 = \left(\frac{1}{n_1} \right) \cdot \sum (x - \bar{x})^2 \quad (2)$$

А S_y^2 – дисперсія вибірки Y вираховується за формулою:

$$S_y^2 = \left(\frac{1}{n_2} \right) \cdot \sum (y - \bar{y})^2 \quad (3)$$

Число ступенів свободи вираховується за формулами:

$$df_1 = n_1 - 1; \quad df_2 = n_2 - 1 \quad (4)$$

Обраховуємо результати (табл. 2.6).

Розрахунок результатів експерименту за критерієм Фішера

№ з/п	Групи		Відхилення від середнього		Квадрати відхилень	
	Експерим. група (X)	Контр. група (Y)	$(x - \bar{x})$	$(y - \bar{y})$	$(x - \bar{x})^2$	$(y - \bar{y})^2$
1	69,56	67,74	28,48	-13,82	810,88	190,99
2	68,47	66,66	27,39	-14,9	749,99	222,01
3	67,39	65,59	26,31	-15,97	692,01	255,04
сума	205,42	199,99	82,17	118,43	2252,88	668,04
середнє	41,084	39,998				

За формулою (2) проводимо обчислення:

$$S_x^2 = \left(\frac{1}{3}\right) \cdot 2252,88 = 743,4$$

Застосувавши формулу (3) отримуємо:

$$S_y^2 = \left(\frac{1}{3}\right) \cdot 668,04 = 220,4$$

Додавши значення дисперсій до формули (1) отримуємо:

$$F_{\text{дв}} = \frac{743,4}{220,4} = 3,37$$

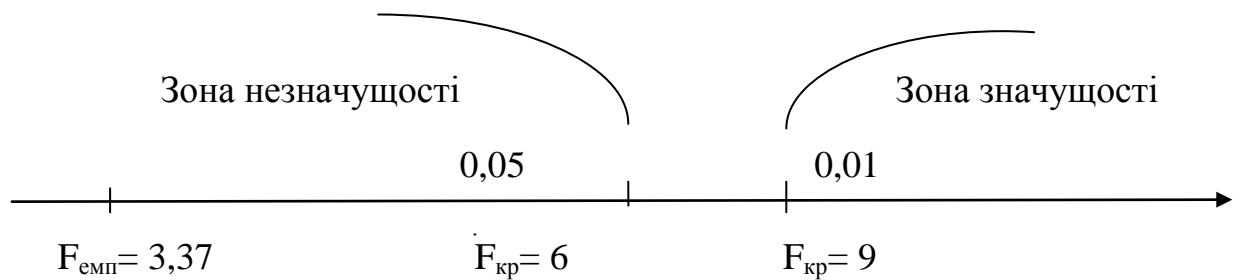
Число ступеня свободи однакове в обох випадках і вираховуємо за формулою (4):

$$df = 3 - 1 = 2$$

За таблицею критичних значень критерія Фішера значення $F_{\text{кр}}$, у нашому випадку, має такі показники:

$$F_{\text{кр}} = \begin{cases} 6 \text{ для } P \leq 0,05 \\ 9 \text{ для } P \leq 0,01 \end{cases}$$

Будуємо «вісь значущості»:

Таким чином, отримана величина $F_{емп} = 3,37$ потрапила в зону незначущості, в результаті чого можемо стверджувати, що наше припущення підтвердилося (приймається гіпотеза H^0 на рівні 5 %) і різниця між даними експериментальної і контрольної груп щодо рівнів сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих не суттєва.

2.2. Обґрунтування педагогічних умов та методики формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки

Аналіз результатів наукового пошуку різних авторів (І. Бех, Н. Гавриш, О. Кононко, Т. Поніманська, О. Рейпольська) створили передумови для виразності уявлень про власну проблему дослідження і забезпечують вирішення поставлених перед нами завдань з урахуванням науково доведених фактів, що обумовлює твердість обґрунтування власних суджень та аргументованість побудови схематичної моделі методики формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки.

У практиці педагогів, об'єднаних ідеями «педагогіки співробітництва» (Ш. Амонашвілі, Є. Ільїн, В. Караковський, М. Щетинін, В. Шаталов), з'явилися нові підходи до виховання підростаючого покоління, альтернативні до цього часу нормативному підходу, що зумовили поступовий перехід морального виховання із соціально-зорієнтованого на особистісно-

зорієнтоване. У останні роки ця модель виховання дітей набуває все більшого поширення (І. Бех, О. Богініч, Є. Бондаревська, Н. Гавриш, О. Кононко, Т. Поніманська, О. Савченко, О. Сухомлинська, І. Рогальська). У сфері дошкільної освіти особистісно-зорієнтований підхід був покладений в основу Базового компонента дошкільної освіти в Україні (2012 р.) та Базової програми розвитку дитини дошкільного віку «Я у світі» (2014 р.) [96]. Отже, методологічним підґрунтям виступає особистісно-зорієнтований теоретичний підхід до організації процесу формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих, що ґрунтується на принципах самоцінності особистості, глибокої поваги та емпатії до неї, врахування її індивідуальності тощо. Головним принципом організації виховної роботи дошкільного навчального закладу, згідно положення І. Беха, має бути принцип дитиноцентризму, що визнає пріоритет особистості дитини як суб'єкта виховання. Увесь виховний процес має мати за мету «формування гармонійної, всебічно розвиненої, життєво компетентної, неповторної особистості, здатної ціннісно ставитися до природи, предметного світу, людей, самої себе та свого життя» [25, с. 6]. Орієнтуючись на окреслений теоретичний підхід щодо організації процесу формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих в основу започаткованого дослідження покладено низку вихідних принципів функціонування особистісно-зорієнтованого підходу виховання:

- гуманізації та демократизації виховання – створення умов для формування шанобливої особистості, гуманізація взаємин між дорослими та дітьми, повага до особистості дитини; усунення авторитарного стилю виховання, ставлення до особистості дитини як найвищої цінності, відмову педагогів і дорослих від будь-яких насильницьких форм фізичного та психологічного впливу на процес формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих [25, с. 96];

- диференціації й індивідуалізації виховного процесу – врахування у процесі формування шанобливого ставлення до дорослих рівнів її фізичного,

психічного, соціального, духовного, інтелектуального розвитку, стимулювання активності дитини, розкриття її творчої індивідуальності [25, с. 96];

- природовідповідності виховання – врахування під час виховання у старших дошкільників поваги до дорослих цілісної природи дитини, її вікових, індивідуальних, національних особливостей;

- наступності і послідовності – передбачає наступність і послідовність у реалізації етапів роботи з формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих;

- інтегративності – забезпечення єдності мети, завдань, педагогічних вимог дошкільного навчального закладу та сім'ї у процесі формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих; забезпечення педагогічної просвіти батьків; підвищення спільними зусиллями педагогів і дорослих ефективності процесу формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих;

- цілісності – формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих організовується як цілісний педагогічний процес, що спрямовується на формування цілісної картини сучасного соціального світу і визначає місце дитини в ньому; охоплює всі сфери життєдіяльності дитини в дошкільному навчальному закладі та здійснюється у навчально-виховній діяльності в усіх соціальних інститутах (дошкільному навчальному закладі, в сім'ї, громадськості) за умови інтеграції їх впливів [25, с. 21];

- цілеспрямованого створення емоційно збагачених виховних ситуацій – створення виховної ситуації, що викликає емоційні переживання дитини і спонукає до дії [25, с. 123];

- співпереживання – навчити дитину розрізняти емоції дорослого, пов'язуючи їх з їхнім станом та поведінкою; формування у дитини емоційного переживання, що виступатиме моральною властивістю, що регулюватиме її поведінку стосовно дорослого [25, с. 27];

- принцип аналізу власних і чужих вчинків – надання дитині можливості в ігровій ситуації прийняти самостійне рішення, зробивши вибір між кількома варіантами поведінки [25, с. 27].

Особливо пріоритетними для нашого дослідження визначаємо наступні принципи:

- гуманізації та демократизації виховання;
- інтегративності та цілісності;
- цілеспрямованого створення емоційно збагачених виховних ситуацій;
- співпереживання;
- аналізу власних і чужих вчинків.

Сучасна педагогічна наука, розглядаючи моральне виховання особистості, трактує моральну поведінку особистості як діяльність, «яка оцінюється з погляду вимог моралі. Вона складається з окремих вчинків, тобто дій, що підлягають суспільній, моральній оцінці» [144, с. 47]. Тобто моральне виховання особистості не обмежується лише формуванням моральної свідомості, а й обов'язково містить у собі вироблення і закріплення навичок і звичок моральної поведінки [45, с. 155]. В основу розробки методики нами покладено ідею, висловлену сучасним ученим І. Бехом про те що, «дитина народжується не злою і не доброю, не аморальною. Те, які моральні якості у неї розвинуться, залежить передусім від ставлення до неї людей, що її оточують, від того, як вони її виховують» [25, с. 150]. Отже, подані вище теоретичні положення та дані констатувального етапу експериментального дослідження стали вихідними позиціями в обґрунтуванні методики формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки.

Під час розробки методики формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки ми виходили з того, що найголовнішим завданням дошкільної освіти є: збереження та зміцнення фізичного, психічного та духовного здоров'я дитини. Саме дорослим мають бути притаманні такі моральні якості як: доброта, співчуття, допомога, шана,

повага, милосердя та уміння використовувати сучасні форми та методи роботи з дітьми дошкільного віку. Результатом цього буде формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки.

Отже, під методикою формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих розуміємо схематичну, описову характеристику авторської методики, що містить такі складові: мету, компоненти, критерії, педагогічні умови, етапи та їх завдання, результат (рис. 2.1).

Розроблена методика ґрунтується на компонентах, критеріях та складається з мети, педагогічних умов, етапів і результату, які є складовими означеної схеми. Розробку методики ми почали з визначення мети, при цьому ми керувалися результатами теоретичного аналізу, представленого в першому розділі роботи та констатувального етапу дослідження. У методиці виділено три структурні компоненти: когнітивний, емоційний та поведінковий.

Когнітивний компонент забезпечує дітей теоретичною базою знань, яка дає їм можливість розуміти зміст поняття «шанобливе ставлення», уміння визначати поняття «шанобливість»; виявляти шанобливе ставлення до дорослих, уміння аналізувати проблемну ситуацію. Дія означеного компонента спрямована на збагачення інформації про сутність і структуру моральних якостей, реалізацію вмінь оперувати інформацією в різних проблемних ситуаціях.

Спираючись на дослідження психологів (Т. Піроженко, В. Кузьменко, І. Карабаєва), ми взяли за основу когнітивного компоненту поетапне засвоєння знань дітьми, а саме: формування моральної свідомості дитини, наявність певних знань, уявлень та суджень стосовно ролі дорослих, правил поведінки з ними, що регулюються суспільними нормами.

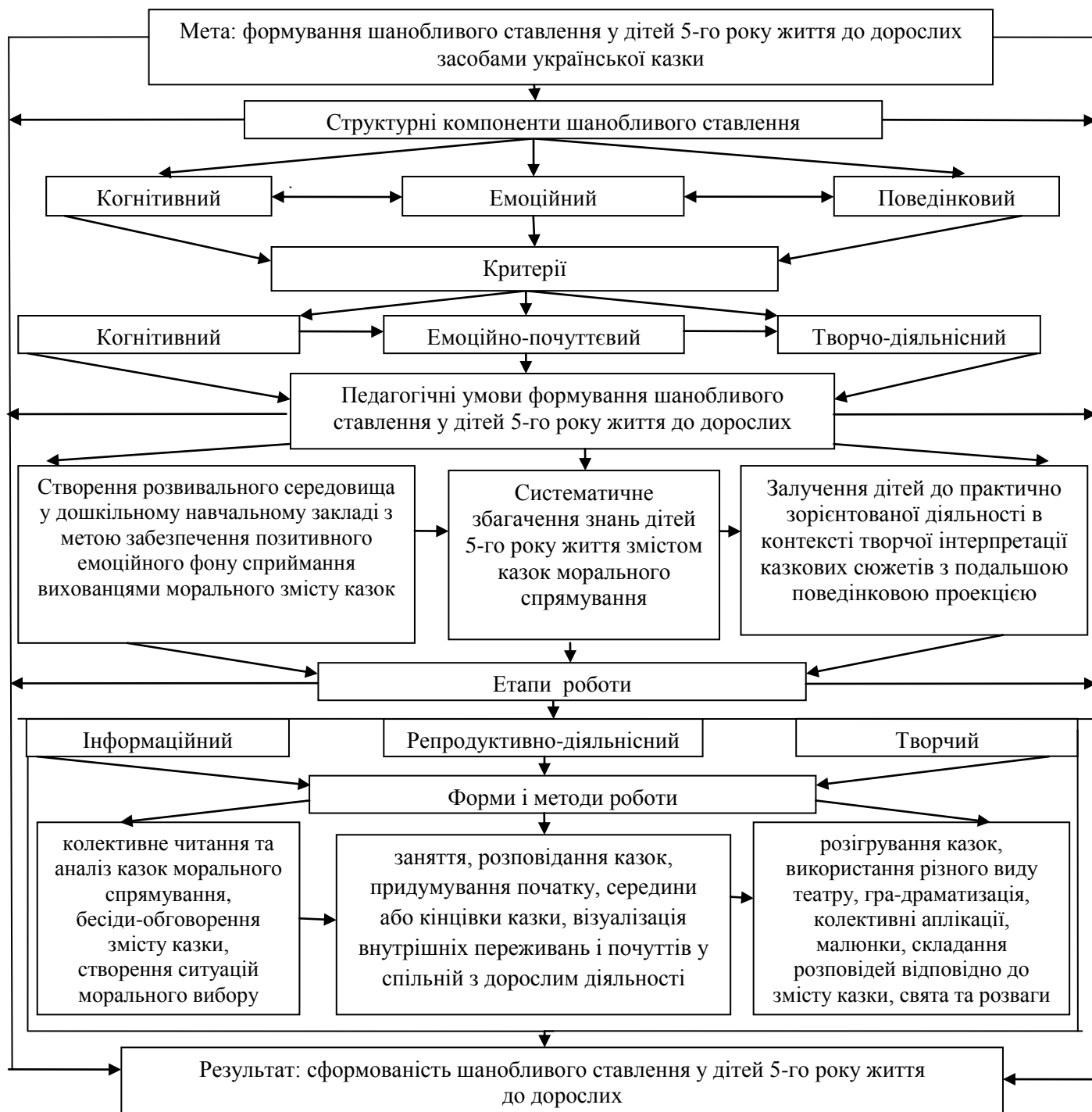

Рис. 2.1 Схема формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки

Емоційний компонент забезпечує розвиток певних особистісних якостей, що зумовлюють моральну поведінку стосовно дорослих, розуміння власних емоційних станів, причин, з ними пов'язаних; моральні мотиви, потреби, самооцінку дитини.

Поведінковий компонент – діяльнісна категорія поняття «шанобливе ставлення» до дорослих та вияв моральних вчинків дітей стосовно дорослих: наявність у дитини навичок моральної поведінки шанобливого ставлення по відношенню до дорослих, здатність регулювати власну поведінку, прагнення діяти відповідно до суспільних морально-етичних норм.

Наступним компонентом схеми формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих є педагогічні умови.

У науково-довідковій літературі даються різні тлумачення поняття «умова». Так, у Тлумачному словнику української мови зазначено, що умова – це філософська категорія, у якій відображене універсальне ставлення речі до тих факторів, завдяки яким вона виникає та існує [134, с. 548]. Через наявність відповідних умов властивості речей переходять з можливості в дійсність.

Отже, дотримуючись певних умов, можна досягти розв'язання поставленої проблеми. А «педагогічні умови» визначаються як обставини, від яких залежить та відбувається цілісний продуктивний педагогічний процес формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих.

У контексті нашого дослідження педагогічні умови – це цілеспрямовано організоване вихователем розвивальне середовище, система форм та методів роботи, комплекс педагогічних взаємодій між учасниками освітнього процесу в дошкільному навчальному закладі. Отже, педагогічні умови ми розглядаємо як можливості та обставини в освітньому процесі дошкільного навчального закладу, які сприяють ефективному досягненню поставленої мети – формуванню шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки.

Так, на наш погляд, процес формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих суттєво поліпшиться під час реалізації таких педагогічних умов: створення розвивального середовища в дошкільному навчальному закладі з метою забезпечення позитивного емоційного фону сприймання вихованцями морального змісту казок; систематичне збагачення знань дітей 5-го року життя змістом казок морального спрямування; залучення

дітей до практично зорієнтованої діяльності в контексті творчої інтерпретації казкових сюжетів з подальшою поведінковою проекцією.

Перша педагогічна умова – створення розвивального середовища в дошкільному навчальному закладі з метою забезпечення позитивного емоційного фону сприймання вихованцями морального змісту казок.

У сучасних дослідженнях (Л. Артемова, А. Богуш, Н. Гавриш, К. Крутій), розглядається проблема важливості створення розвивального середовища для дитини дошкільного віку. Так, К. Крутій вважає, що: «Навіть якщо не задаватися метою створення розвивального середовища, дитина все одно буде розвиватися. Різниця лише в тому, що в дитини, яка має під руками більше стимульного матеріалу, розвиток йтиме набагато більш динамічно і різнобічно. Тому навіть створивши для дитини розвивальне середовище, вже відбувається активізація процесів її творчого та інтелектуального розвитку» [104, с. 5]. Дослідниця підкреслює важливість співтворчості дорослого з дітьми у всіх сферах розвивального середовища: образотворчій, музичній, літературній, комунікативній, соціальній. За умов такої організації дитина має задоволення, відчуття позитивних емоцій, комфорту і радості [104, с. 8].

На наш погляд, важливе значення має і оформлення кімнати казок (або куточку казки), в якому доцільно поєднуються методи і форми роботи з казкою: поєднання теоретичних знань з моделюванням українських казок шляхом використання занять, бесід, читання та розповідання з обговоренням казки, придумування початку, середини або кінцівки казки, візуалізацію внутрішніх переживань і почуттів у спільній з дорослим діяльності, слухання, українські казки на аудіо-носіях; перегляд ілюстрацій до українських казок, використання музичного супроводу (українські народні і авторські мелодії, звуки природи – спів пташок, шум моря, шум вітру тощо).

Розвивальне середовище куточку української казки ми структурували за окремими центрами (центр розгляду ілюстрацій книжок, центр образотворчої діяльності, аудіо-відео центр, бібліотечний центр), передбачаючи, що активна взаємодія із середовищем, розширення власного досвіду дітей формуватиме у

них бажання змінювати запропонований простір та оновлювати його. Таким чином, куточок української казки наповнювався дитячими малюнками, збагачувався книжковий фонд бібліотеки українськими казками стараннями батьків та вихователів тощо. Активна участь у перетворенні середовища зацікавлювала дітей спілкуванням, взаємодією з дорослими, бажанням обговорювати результати та формувала уміння вибудовувати стосунки на основі шани та поваги до співрозмовника.

Друга умова – систематичне збагачення знань дітей 5-го року життя змістом казок морального спрямування.

У контексті нашого дослідження заслуговує на увагу твердження І. Бега, що доцільне збагачення знань дітей за змістом і формою навчання «має високий виховний потенціал: вводить особистість у простір світоглядних ідей, формує соціальні настанови й ціннісні орієнтації, гуманістичну спрямованість особистості, її духовні та матеріальні потреби, ознайомлює зі зразками моральної поведінки, формами спільної діяльності та спілкування особистості з колективом» [25, с. 44]. Під час реалізації цієї педагогічної умови відбувалося не тільки читання чи прослуховування українських казок, а й використання авторських казок, що формують шанобливе ставлення до дорослих. Нами була розроблена методика роботи, яка була побудована на основі співпраці дорослого і дитини, яка передбачала поєднання теоретичних знань з моделюванням українських казок шляхом використання занять, бесід, читання та розповідання з обговоренням казки, ситуації морального вибору. У процесі роботи ми ставили дітям запитання: «Що означає шанобливо ставитися до дорослих?», «Як треба шанобливо ставитися до дорослих?», «За що ви шанобливо ставитеся до своїх батьків, бабусі, дідуся?».

Третя умова – залучення дітей до практично зорієнтованої діяльності в контексті творчої інтерпретації казкових сюжетів з подальшою поведінковою проекцією.

Розглядаючи третю умову, ми спиралися на твердження І. Бега, про роль особистісних цінностей, що складають внутрішній стрижень особистості та

інтерпретуються як *ціннісна етична орієнтація*. Остання забезпечує цілісно-суб'єктивне розуміння окремих актів поведінки людини та сприяє побудові прогнозу її поведінки у більш широкому полі ситуацій. І. Бех зазначає: «Особисті цінності... набувають ціннісного статусу тільки при зверненні особистісних зусиль на свою смислову сферу, на власне Я, тобто становлення особистісних цінностей пов'язане з динамікою процесів усвідомлення, що включають різні види вербалізації і зміщення пізнавально-особистісних зусиль на власну смислову сферу» [25, с. 123].

Для реалізації цієї педагогічної умови ми використовували такі форми і методи роботи: складання розповідей відповідно до змісту казки (на тему: «Моя родина», «Моя матуся», «Мій тато», «Мої бабусі і дідусі», «Моя вихователька»), створення колективних аплікацій, малюнків, розігрування казок, використання різного виду театру, ігри-драматизації, свята та розваги.

Зміст розробленої методики є цілісним, оскільки містить у собі мету, результат, для досягнення якого нами визначено три етапи формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих. Розкриємо етапи формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих: *перший етап* – інформаційний. Він передбачав поглиблення знань дітей про шанобливе ставлення до дорослих засобами української казки. Зазначеної мети досягали шляхом читання спеціально дібраних українських казок та подальшої роботи над їх змістом. Особлива увага приділялася поглибленню знань дітей про роль дорослих у житті кожної людини, формуванню уявлень про сутність поняття «шанобливе ставлення», розширенню та закріпленню знань про норми морально-етичної поведінки з дорослими. На цьому етапі ми планували читання українських казок, переказування, малювання, бесіди, моделювання ситуацій морального вибору за змістом прочитаних казок. Наприклад, «Батьківська наука», «Названий батько», «Батько та три сини», «Добра дитина», «Бабина дочка та дідова дочка», та українські авторські казки Н. Федько «Про Чарівника», «Про жабку», «Двоє мишенят». Робота з дітьми спрямовувалася на збагачення їхніх уявлень про українські казки в яких

відображені такі моральні якості: шанобливе ставлення до дорослих, повага, добро, вдячність, співчуття, допомога. *Другий етап* – репродуктивно-діяльнісний, передбачав формування вмінь дітей чітко розмежовувати прояви позитивної та негативної поведінки, формування альтруїстичних мотивів моральної поведінки по відношенню до дорослих, розвиток особистісних якостей, які зумовлюють моральну поведінку стосовно дорослих, уміння орієнтуватися на почуття, емоційний стан дорослих. Для досягнення поставлених цілей нами використовувалися такі форми та методи роботи: заняття, бесіди, читання та розповідання з обговоренням казки, придумування початку, середини або кінцівки казки, візуалізація внутрішніх переживань і почуттів у спільній з дорослим діяльності, моделювання української казки. У своїй роботі ми використовували такі українські казки: «Закопане золото», «Кривенька качечка», «Про матір-зозулю», «Ківш лиха», «Про неробу Юрка маминого синка» та казки В. О. Сухомлинського «Тихо, тихо, бабуся відпочиває», «Сьома дочка», «Стара-стара, вишня» тощо. *Третій етап* – творчий, проводився з метою закріплення вже набутих знань дітей та застосування їх у повсякденному спілкуванні з дорослими. Для досягнення мети ми використовували у роботі з дітьми такі форми і методи: складання розповідей відповідно до змісту казки (розповіді на тему: «Моя родина», «Моя матуся», «Мій тато», «Мої бабусі і дідусі», «Моя вихователька»), створення колективних аплікацій, розігрування казок, використання різного типу театру, ігри-драматизації, свята та розваги.

Ефективність формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих значно залежить від організаційних форм роботи. Під час формувального етапу дослідження ми використовували такі форми та методи роботи: заняття, гра, гра-драматизація, бесіда, розповідь, читання, переказування, візуалізація, моделювання українських казок тощо.

Заняття – це форма дошкільного навчання, за якої вихователь працюючи з усією групою дітей у встановлений режимом час, організовує і спрямовує пізнавальну діяльність з урахуванням індивідуальних особливостей кожної

дитини. У нашій роботі ми передбачали використання занять з художньої літератури, де діти слухали українські казки, уявляли себе на місці героїв, розуміли, хто з героїв чинить не правильно, добре або погано.

Гра – це один з найцікавіших видів людської діяльності, провідна діяльність дошкільника, засіб його всебічного розвитку, важливий метод виховання. У нашій роботі ми використовували гру для розвитку у дітей почуття емпатії та розуміння стану дорослих та вчилися визначати емоційні стани дитини, що позитивно або негативно позначаються на самопочутті та настрої дорослих. Наприклад, «Підніми настрій дорослим», «Скажи навпаки».

Гра-драматизація – зображування, розігрування в особах літературних творів зі збереженням послідовності епізодів. У ході нашої роботи ми планували використати гру-драматизацію української казки, що забезпечує емоційну ідентифікацію дитини з героєм казки. Наведемо перелік українських казок за якими проводилися ігри-драматизації: «Двоє мишенят», «Про Чарівника», «Бабина дочка і дідова дочка».

Бесіда – це метод отримання інформації за допомогою словесного спілкування дослідника з дитиною з метою виявлення фактів, що характеризують її особистісні прояви (інтереси, знання, ставлення). Бесіда – це організована, цілеспрямована розмова вихователя з дітьми певної теми, що складається із запитань і відповідей. Бесіда є ефективним словесним методом навчання, який при правильному його поєднанні з конкретними спостереженнями та діяльністю дітей, відіграє велику роль в освітньому процесі з дітьми. Бесіда насамперед є методом систематизації уявлень дітей, здобутих ними у процесі повсякденного життя і на заняттях. Характер бесіди вимагає від дитини вміння активно відтворювати свої знання, порівнювати, розмірковувати, доходити висновків. За допомогою бесід діти цілеспрямовано засвоюють відомості про конкретні предмети й явища, вчаться словом передавати ознаки предметів, дії з предметами.

В ході нашої роботи ми проводили бесіди за прочитаними українськими казками, де ставили дітям запитання та обговорювали їх, наприклад: «Що

означає шанобливо ставитися до дорослих?, Як треба шанобливо ставитися до дорослих? Або шанувати дорослих? За що ви шанобливо ставитеся до своїх батьків?».

Під час проведення бесіди, діти вчилися зосереджувати свою думку на одному предметі, пригадували те, що знали про нього, вчилися логічно мислити. У бесіді ми вчили дітей чітко висловлювати свої думки, розвивати вміння слухати і розуміти запитання, правильно формулювати відповідь на них – коротко або докладніше залежно від характеру запитання, правильно ставити запитання. Таким чином, бесіда активізує дитяче мовлення, сприяє розвитку діалогічного мовлення.

Розповідь – це метод навчання, який передбачає оповідну, описову форми розкриття навчального матеріалу з метою спонукання дітей до створення у своїй уяві певного образу. Під час проведення формувального етапу експерименту, ми склали з дітьми розповіді на тему: «Моя родина», «Моя матуся», «Мій тато», «Мої бабусі і дідусі», «Моя вихователька».

Читання – це здатність сприймати, розуміти інформацію, яка записана (передана) тим або іншим способом або відтворена технічними пристроями. Під час проведення формувального етапу експериментального дослідження ми читали дітям казки, наприклад: «Про матір-зозулю», «Названий батько», «Бабина дочка і дідова дочка», «Батько і три сини».

Візуалізація – це будь-яка демонстрація, яка має на меті показати те, що на перший погляд я невидимим. Візуалізація передбачала вибір дітьми картинки із скриньки, на якій позначено (закодовано) той чи інший структурний компонент поняття «шанобливе ставлення»: добро, слухняність, співчуття, допомога, милосердя, привітність. Ми підібрали сюжети, що розкривають зміст кожного структурного компонента: добро – сонечко з промінчиками; слухняність – квіти і дощик; допомога – гніздечко з пташенятами на дереві; милосердя – лелеки в лузі; привітність – яскраві квіти на клумбі. Діти за допомогою картинок виставляли на ігровому полі сюжети

прочитаних казок. Наприклад, «Дідова дочка і бабина дочка», «Сива волосинка», «Як Сергійко навчився жаліти».

Моделювання українських казок – це метод дослідження явищ і процесів, що ґрунтується на заміні конкретного об'єкта досліджень (оригіналу) іншим, подібним до нього (моделлю). Це метод теоретичного та практичного опосередкованого пізнання, коли суб'єкт замість безпосереднього об'єкта пізнання вибирає чи створює схожий із ним допоміжний об'єкт-замісник (модель), досліджує його, а здобуту інформацію переносить на реальний предмет вивчення. В ході нашої роботи, ми використовували на заняттях метод моделювання українських казок В. О. Сухомлинського («Сьома дочка», «Тихо-тихо бабуся відпочиває», «Стара-стара вишня»).

Відповідно до розроблених компонентів, критеріїв, педагогічних умов та етапів формування шанобливого ставлення, поданих у схемі, визначаємо результат – сформованість шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих. Отже, поетапне запровадження методики формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки в освітній процес дошкільного навчального закладу створюватиме необхідний освітньо-виховний простір щодо формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих.

Розроблена методика може використовуватися для реалізації в умовах дошкільного навчального закладу, а теоретичне обґрунтування її складових показує їх відповідність потребам удосконалення освітнього процесу в дошкільному навчальному закладі.

Отже, нами було обґрунтовано педагогічні умови та методику формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки.

Висновки до розділу 2

1. Вивчення стану практики роботи дошкільних навчальних закладів засвідчило, що серед причин низького рівня сформованості формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки суттєвими визначені такі: відсутність цілісного розуміння вихователями дошкільного навчального закладу стратегії формування шанобливого ставлення до дорослих, несистематичність спрямування педагогами різноманітності дидактичних і виховних засобів на вирішення завдань розвитку моральних почуттів та здебільшого їх задекларованість при відсутності реалізації. Недостатнє методичне забезпечення (відсутність різноманітності українських казок, методичних рекомендацій з формування у дітей шанобливого ставлення до дорослих, недостатньо інформації про українські казки та українську художню літературу, що адаптована для сприймання дітьми дошкільного віку). Недостатнє усвідомлення батьками важливості всебічного виховання дитини, зокрема такого складового компоненту, як моральний розвиток; недостатнє та обмежене використання українських казок для формування особистості дитини.

2. Отримані дані констатувального експерименту дали змогу практично перевірити теоретичні положення про особливості розуміння дітьми поняття «шанобливе ставлення» до дорослих та визначити рівні сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих (високий, достатній, середній, низький).

3. Розроблено критерії, показники та з'ясовано рівні сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих. Відповідно до критеріїв оцінка сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих здійснювалася за чотирьома рівнями.

Так, під час роботи (когнітивний компонент) високому рівню сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих відповідало 1,8 % дітей експериментальної та 2,15 % дітей контрольної груп; достатньому рівню сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року

життя до дорослих відповідало 3,26 % дітей експериментальної та 4,30 % дітей контрольної груп; середньому рівню сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих відповідало 26,08 % дітей експериментальної та 25,80 % дітей контрольної груп; низькому рівню сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих притаманно 69,56 % дітей експериментальної та 67,74 % дітей контрольної груп.

У процесі експериментального дослідження (емоційний компонент) на констатувальному етапі високому рівню сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих відповідало 0 % дітей експериментальної та 0 % дітей контрольної груп; достатньому рівню сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих відповідало 7,60 % дітей експериментальної та 10,75 % дітей контрольної груп; середньому рівню сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих відповідало 23,91 % дітей експериментальної та 22,58 % дітей контрольної груп; низькому рівню сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих відповідало 68,47 % дітей експериментальної та 66,66 % дітей контрольної груп.

Також проведена робота (поведінковий компонент) на констатувальному етапі високому рівню сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих відповідало 3,26 % дітей експериментальної та 3,22 % дітей контрольної груп; достатньому рівню сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих відповідало 4,34 % дітей експериментальної та 7,52 % дітей контрольної груп; середньому рівню сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих відповідало 25 % дітей експериментальної та 23,65 % дітей контрольної груп; низькому рівню сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих відповідало 67,39 % дітей експериментальної та 65,59 % дітей контрольної груп.

4. У процесі дослідження обґрунтовано педагогічні умови та методику формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих

засобами української казки, до якої входить сукупність взаємопов'язаних складових: мета, структурні компоненти, критерії, педагогічні умови, етапи формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих, форми, методи та результат.

Основні результати дослідження висвітлені у наступних публікаціях [83; 86].

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИКА ТА РЕЗУЛЬТАТИ ФОРМУВАННЯ ШАНОБЛИВОГО СТАВЛЕННЯ У ДІТЕЙ 5-ГО РОКУ ЖИТТЯ ДО ДОРΟΣЛИХ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ КАЗКИ

3.1. Методика формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки

Наступним етапом дослідження був формувальний експеримент, *мета* якого полягала у формуванні шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки. Робота проводилася з дітьми експериментальної групи.

Відповідно були спеціально дібрані українські казки за визначеними нами критеріями:

- невеликий обсяг тексту;
- доступність змісту, визначеність ідеї;
- простота зображення взаємин діючих осіб, динамізм у зображенні подій;
- предметність, цілісність казкових образів;
- точність, ясність, лаконічність, експресивність, виразність мови;
- захоплюючий сюжет;
- доступність відтворення тексту;
- наявність діалогів.

У процесі формувального етапу експерименту вирішувалися наступні завдання:

- розширити, уточнити, закріпити знання дітей про сутність поняття «шанобливе ставлення» до дорослих, дати уявлення про компоненти, з яких складається ця моральна норма, відповідні морально-етичні норми поведінки та спілкування з дорослими;

- сформувати вміння виявляти шанобливе ставлення до дорослих у поведінці та спілкуванні з ними.

Під час формувального етапу експерименту ми використовували такі методи:

- читання українських казок; бесіда за змістом;
- переказ казок, складання порівняльних характеристик героям;
- придумування початку, середини або кінцівки казки;
- візуалізація внутрішніх переживань і почуттів у спільній з дорослим діяльності;
- моделювання української казки;
- малювання за змістом українських казок;
- постановка ігор-драматизацій.

На підставі аналізу результатів констатувального експерименту педагогічними умовами формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки визначено:

- створення розвивального середовища у дошкільному навчальному закладі з метою забезпечення позитивного емоційного фону сприймання вихованцями морального змісту казок;
- систематичне збагачення знань дітей 5-го року життя змістом казок морального спрямування;
- залучення дітей до практично зорієнтованої діяльності в контексті творчої інтерпретації казкових сюжетів з подальшою поведінковою проекцією.

Плануючи формувальний експеримент, ми керувалися твердженнями психологів про те, що для морального виховання особистості необхідний комплексний вплив, цілісне формування моральної свідомості, моральних почуттів, моральної поведінки. Вирішення завдань формувального етапу експерименту відповідно до визначених педагогічних умов передбачало три напрями роботи (з дітьми, батьками, педагогами), кожен з яких реалізовано впродовж трьох етапів (інформаційний, репродуктивно-діяльнісний, творчий). Опишемо їх та висвітлимо зміст роботи на кожному етапі.

Метою першого етапу (інформаційний) роботи було поглиблення знань дітей про шанобливе ставлення до дорослих засобами української казки, формування у дітей 5-го року життя чіткого уявлення про сутність поняття «шанобливе ставлення» до дорослих, уточнення знань про його компоненти (добро, слухняність, співчуття, допомога, милосердя, привітність), розширення та закріплення знань дітей про норми морально-етичної поведінки з дорослими.

На цьому етапі роботи провідною педагогічною умовою було: створення розвивального середовища у дошкільному навчальному закладі з метою забезпечення позитивного емоційного фону сприймання вихованцями морального змісту казок.

Під час реалізації цієї педагогічної умови ми використовували такі методи: читання, розповідання, аналіз українських казок морального спрямування, бесіди, ситуації морального вибору переважно в групових формах організації роботи з дітьми як на заняттях та в повсякденному житті. Ми ставили дітям запитання для поглиблення розуміння дітьми поняття «шанобливе ставлення» до дорослих:

- Що означає шанобливо ставитися до дорослих?
- Як треба шанобливо ставитися до дорослих? Або шанувати дорослих?

подаємо назви українських казок, на змісті яких відбувалася ця робота, наприклад: «Батьківська наука» (співчуття, милосердя, привітність), «Названий батько» (милосердя, добро, шана, повага), «Батько та три сини» (повага, співчуття, добро), «Бабина дочка та дідова дочка» (повага, шанобливість, слухняність), та українські авторські казки В. Сухомлинський «Сьома дочка» (доброта, шана, повага), Н. Федько «Про Чарівника» (ввічливість, доброта, привітність), Н. Федько «Двоє мишенят» (допомога, співчуття), Н. Федько «Доброта» (доброта, допомога, привітність, співчуття) тощо.

На першому етапі формувального експерименту ми помітили, що для усвідомленого сприйняття дітьми глибинного змісту української казки, одноразового читання недостатньо. Саме тому після ознайомлення дітей з українською казкою проводилося її наступне читання через кілька днів

(найчастіше у другу половину дня), з обговоренням, що дало свої позитивні результати. Так, діти активніше включалися в обговорення казки, сміливіше відстоювали свою думку (адже за результатами повторного читання ми намагалися ставити перед дітьми проблемні питання), виявляли живий інтерес до обговорюваної проблеми. З дітьми, що мали низький рівень сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих, за результатами констатувального експерименту, а також з тими, хто повільно засвоював поданий матеріал, проводилася додатково індивідуальна та групова робота з формування шанобливого ставлення до дорослих засобами української казки. Під час проведення індивідуальної роботи ми використовували з дітьми гру «Опиши свою маму». Наприклад, Настя Ч.: «Моя мама добра, усміхнена», Вася Б.: «Моя мама радісна, ласкава», Коля Д.: «Моя мама привітна, добра, щира».

У ході групової роботи ми проводили з дітьми бесіди та ігри. Подаємо приклад гри «Вгадай емоцію». Дітям роздавали картинки, де були зображені дорослі з різними емоціями (усміхнені, сумні, радісні). Діти описували ці картинки, наприклад: Ігор Ж.: «На картинці зображена бабуся. Вона засмучена, мабуть захворіла»; Оксана Ш.: «На картинці зображена мама і донечка. Мама посміхається, радіє разом з донечкою»; Марійка Г.: «На картинці зображена бабуся і дівчинка. Дівчинка допомагає нести бабусі торбинку, виявляє співчуття». Під час проведення інформаційного етапу роботи, особливо вдалим були заняття з художньої літератури на тему: «Що означає шанобливо ставитися до дорослих?». Ми ставили дітям ряд запитань, відповіді на які давали змогу зрозуміти, як діти характеризують поняття «шанобливе ставлення».

Подаємо аналіз деяких занять із серії проведених за цією темою Тексти українських та авторських казок (додаток Л).

Тема: Українська авторська казка В. Сухомлинського «Сьома дочка».

Мета: формувати у дітей шанобливе ставлення до дорослих, повагу, почуття любові до своєї мами, бажання їй допомагати. Збагатити знання дітей

про поняття «шанобливе ставлення» до дорослих та його компоненти (добро, слухняність, співчуття, допомога, милосердя, привітність). Розширити словник дітей синонімами до поняття «повага»: «шана, пошана, повага, шанобливе ставлення».

Матеріал: казка В. Сухомлинського «Сьома дочка», ілюстрації до казки.

Хід заняття: Читання казки. Запитання за змістом прочитаного:

- Про кого розповідається у казці? (Про маму і дочок).
- Скільки дочок було у мами? (Сім).
- Чому вони сумували за мамою? Чи поважали вони маму? Як вони це робили? (Бо мама поїхала у гості, а вони залишилися самі вдома).
- Як ви думаєте, хто поважав з них маму найбільше? Чому ви так вважаєте? (Сома дочка, тому що вона принесла води – помити ноги).
- Що означає поважати батьків? (бути слухняними, чемними, допомагати їм в усьому).
- Чому красиві слова не можуть замінити справжньої турботи? (Тому що, можна красиво говорити, а нічого не зробити).

Ми підводили дітей до визначення поняття «шанобливість», «шана», «повага», як моральної якості, що складається з багатьох компонентів: слухняності, любові, турботи, правдивості, чесності та ін.

В кінці заняття ми ставили дітям запитання:

- Якими словами можна назвати вчинок дівчинки, що поважає свою маму? Чому?

Діти давали такі відповіді, Олена Ш. вчинок дівчинки називала такими словами: «Поважає, слухняна», Саша К.: «Турботлива», Люда С.: «Добра, любить свою маму» тощо.

- Діти, чи поважаєте ви свою маму? Як вона про це дізнається?

Відповіді дітей були різними, наприклад, Оля О.: «Так, поважаю. Коли я пограюся, то складаю іграшки на місце. Вона мене тоді хвалить.», Ростік К.: «Я теж поважаю. Коли мама щось просить, я її слухаюся. Вона мені потім посміхається».

Після заняття діти отримували завдання намалювати дівчинку, яка справді шанувала свою маму (додаток К).

Тема: Читання казки Н. Федько «Двоє мишенят».

Мета: формувати у дітей поняття про те, що співчувати – значить виявляти турботу до того, хто потрапив у біду; маленьким діткам, стареньким людям, намагатися допомогти хоча б теплим словом, турбуватися слід про усіх і про все: про людей, про тварин, про природу.

Хід заняття: Читання казки «Двоє мишенят». Запитання до дітей:

- Хто з мишенят вам сподобався і чому? (Мишеня Бом, тому що він запропонував своєму другові допомогу).

- Що можна сказати про Бома? Про його вчинок? (Бом дуже хороший друг. Він вчинив правильно, не залишив на вулиці свого друга Біма. Допоміг йому побудувати будиночок).

Після обговорення казки, ми запропонували дітям ситуації морального вибору. Подаємо приклади.

Ситуації морального вибору – «Що ти зробиш?».

- Узимку граючись на вулиці, ти побачив, що у твоєї сестрички немає рукавичок. Що ти зробиш у цьому випадку?

Відповіді дітей були різними, наприклад, Владік М.: «Дати їй свої рукавички, щоб вона погріла руки», Іра С.: «Запитаю у мами, чи можна їй дати свої рукавички».

- Мама прийшла втомлена з роботи?

Відповіді дітей, Люба Н.: «Голосно не розмовляти, бо мама стомилася», Ліза К.: «Скласти іграшки на місце» тощо.

- Ти помітив, що у старшого брата поганий настрій? Що ти зробиш?

Іванна О.: «Підійду і обійму його», Саша М.: «Візьму його за руку, обійму», Леся М.: «Дам цукерку» тощо.

Висновок: Якщо ти співчуваєш людям, тебе поважатимуть та шануватимуть і діти, і дорослі.

Тема: Українська авторська казка Н. Федько «Про Чарівника».

Мета: формувати у дітей поняття про ввічливість, учити використовувати ввічливі мовні форми (будь-ласка, вибач, добрий день); формувати здатність почувати радість від прояву шанобливого ставлення, поваги, турботи до/про когось.

Матеріал: українська авторська казка «Про Чарівника», аудіо запис веселої та спокійної музики, малюнки сумного та веселого міста.

Хід заняття: Читання казки Н. Федько «Про Чарівника». Запитання до дітей:

- Діти, у якому місті ви б хотіли жити? (Красивому, чистому, де люди привітні та посміхаються один одному).

- Чому потрібно бути ввічливим? (Щоб радіти, що комусь приємно).

- Які чарівні слова промовляв Чарівник? (будь-ласка, дякую, перепрошую, вибачте).

Після обговорення ми пропонували дітям погратися у чарівників та пропонували розказати, що вони при цьому відчувають.

Гра «Чарівне слово».

Ми називали прохання, а діти передавали його у ввічливій формі. Наприклад, Оля М.: «подай, – будь-ласка», «перепрошую», Софія Г.: «знайди – дуже прошу», Люда Л.: «зробив – дякую» тощо.

Щоб діти краще запам'ятали ввічливі слова, ми пропонували їм ситуації морального вибору, наприклад:

Ситуації морального вибору.

- Мама приготувала смачний обід. Що ти їй скажеш?

Відповіді дітей були такими: Артем Ш.: «Дякую», Валя К.: «Дуже смачно», Таня П.: «Спасибі, матусю».

- Ти їдеш в автобусі, на зупинці зайшла старенька бабуся. Що ти зробиш?

Наприклад, діти відповідали: Оксана М.: «Сідайте, будь-ласка», Сергій К.: «Поступлюся місцем», Владік К.: «Я встану, щоб бабуся сіла» тощо.

Висновок: Діти будьте завжди ввічливими, шанобливо ставтеся до дорослих, не забувайте говорити чарівні слова.

Тема: Читання авторської казки Н. Федько «Доброта».

Мета: формувати у дітей поняття про те, що добра людина робить добро для інших, допомагає людям, піклується про тварин, птахів, про рослини.

Матеріал: ілюстрації до казки, папір, олівці.

Хід заняття: Читання казки Н. Федько «Доброта». Запитання до дітей:

- Що таке доброта? (Коли люди один одному допомагають).
- Як бути добрим? (Не робити нічого поганого, бути слухняним).
- Які добрі справи ви зробили протягом дня? (Були слухняними, склали на місце свої іграшки, допомагали поливати квіти вихователю тощо).
- Діти, ви знаєте багато казок. Пропонуємо пригадати та назвати їх (Коза-дереза, Котик і півник, приклади. (Виставлені ілюстрації з героями казок).
- Подумайте і скажіть, як і чим можна допомогти героям казок?

Відповіді дітей були різними, наприклад, Ваня С.: «Бути добрими», Марія К.: «Один одному допомагати», Костя Ш.: «Бути ввічливими», Катя О.: «Говорити один одному добрі слова», Таня В.: «Шанобливо, з повагою ставитися один до одного» тощо.

Дітям пропонували завдання: Діти, намалюйте будь-ласка, дерево доброти, щоб на дереві було стільки листочків, скільки добрих людей ви знаєте та шанобливо ставитеся до них? (додаток К).

Висновок: Діти, пам'ятайте, що бути завжди добрим, ввічливим, шанобливо буду ставитися до людей і тварин дуже і дуже приємно.

Тема: Українська народна казка «Названий батько».

Мета: дати дітям поняття про те, що добра людина робить добро для інших, допомагає людям, піклується про інших.

Матеріал: українська народна казка «Названий батько».

Хід заняття: Читання казки «Названий батько». Запитання до дітей.

- Скільки було братів? (Троє).
- Навіщо вони пішли подорожувати? (Щоб одружитися).

- Кого вони зустріли по дорозі?
- У кого просив милостиню старенький батько? (У кожного сина).
- Чому він просив милостиню? (Був голодний, покинутий, самотній).
- Хто його нагодував? (Третій син).
- Чому третій син спалив свою хату? Чи впізнав третій син названого батька?

Відповіді дітей були різними, наприклад, Катя П.: «Бо він хотів допомогти вилікувати рану дідусеві», Настя Ч.: «Коли на місці спаленого будинку з'явився новий будинок, тоді син впізнав свого батька», Таня К.: «Третій син добре поставився до батька» тощо.

В кінці заняття ми дали завдання дітям намалювати батька і сина (додаток К).

Висновок: Діти завжди шануйте своїх батьків, допомагайте їм, не ображайте їх, не будьте жадібними.

Робота з батьками передбачала заохочення родин вихованців до використання української казки у формуванні шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя, співрацю сімей та дошкільних навчальних закладів у питаннях формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих. Для надання необхідної допомоги дорослим з різних проблем морального виховання були проведені бесіди, групові консультації. Наприклад, «Значення моральних якостей у вихованні дитини дошкільного віку», «Культура спілкування між дорослими та дітьми», «Чи впливає сучасна іграшка на формування шанобливого ставлення до дорослих?», «Що читати дитині 5-го року життя з метою формування шанобливого ставлення до дорослих?» (додаток Ж). Також нами було проведено круглі столи на теми: «Приклад батьків у формуванні шанобливого ставлення у дітей до дорослих», «Вплив засобів масової інформації на формування шанобливого ставлення до дорослих» (додаток Ж). Нами також проводилася робота з педагогами, що була спрямована на вдосконалення їхньої обізнаності в змісті українських казок та технологіями їх використання з метою формування шанобливого ставлення у

дітей 5-го року життя до дорослих. Для педагогів ми проводили семінар-практикум на тему: «Використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у роботі з дітьми в дошкільному навчальному закладі».

Метою другого етапу (репродуктивно-діяльнісний) було формування вмінь дітей чітко розмежовувати прояви позитивної та негативної поведінки з дорослими; формування альтруїстичних мотивів моральної поведінки по відношенню до дорослих, розвиток особистісних якостей, які зумовлюють моральну поведінку стосовно дорослих, уміння орієнтуватися на почуття, емоційний стан дорослих.

На цьому етапі реалізувалася друга педагогічна умова: систематичне збагачення знань дітей 5-го року життя змістом казок морального спрямування.

Робота з дітьми 5-го року життя була побудована на основі співпраці дорослого і дитини, яка передбачала поєднання теоретичних знань з моделюванням українських казок шляхом використання занять, бесід, читання та розповідання з обговоренням казки, придумування початку, середини або кінцівки казки, візуалізацію внутрішніх переживань і почуттів у спільній з дорослим діяльності. Важливим на цьому етапі роботи було оформлення кімнати казок (або куточку казки). Крім вищезазначених методів ми використовували й інші: діти слухали казки на аудіо-носіях; переглядали книжки з ілюстраціями. Під час читання українських казок ми використовували музичний супровід (українські народні і авторські мелодії, звуки природи – спів пташок, шум моря, шум вітру тощо).

Кімнату (або куточок) української казки ми структурували за окремими центрами: центр розгляду ілюстрацій книжок, центр образотворчої діяльності, аудіо-відео центр, бібліотечний центр. Таким чином, куточок української казки наповнювався дитячими малюнками, збагачувався книжковий фонд бібліотеки українськими казками стараннями батьків та вихователів тощо. Активна участь у перетворенні середовища зацікавлювала дітей спілкуванням, взаємодією з дорослими, бажанням обговорювати результати та формувала уміння вибудовувати стосунки на основі шани та поваги до співрозмовника.

На даному етапі, головним чином, передбачалося формування емоційного компоненту поняття «шанобливе ставлення» до дорослих і визначення відповідей на питання:

- За що ви шанобливо ставитеся до своїх батьків (дорослих)?

Крім попередніх методів (читання казок, бесіди за змістом, малювання за змістом казок) на цьому етапі формувального етапу експерименту нами використовувалися інші методи: власне придумування початку, середини або закінчення казки, прослуховування музичних творів, використання прислів'їв та приказок, візуалізація внутрішніх переживань і почуттів у спільній з дорослим діяльності, поєднання теоретичних знань з моделюванням українських авторських казок (наприклад, казки В. Сухомлинського «Сьома дочка», «Тихо, тихо, бабуся відпочиває», «Стара-стара вишня» тощо).

Провідною формою роботи виступили заняття з різних розділів програми з тем: «Придумай кінцівку казки», «Читання й обговорення казки «Закопане золото», «Про матір-зозулю», «Кривенька качечка», «Ківш лиха», «Про неробу Юрка, маминого синка» тощо.

На цьому етапі роботи нами використовувалися українські казки, в яких зображені як позитивні приклади, так і негативні вчинки або егоїстичні мотиви поведінки у ставленні до дорослих. З метою формування у дітей оцінно-етичних суджень стосовно образів морально-етичної поведінки з дорослими, а також формування альтруїстичних мотивів поведінки по відношенню до дорослих на основі зіставлення і порівняння вчинків та поведінки героїв казок ми пропонували дітям вирішувати творчі словесно-логічні задачі. Наприклад, українські казки «Названий батько» – Рід великий, а пообідать ніде. Рідня – серед дня, а як сонце сховається, то й не родичається. Син мій, а розум у нього свій. Хату руки держать; «Бабина дочка і дідова дочка» – Яблучко від яблуні недалеко відкотиться. Яке дерево, такі його квіти; які батьки, такі й діти. Мати б'є, то не болить, а мачуха як подивиться, то й на душі холоне. Добрі діти – батькам вінець, а злі діти – кінець. Добрі діти доброго слова послухають, а лихі – й дрючка не бояться; «Сьома дочка» – Шануй батька й неньку, то буде тобі

скрізь гладенько. Шануй батька-матір, будеш довголітен на землі; «Про матір-зозулю» – Все купиш, лише тата й мами – ні. Матері кожної дитини жаль, бо котрого пальця не вріж, то все болить. Матері своїх дітей жаль, хоч найменшого, хоч найбільшого. Мати одною рукою б'є, а другою гладить. На світі знайдеш усе, крім рідної матері. На сонці тепло, а біля матері добре. Немає того краму, щоб купити маму.

Під час читання українських казок ми намагалися викликати у дітей глибокий емоційний відгук на переживання за вчинені дії персонажів українських казок, часто використовуючи при цьому метод незакінченої казки, яка надавала можливість дітям змінити кінець казки на свій розсуд, що відповідно вимагало від дошкільників активізації знань про шанобливе ставлення до дорослих, а також глибокого емоційного переживання за долю, вчинки героїв. Для цього ми пропонували дітям знайти відповіді на питання:

- Як на вашу думку, можна закінчити казку?
- Як би ви діяли на місці героя?
- Кого вам шкода з героїв і чому саме?
- Хто вам не сподобався з героїв казки?
- На кого б ви хотіли бути схожими і чому?
- Як би ви почували себе на місці певного героя?

Кожну відповідь дітей ми просили мотивувати, розкрити свої переживання. Подаємо приклади занять, проведених нами на другому етапі роботи з формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих.

Тема: Українська народна казка «Закопане золото».

Мета: поглиблювати знання дітей про шанобливе ставлення до дорослих, її складові, норми морально-етичної поведінки з батьками; вчити співвідносити поведінку героїв і свою власну; формувати мотиви моральної поведінки по відношенню до дорослих, вчитися складати закінчення казки. Розвивати вміння візуалізувати внутрішні переживання і почуття, передавати різні емоції.

Матеріал: українська народна казка «Закопане золото», ілюстрації до казки.

Хід заняття: Читання казки «Закопане золото».

Запитання до дітей:

- Скільки синів було у батька? Чому вони не хотіли працювати? (У батька було три сини. Вони були ледачі, батько сам всю роботу робив).

- Що батько розповів своїм синам коли помирав? (Що на городі закопане золото, сини повинні його знайти).

- Яке золото було закопане в землі? (Праця).

- Чи можна синів назвати шанобливими? Чому? (Ні, не можна. Вони не хотіли працювати, не допомагали батькові, не поважали його).

- Який висновок вони для себе зробили? (Треба слухатись, поважати батьків, допомагати їм).

- Як по-іншому можна закінчити казку?

Подаємо приклади власного закінчення казки дітьми.

Так, наприклад, Оксана Ш. закінчила казку так: «Побачив батько, що сини за розум узялися, почав одужувати. І стали вони жити гарно». Ваня Г.: «Сини почали турбуватися про батька. Допомагали зерно вирощувати, до млина возили, на муку молотили та пекли хліб. Вони працювали, гарно. Скоро одружилися». Олексій З. придумав своє закінчення казки: «Сини зрозуміли, про яке золото говорив їм батько. Стали вони працьовитими, шанували свого батька. Жили-поживали та добра наживали».

- Діти, який ми можемо зробити висновок?

Висновок: Слухайтеся своїх батьків, турботливо до них ставтеся, шануйте їх, допомагайте їм в усьому, не будьте ліниві.

Дітям було запропоновано перейти до центру образотворчої діяльності і намалювати батька і синів (додаток К).

Тема: Найрідніша людина – рідна матуся.

Мета: формувати почуття любові та вдячності до найріднішої людини – матері; розвивати почуття шани до матері; спонукати до самовдосконалення, до

бажання робити вчинки, які можуть порадувати близьких людей; продовжувати вправляти у вмінні складати кінцівку казки.

Матеріал: українська народна казка «Кривенька качечка», використання ілюстрацій до казки за допомогою мультимедіа.

Хід заняття: На початку заняття з метою створення емоційної ситуації нами було використано мультимедійну систему, яка дала можливість дітям пригадати українську народну казку «Кривенька качечка». Після перегляду з метою активізації дітей були поставлені запитання:

- Пригадайте, як з'явилася у діда з бабою Кривенька качечка? (Вони знайшли її в лісі).

- Чому дід з бабою пожаліли її? (Бо в неї була зламана лапка).

- Чи була Кривенька качечка звичайним птахом? (Ні, це була дівчинка).

- Як поводи́ла себе Кривенька качечка, коли залишалася вдома сама? (Допомагала по господарству, готувала бабі і діду обід).

- Чи любила вона діда з бабою? (Так, любила. Вони врятували їй життя, взяли жити до себе).

- Як вона виявляла свої почуття? (Через допомогу: прибирала в хаті, готувала обід, носила воду, мила посуд).

- Який у неї був характер? (Скромний, чемний).

- Якби ви були на місці дівчинки, чи допомагали б ви дідусеві та бабусі? (Так, допомагали б).

- Які почуття викликає у вас дівчинка? (Добра, чуйна, уважна, готова завжди допомагати).

- Чи хотіли б ви їй допомогти? (Так, хотіли).

Відповідаючи на запитання після прочитання казки ми запропонували дітям за допомогою слів, міміки та жестів висловити своє ставлення до героїні. У переважній більшості діти виявляли жалісливе ставлення до героїні. Наприклад, Настя П. вживала слова: «Бідненька», Оля О.: «Нещасна», Антон С.: «Шкода, жалко», Костик В. робив сумне обличчя, Наташа В., навпаки, радісно посміхалася і зображала рухи підмітання тощо.

З метою пробудження почуття співпереживання, емпатії ми пропонували дітям скласти позитивну кінцівку казки. Наприклад, Артем Ш. закінчив казку так: «Баба з дідом спалили пір'ячко. У вогні згоріли злі чари, якими була зачаклована качечка. Стала вона дівчинкою назавжди. Була їм рідною онучкою. Допомогала їм в усьому. Залишилися вони жити-поживати разом», Леся А.: «Дівчинка пожаліла бабусю і дідуся. Більше не захотіла бути качечкою. Сама спалила своє пір'ячко і стала їм онучкою», Діма О.: «Турбувалася дівчинка про бабусю і дідуся. Хто їм допомагатиме? Вони вже старенькі. Спалила своє пір'ячко і назавжди залишилася їм онучкою. Шанобливо до них ставилася, поважала».

Висновок: Діти, будьте слухняними, чемними, ввічливими. Пам'ятайте, що до дорослих завжди треба шанобливо ставитися, з повагою.

Після заняття ми пропонували дітям перейти до центру образотворчої діяльності та намалювати дівчинку з бабусею, дідусем.

Тема: Українська народна казка «Про матір-зозулю».

Мета: формувати шанобливе ставлення у дітей до дорослих. Розвивати у дітей здатність до емоційного співпереживання.

Матеріал: українська народна казка «Про матір-зозулю», ілюстрації до казки, прислів'я: «Як матір покинеш, то і сам загинеш».

Хід заняття: Спочатку звучить аудіо-запис зі співом птахів та шумом лісу. Вихователь знайомить дітей з українською казкою «Про матір-зозулю».

Запитання до дітей за змістом казки:

- Що просила мама у свого сина? (Щоб він подав їй води).
- Як він вчинив? (Він розсердився, не звик мамі допомагати, грюкнув дверима й пішов).
- Що ж зробили два інші брати? (Вони вчинили так само).
- Як розмовляв з мамою найменший син? (Він теж розізлився на маму).
- Коли він не дав мамі води, що трапилось далі? (Коли вони зайшли до хати, то побачили, що у мами виростають крила і покривається вона пір'ям).
- Чому сини плакали? (Вони зрозуміли, що мами у них більше не буде).

Народ склав таке прислів'я: *«Як матір покинеш, то і сам загинеш».*

- Діти, а як ви його розумієте? (Мамі і татові потрібно допомагати, бути ввічливими, добрими, відчувати настрій батьків).

- Що ви робите, коли хтось із батьків занедужає? (Голосно не розмовляю; іграшки завжди складаю на місце).

- Як ще можна виявити шанобливе ставлення до мами і тата? (Бути слухняним, не вередувати, допомагати).

- Як батьки помітять, що ви шанобливо ставитеся до них? (Бути добрими, чемними, ввічливими, слухняними, допомагати).

- Як би ви діяли на місці синів? А ви завжди виконуєте мамине чи татове прохання?

Відповіді дітей були такими: Оксана К. відповіла: «Я б дала мамі води. Якщо мама щось просить, завжди слухаюся»; Рома С.: «Голосно не розмовляв, не кричав. Тата завжди слухаюся.» тощо.

- Кого вам шкода з героїв казки?

Діти відповідали: Аня М.: «Мені, маму, бо вона була хвора. Не могла приготувати обід», Люда Л.: «І мені маму, бо сини не турбувалися про неї. Вона занедужала» тощо. Вихователь звертає увагу дітей на те, що маму шкода, але шкода і синів, бо вони байдужі.

В кінці заняття ми підводили дітей до висновку про необхідність виявлення шанобливого ставлення до дорослих різними способами (посмішкою, запитанням, жестами).

Для кращого засвоєння дітьми даної моральної якості ми через декілька днів провели з дітьми заняття в центрі розгляду ілюстрацій казок та запропонували їм скласти свою казку за мотивами казки «Про матір-зозулі». Наприклад, Ігор Ж.: «Жила собі жінка і було у неї двоє синів. Одного разу вона випила холодної води і захворіла. Сини їй допомагали одужати. Готували гарячий чай, давали ліки. І мама одужала, завдяки їхній турботі», Оксана Ш.: «Жила собі сім'я: мама і сини. Одного разу мама почала кашляти, бо простудилася. Сини були дорослими і допомагали мамі по господарству.

Одного дня у мами піднялася температура, вона лежала у ліжку, їй важко було говорити, дуже боліло горло. Сини викликали лікаря, який призначив мамі лікування. Вони ходили до аптеки купувати ліки. Давали мамі мікстуру, пігулки, трав'яний чай. І сталося диво, мама швидко одужала. Дякуючи такій турботі, співчуттю, мама спекла синам смачний пиріг».

Після заняття ми дітям запропонували перейти до центру образотворчого мистецтва і намалювати маму (додаток К).

Тема: Українська народна казка «Ківш лиха».

Мета: продовжувати формувати знання дітей про шанобливе ставлення до дорослих. Розуміти складові моральних якостей: слухняність, ввічливість, чемність. Вчитися складати закінчення казки.

Матеріал: українська народна казка «Ківш лиха». Ілюстрації до казки.

Хід заняття: Вихователь читає текст української народної казки.

Потім ми провели бесіду за змістом казки:

- За що батько вигнав сина з дому? (Батько помітив, що син ледарює, не знає ціни заробленій копійчині).

- Над чим син замислився? (Що він вміє робити).

- Чи влаштувався син на роботу? (Так, на пароплаві найнявся мішки носити).

- Коли син прийшов додому, що зробив батько? (Взяв батько золотого та хотів кинути у річку).

- Як відреагував син? (Син ухопив батька обома руками, почав кричати).

- Що відповів батько? (Знає син по чому ківш лиха, як заробляти гроші).

- Чи хотіли б ви бути схожими на сина?

Відповіді дітей були такими: Владік П.: «Я не хотів би таким бути. Він ледарював», Руслан Д.: «І я б не хотів бути схожим на сина. Він не хотів допомагати батькові, був ледащим» тощо.

Висновок: Діти, ніколи так не робіть, як вчинив наш герой. Потрібно завжди допомагати дорослим, батькові, мамі, бабусі, дідусю, бути чемним тощо.

Для чіткого уявлення про сутність поняття «шанобливе ставлення» до дорослих та уточнення знань про його компоненти (добро, слухняність, співчуття, допомога, милосердя, привітність), ми через декілька днів провели заняття у центрі розгляду ілюстрацій, де запропонували дітям скласти власну казку. Наприклад, Діма О.: «Був у батька один син. Дуже-дуже ледачий. Тільки любив їсти, гуляти та спати. Одного дня батько вигнав сина з дому. Син спочатку думав проте, що він вміє робити? Потім влаштувався на роботу. Заробив трохи грошей і повернувся до батька. Батько прийняв його у родину, бо син навчився цінувати працю».

Після проведеного заняття ми запропонували дітям перейти в центр образотворчої діяльності і намалювати батька та сина.

Тема: Українська народна казка «Про неробу Юрка маминого синка».

Мета: формувати вміння порівнювати вчинки та поведінку героїв, співставляти з власною поведінкою.

Матеріал: Українська народна казка «Про неробу Юрка маминого синка».

Хід заняття: Читання казки, після обговорення та запитання до дітей:

- Чому батько називав сина дармоїдом? (Він тільки їв, спав, гуляв).
- За що батько вигнав його з дому? (Щоб він йшов працювати як інші діти).
- Кого зустрів Юрко по дорозі до лісу? (Дідусь із сивою бородою).
- Навіщо дідусь подарував Юркові чарівні речі? (Спочатку овечку, потім шкатулку, з яких сипалися гроші і не треба було працювати).
- Яким був останній подарунок дідуся? (Барабан).
- Що сталося вдома, коли Юрко прийшов з подарунками? (Батько сміявся з сина, бо ні з шкатулки, ні з овечки гроші не сипалися).
- Кого побили легені з барабана? (Матір і сина).
- Що сказав дідусь, коли завітав додому до Юрка? (Гроші буде мати той, хто любить працювати).

- Чи взявся Юрко до роботи? (Так, він допомагав батькам по господарству).

- Як би ви почували себе на місці хлопчика?

Відповіді дітей були такими: Наташа Р.: «Я не хотіла би бути як Юрко, а слухалася батьків, допомагала їм», Таня С.: «І я б не хотіла бути схожою на Юрка», Кирил М.: «Спочатку Юрко був ледачим, а потім він виправився. Допомагати став своїм батькам» тощо.

Висновок: Діти будьте старанні, завжди допомагайте своїм батькам, бабусям, дідусям, вихователеві.

Крім занять, на другому етапі роботи з формування шанобливого ставлення до дорослих з дітьми проводилися вправи, ігри, розглядалися життєві ситуації тощо. Наведемо приклади.

Гра «Підніми настрій дорослим».

Мета: Розвивати у дітей почуття емпатії та розуміння стану дорослих.

Хід гри: Ми пропонували дітям по-черзі уявити себе в ролі мами або тата. Розповісти, що вони відчувають, який у них настрій на даний момент, що викликає такі почуття. Якщо виявляється, що у когось із них поганий настрій, то діти пропонували за допомогою пантоміми як його поліпшити (погладжували, цілували, обіймали, гладили по плечу тощо).

Вправа «Скажи навпаки»

Мета: Вчити визначати емоційні стани дитини, що позитивно або негативно позначаються на самопочутті та настрої дорослих; виховувати бажання дарувати хороший настрій.

Хід гри: Ми називали якості дитини, які негативно позначаються на настрої дорослих та можуть викликати їх погане самопочуття, а діти називали протилежні за значенням поняття: злі – добрі, сумні – життєрадісні, жорстокі – ніжні, жадібні – щедрі, грубі – ввічливі тощо.

На цьому етапі роботи ми використовували моделювання українських казок. Моделювання українських казок здійснювалося нами за методичними

розробками із досвіду роботи дошкільного навчального закладу «Ялинка» м. Бровари, Київської області [192, с. 18, 19].

Впровадження моделей осмислення змісту казок: по-перше, допомагало чіткіше усвідомити логіку викладених подій і сюжетну основу казки; по-друге – акцентувати увагу дітей на вчинках чи висловлюваннях персонажів у контексті цих подій і дати їм оцінку; по-третє – на стосунках, взаєминах героїв або причинно-наслідкових зв'язках між їхніми діями, словами, намірами і наслідками.

Всі моделі містили блоки, які скеровували зусилля вихователів на актуалізацію дитячого життєвого досвіду – як минулого, пов'язаного із самоаналізом та самооцінкою, так і майбутнього, що передбачало проектування (візуалізацію) дітьми своєї діяльності на майбутнє та самореалізацію. Завдяки цьому осмислення української казки не було «нудним читанням» з боку дорослого, однобічною трансляцією сентенцій від вихователя до дитини з подальшою ретрансляцією (прямим відтворенням фрагментів змісту казки дітьми). Воно відбувалося свідомо, на діяльнісній основі.

У багатьох моделях було розроблено блоки, які допомагали нам вирішити зазначені завдання роботи над казкою не лише за допомогою запитань, а й через організований спільно з дітьми пошук у тексті оригінальної авторської лексики та засобів художньої виразності. Після прочитання або розповідання твору за кожним із блоків будували окрему бесіду, проводили цікаву розмову з дітьми. Щоб не перевантажувати дітей інформацією та емоціями, ми завершували бесіду чи розмову на певній логічній частині і поверталися до неї через деякий час для продовження на іншому смисловому, логічному рівні (додаток 3).

Отже, застосовуючи запропоновані моделі системно, з поступовим ускладненням ми подавали дітям необхідний матеріал, розширювали та поглиблювали їхні уявлення про світ природи, речей, формуючи шанобливе ставлення до дорослих.

З метою цілеспрямованої організації обміну думками з проблем морального виховання, зокрема, формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих, проводилися бесіди з дорослими. Так, у процесі бесід з дорослими, увага зверталася на приклад близьких людей з формування у дітей моральної поведінки, з формування морально-вольових якостей, на стилі спілкування у сім'ї. Нами було проведено бесіди на такі теми: «Чи шанобливо дитина ставиться до батьків?», «Чи шанує дитина інших членів сім'ї?» тощо (додаток Ж); а також дорослі поповнювали українськими казками бібліотечний центр кімнати (куточку) казки. Подаємо приклад бесіди: «Чи шанобливо дитина ставиться до батьків?».

Шановні дорослі!

Кожна дитина дуже сильно прив'язана до своїх батьків на етапі дорослішання і пізнання навколишнього світу. У міру дорослішання дитина починає відділятися від батьків і формуватися як особистість. Це правильно, але виникає новий етап відносин, так звана проблема дорослих і дітей. Найчастіше конфліктні ситуації виникають в сім'ї, де дитина досягла підліткового віку. Дитина може почати віддалятися від мами і тата, бо не знає як ставитися до батьків. Важливо не кидати сина чи дочку у важкі для нього моменти і життєві етапи. Постаратися стати дитині другом, якому він відкриє таємниці своєї душі. Необхідно дати зрозуміти йому, що батьки завжди любили його і будуть любити. Що для їхнього улюбленого чада їм не шкода нічого, навіть себе, що віддадуть саме останнє що у них є, аби дитина була по справжньому щаслива. Тільки батьки допоможуть і підтримають у важку хвилину, тому до них потрібно шанобливо ставитися і поважати. Саме тому дітям потрібно навчитися довіряти своїм батькам, дозволити стати їм друзями. Сварки і конфлікти неминучі в кожній сім'ї, але необхідно знаходити компроміси і допомагати один одному. Батьки повинні пояснити своїй дитині як ставитися до дорослих. Вони повинні показати правильну модель стосунків у сім'ї, тому що їхня дитина створить свою сім'ю за аналогією тієї, в якій вона

виросла. Всім мамам і татам необхідно показати дитині відносини зі своїми батьками, адже все в дочках і синах закладається з дитинства.

В процесі взаємодії з батьками, ми переконалися, що більш відкритими і щирими батьки були під час організації індивідуальних бесід. Так, мама Олега В. була стурбована тим, що син не виявляє доброго ставлення до бабусі. Після індивідуальної бесіди визнала, що сама іноді буває грубою з нею.

У роботі з педагогами основна увага приділялася створенню методичного забезпечення, педагогічні наради з досліджуваної проблеми. Наприклад, використання методу моделювання допомогло вихователям проаналізувати українську казку, виділити в ній основне, сутнісне й доступне для усвідомлення дітьми та спланувати прояви дитячої активності у різних видах діяльності тощо.

Під час роботи з вихователями нами був проведений майстер-клас на тему: «Інтегроване заняття з використанням української казки та інформаційно-комунікаційних технологій». Ми показали вихователям, як можна легко використати комп'ютер, мультимедійну дошку та диск з українськими казками. Спочатку на екрані з'являється ілюстрація до української казки про «Лисичку та Журавля». Потім Лисичка дає завдання Журавлеві: порахувати скільки овочів вона покладе до салату? Якщо діти порахували правильно, і визначили характер поведінки Лисички стосовно Журавля (Лисичка турбується про нього, пригощає салатом), то казка продовжується. Далі на екрані з'являється сюжет вже іншої української казки і озвучується уривок із тексту («Коза-Дерева»). Коза пропонує дітям наступне завдання: відгадати загадку. Якщо діти відповіли правильно, то казка продовжиться по-іншому: Коза звільнить будиночок Зайчика.

Метою третього напрямку (творчий) було закріплення вже набутих знань дітей та застосування їх у повсякденному спілкуванні з дорослими. Реалізація поведінкового компонента (творчо-діяльнісного критерію) була спрямована на поглиблення на поняття «шанобливе ставлення» до дорослих, що виявляється у моральних вчинках дітей стосовно дорослих; крім цього, на даному етапі у

дітей формувалося вміння співвідносити власну поведінку з поведінкою персонажів українських казок.

На цьому етапі ми враховували третю педагогічну умову – залучення дітей до практично зорієнтованої діяльності в контексті творчої інтерпретації казкових сюжетів з подальшою поведінковою проекцією. Для реалізації цієї педагогічної умови ми використовували такі форми і методи роботи: складання розповідей відповідно до змісту казки (на тему: «Моя родина», «Моя матуся», «Мій тато», «Мої бабусі і дідусі», «Моя вихователька»), створення колективних аплікацій, розігрування казок, використання різного типу театру, ігри-драматизації, свята та розваги. Найбільш вдалим, на нашу думку, було створення театрального гуртка, де були залучені дорослі (батьки та вихователі).

Під час розігрування українських казок, бесід за їх змістом, придумування кінцівки казки ми використовували індивідуальну або групову форму роботи з формування даної моральної якості, спираючись на особистісні якості дошкільників, їхній рівень прояву шанобливого ставлення до дорослих, дієвість шанобливого ставлення (на основі спостережень за взаєминами з дорослими у ранкові та вечірні години, індивідуальних бесід з батьками). З цією метою ми ставили перед дітьми ряд запитань:

- Хто з героїв ставився до дорослих шанобливо? Чому?
- Якою має бути шаноблива людина?
- Як слід доводити свою шанобливість до дорослих?

За прочитаними вже українськими казками дітям пропонували скласти розповіді на тему: «Моя родина», «Моя матуся», «Мій тато», «Мої бабусі і дідусі», «Моя вихователька» тощо. Подаємо приклади розповідей дітей на тему: «Моя родина».

Наташа Р.: «Мене звати Наталка. Мені п'ять років. Я ходжу в дитячий садочок. Родина моя це – я, мама і тато. Мою маму звать Катерина, вона працює вчителем у школі. Більш за все мама любить вирощувати квіти. Вона їх пересаджує, поливає, вносить добрива. Мій тато, Володя, працює водієм тролейбуса. У вільний час він любить ходити на полювання з рудим спаніелем

Яшею. Ми з татом завжди допомагаємо мамі по господарству, а потім всі разом їздимо до лісу і там відпочиваємо. У нас дуже дружна сім'я».

Іра К.: «Моя родина – тато, мама, брат, бабуся, дідусь. Це не просто найближчі і найдорожчі мені люди. Це маленька країна, де панують свої звичаї й правила. У нашій сім'ї кожен має свої обов'язки, виконує ту роботу, яка йому під силу. Головний у нас тато. Він працює лікарем у поліклініці. Мама поки що не працює, доглядає маленького братика. У нашій сім'ї ми завжди допомагаємо один одному. Увечері ми збираємося за великим столом і обговорюємо всі події дня, кожен висловлює власну думку.

Приклади розповідей дітей на тему: «Моя матуся».

Коля Д.: «У моєї мами дуже гарне ім'я. Її звать Марина. Моя мама має довге русяве волосся і красиві очі. Моя мама – чарівниця. Вона дуже смачно готує. Мені подобається, як вона готує страви з курки і пече морквяний пиріг. А ще моя мама дуже гарно в'яже. Інколи вона може мене посварити, але я на це не ображаюся, а, навпаки, намагаюся виправитися і робити все краще».

Саша О.: «Мою маму звати Оля. Вона дуже спортивна. Ми любимо грати в футбол, кататися на роликах і велосипеді, а ще моя матуся дуже красиво танцює. Моя мама найкраща!»

Таня І.: «Моя мама уважна і турботлива. Наприклад, вона завжди дуже переживає, коли я хворію, прикладає багато зусиль, щоб я одужувала. Коли я лягаю спати, моя матуся бажає мені «добраніч», називає мене ласкавим словом і цілує. Вранці вона допомагає зібратися в садочок і махає мені у вікно рукою».

Юля Д.: «У мене найдорожча мама. Вона вчить мене доброті, ввічливості та чесності. Я беру приклад зі своєї матусі. Мама мій друг. У неї дуже красива посмішка, красиве волосся і найкрасивіші очі».

Приклади розповідей дітей на тему: «Мій тато».

Вася Б.: «Я дуже люблю свого тата. Він високого зросту, у нього сині очі, темне волосся. Мій тато спортивний, сильний, дужий. Я люблю, коли ми разом із ним влаштовуємо різні спортивні змагання. Я слухаюся свого тата, ніколи його не засмучую».

Марина Ш.: «Мого тата звати Коля. Він працює охоронцем. На вихідних я разом з ним допомагаємо мамі по господарству: ходимо в магазин, купуємо продукти, прибираємо. Я слухаюся його і дуже люблю».

Оксана Ш.: «Мій тато найкращий. Його звать Олег. Він вчить мене шанувати бабусю і дідуся. Ми їздимо до них у село. І я разом татом допомагаю їм. Бабусі і дідусю потрібно обов'язково допомагати, турбуватися про них».

Приклади розповідей дітей на тему: «Мої бабусі і дідусі».

Оля Н.: «Мою бабусю звать Оксана, а дідуся Діма. Вони батьки моєї мами. Бабуся з дідусем живуть разом з нами. Бабуся вранці відводить мене у садочок, а дідусь ввечері забирає, бо батьки працюють. На вихідні мама разом з бабусею печуть смачні пиріжки. Я люблю своїх бабусю і дідуся».

Настя Ч.: «Моя бабуся найкраща. Волосся у моєї бабусі має білий колір. Мою бабусю можна назвати блондинкою. Очі у неї голубі. Вона носить окуляри. Бабуся живе удвох з дідусем. Мій дідусь вже не працює, але постійно щось майструє на дачі. Бабуся йому в цьому допомагає. Вона дуже любить садити та поливати рослини. Вдома у бабусі багато різних рослин. Вона за усіма ними старанно доглядає. Мої батьки завжди їй дарують різні кімнатні рослини».

Марія Л.: «У мене дідусь працює лікарем. На роботі його з поважають, називають по батькові, Миколою Івановичем. Дідусь лікує дорослих людей та виписує їм ліки. Мій дідусь стрункий. У нього є вуса. Волосся на голові в нього вже майже все сиве, очі у нього світлі. Я знаю, коли дідусь сердиться, то його очі стають темні. Я його завжди слухаюся. А ще у мого дідуся є машина. Про мого дідуся можна багато розповідати. Я його дуже люблю!».

Приклади розповідей дітей на тему: «Моя вихователька».

Люда Б.: «Мою виховательку звать Ольга Миколаївна. У неї біле волосся, як у моєї мами. Вона вранці зустрічає мене у групі і посміхається. У неї красиві очі. Вона мене вчить поважати маму, тата, бабусю, дідуся, сестричку. Я її дуже люблю і поважаю».

Діма О.: «Я люблю свою виховательку. Вона схожа на мою маму. На заняттях вона нас багато чому навчає: читає казки, вчить вірші з нами. Вона дуже хороша людина».

Наташа Н.: «Мою виховательку звать її Ірина Володимирівна. Вона з нами проводить різні заняття, ігри. Любить вона дуже квіти. У нас є на вулиці клумба, яку ми доглядаємо. Моя Ірина Володимирівна найкраща, я її дуже люблю і поважаю». Усі розповіді діти склали за нашою допомогою та допомогою вихователя у спільній бесіді.

Свою роботу ми продовжували в центрі образотворчої діяльності, де разом з дітьми створювали колективні аплікації, колажі на теми: «Моя родина», «Це моя сім'я», «Дерево приємних слів», «Букет приємних слів» тощо. Одним з головних методів на даному етапі були ігри-драматизації українських казок, що забезпечували емоційну ідентифікацію дитини з героєм казки. Подаємо перелік українських казок за якими проводилися ігри-драматизації: «Двоє мишенят», «Кривенька качечка», «Про Чарівника», «Бабина дочка і дідова дочка» тощо.

Використання українських казок як засобу формування шанобливого ставлення до дорослих зумовило виготовлення папки-пересувки: «Подорож до країни українських казок», у якій були поради для дорослих з метою прилучення їх до скарбниці фольклорних надбань та ознайомлення дітей з ними, виставки ілюстрованих українських казок. Інформація батьківського куточка періодично змінювалась. Приємно вразив той факт, що більшість батьків виявилися небайдужими до запропонованої форми роботи, з цікавістю ознайомлювались з матеріалами. Серед них були і ті, хто доповнював виставку літературою з домашньої бібліотеки. Проведена робота щодо залучення дорослих до процесу формування шанобливого ставлення до дорослих дала змогу пересвідчитися в ефективності використання такої взаємодії. Адже загальновідомо, що авторитет батьків є для дитини дошкільника беззаперечним, а збіг дитячих і батьківських інтересів, захоплення однією справою, виконання спільних завдань, сприяє розвитку позитивних емоцій.

За участю батьків нами були проведені свята та розваги. Наприклад, розвага *«Нікого не образить той, хто має в серці доброту»*.

Для вдосконалення у вихователів педагогічних умінь у формуванні шанобливого ставлення ми проводили семінари-практикуми: «Вплив взаємодії між членами сім'ї на формування шанобливого ставлення у дітей до дорослих», «Формування шанобливого ставлення у дитини до дорослих». Під час проведених семінарів-практикумів педагоги мали змогу закріпити інформацію та свідомо використовувати отримані знання у вирішенні завдань формування шанобливого ставлення до дорослих, що передбачало самостійне читання педагогічної літератури та виконання певних завдань-рекомендацій.

З метою поглиблення та закріплення знань з формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих, спільними зусиллями дорослих та педагогічного колективу було організовано та проведено конференцію: «Виховуємо шанобливу людину». Дорослі з вихователями брали активну участь у підготовці та проведенні різних видів театру, виготовленні костюмів, сценічних атрибутів, розробці сценаріїв для проведення різних видів театру (за змістом українських казок). У куточках для батьків було розміщено короткі тексти на педагогічні теми, консультації, відповіді на запитання дорослих, списки рекомендованих українських казок, що формують шанобливе ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих. Основною формою роботи з дорослими був театральний гурток.

Розроблена згідно з метою формувального етапу експерименту методика забезпечила розвиток широкої моральної сфери дітей 5-го року життя у процесі ознайомлення їх з українською казкою та базувалася на їх використанні в освітньому процесі дошкільного навчального закладу. Вихідним постулатом цієї методики виступало створення умов для дітей, вихователів та дорослих (батьків), в основі яких було: формування шанобливого ставлення до дорослих шляхом використання у освітньому процесі дошкільного навчального закладу різних форм організації спілкування та взаємодії вихователя з дітьми (бесіди, ігри, різних методів роботи з українською казкою); забезпечення єдності

педагогічного впливу на дітей з боку педагогів та дорослих; наявність методичного забезпечення.

Отже, методика формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих проводилася у три етапи та виконувалася згідно з поставленими завданнями: *перший етап роботи* був спрямований на поглиблення знань дітей про роль дорослих в житті кожної людини, формування у дітей чіткого уявлення про поняття «шанобливе ставлення» до дорослих, подання знань про компоненти, з яких воно складається, розширення, уточнення, закріплення знань дітей про норми морально-етичної поведінки з дорослими за допомогою використання методів (читання; бесіди за змістом; розповідання і аналіз казок морального спрямування, ситуації морального вибору тощо); *другий етап* передбачав формування вмінь дітей чітко розмежовувати прояви позитивної та негативної поведінки з дорослими; формування альтруїстичних мотивів моральної поведінки по відношенню до дорослих, розвиток особистісних якостей, які зумовлюють моральну поведінку стосовно дорослих, уміння орієнтуватися на почуття, емоційний стан дорослих; *третій етап* був сформований на закріплення вже набутих знань дітей та застосування їх у повсякденному спілкуванні з дорослими.

Результати проведення формувального експерименту дали змогу дійти висновку, що у дітей 5-го року життя переважає емоційний компонент ставлення; суб'єктивне ставлення до дорослих виявляється у пізнавальній сфері, яку вихователь має розширювати і формувати. Проведене дослідження дало змогу визначити ті особливості, що забезпечують сприймання казкових героїв, як еталону моральної поведінки, дітьми: керованість процесом з боку дорослого; створення проблемних ситуацій, поступовий розвиток здатності дитини до сприймання не тільки позитивних героїв, а й негативних, доступності відтворення тексту, розвиток образного мислення; використання української казки як засобу формування шанобливого ставлення до дорослих в процесі художньо-педагогічного спілкування; залучення дорослих до вирішення завдань морального виховання.

Отже, під час формувального експерименту ми пересвідчилися у тому, що успішність роботи значною мірою залежить від дотримання вихователем педагогічних умов та врахування особливостей використання української казки в освітньому процесі дошкільного навчального закладу. У взаємодії з дорослими та усвідомленому виховному процесі в сім'ї формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки дозволить розвивати креативність, творчі здібності, культуру мовлення та моральні якості особистості дитини.

3.2. Аналіз ефективності використання української казки в процесі формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих

Мета контрольного етапу дослідження полягала у перевірці ефективності методики формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки.

Завдання контрольного експерименту:

- визначити наявність сформованості оцінних суджень у дітей 5-го року життя стосовно норм морально-етичної поведінки з дорослими;
- визначити рівні сформованості розуміння поняття «шанобливе ставлення» до дорослих у дітей 5-го року життя;
- порівняти показники рівнів сформованості шанобливого ставлення до дорослих у дітей 5-го року життя експериментальної та контрольної груп;

Методи контрольного експерименту:

- бесіда з дітьми;
- розв'язання дітьми проблемних ситуацій;
- педагогічне спостереження;
- анкетування дорослих (батьків);
- бесіда з дорослими;

На початку контрольного експерименту з дітьми обох досліджуваних груп була проведена бесіда.

З метою одержання інформації про сформованість шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих, дітям було запропоновано ряд запитань (додаток А):

- Що означає шанобливо ставитися до дорослих?
- Чи шанобливо ставишся ти до своїх батьків?
- Як ти це робиш? Як батьки знають, що ти до них шанобливо ставишся?
- За що ти шанобливо ставишся до своїх батьків?
- Що ти робиш, коли хтось з батьків хворіє, приходять втомлений або має поганий настрій?

Як показали дані відповідей у дітей експериментальної групи, внаслідок проведеної роботи, відчутно підвищився рівень когнітивного компоненту поняття «шанобливе ставлення» до дорослих, що добре видно з таблиці порівняльних даних сформованості когнітивного компоненту «шанобливе ставлення» до дорослих за відповідями дітей (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Порівняльні дані сформованості шанобливого ставлення до дорослих на різних етапах дослідження за даними відповідей дітей (%)

№ запитання	Констатувальний експеримент		Контрольний експеримент	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
1.	65 %	30 %	87 %	32 %
2.	70 %	70 %	80 %	80 %
3.	35 %	40 %	45 %	50 %
4.	20 %	20 %	65 %	45 %
5.	30 %	30 %	60 %	40 %

Так, на запитання: «Що означає шанобливо ставитися до дорослих?» – 87 % дітей експериментальної групи перелічили майже всі складові поняття «шанобливе ставлення» до дорослих; намагаючись дати визначення поняттю «шанобливе ставлення». Цікавим є й те, що як у відповідях на це запитання, так і в ході подальшої бесіди діти самостійно вводили в свої відповіді імена

персонажів казок, що свідчать про певний рівень сформованості оцінних суджень; найбільш типовими відповідями були: «Шанобливе ставлення до батьків – це слухняність, доброта, чесність, допомога – от як дочка з казки «Сьома дочка», що побігла лікувати маму», «Це коли діти люблять своїх батьків, завжди їм все допомагають, гарні слова говорять, слухаються, діляться цукерками, яблуками»; решта дітей – намагалися охарактеризувати поняття «шанобливе ставлення» до дорослих, але їх відповіді нечіткі. В той же час показники контрольної групи майже не змінилися – лише 32 % дітей намагалися дати визначення поняттю «шанобливе ставлення» до дорослих.

Цікавим є факт глибокого усвідомлення дітьми з експериментальної групи поняття «шанобливе ставлення» до дорослих та його складових, в результаті проведеної методики роботи, так на запитання: «Чи шанобливо ставишся ти до своїх батьків?» діти відповіли: «Це дуже складно зробити, бо багато треба показувати свою шану: слухатися, дякувати, допомагати все робити, говорити правду, а ми дуже любимо тата і маму, і хочемо їх шанувати»; всі інші діти контрольної і експериментальної груп на поставлене запитання відповіли ствердно.

На запитання: «Як ти це робиш? Звідки батьки знають, що ти до них шанобливо ставишся?» діти експериментальної групи здебільшого відповідали, перелічуючи складові поняття «шанобливе ставлення» до дорослих та асоціювали відповіді з поведінкою персонажів використаних нами українських казок під час формувального експерименту. Наведемо приклади відповідей дітей: «Я слухаюся маму і тата, допомагаю їм, несю важку сумку, не плачу, коли щось не можна купити, коли хворіє тато я його жалію, вкрию теплою ковдрою, принесу чай», «Я люблю батьків, запитую, як вони себе почувають, сам допомагаю, слухаюся, говорю правду», «Я допомагаю мамі мити посуд, мити підлогу». Серед дітей експериментальної групи розуміння поняття «шанобливе ставлення» відчутно не змінилося, лише 7 % дітей дали обґрунтування поняття «шанобливе ставлення» до дорослих; 64 % дітей контрольної групи, як і раніше, асоціювали це поняття лише з простими трудовими діями, що

стосуються дієслова «допомагати» (мити, прибирати, поливати квіти та ін.); решта дітей контрольної групи навіть не намагалися знайти відповідь на поставлене запитання.

На запитання: «За що ти шанобливо ставишся до своїх батьків?» виявилось одним із найскладніших, незважаючи на це, типовими відповідями дітей експериментальної групи були наступні: «За те, що вони добрі, хороші; за те, що вони дуже люблять мене; просто тато і мама мої батьки, вони люблять мене, хочуть, щоб мені було гарно і я їх шаную; просто поважаю за все». І лише 12 % загального складу дітей експериментальної групи усвідомлюють шанобливе ставлення до дорослих через особисті мотиви, в той час як 60 % дітей контрольної групи при виявленні шанобливого ставлення до дорослих керуються особистими мотивами. Відповіді дітей експериментальної групи на запитання: «Що ти робиш, коли хтось з батьків приходить додому втомлений, хворіє, або має поганий настрій?» свідчать як про значне збагачення когнітивного компоненту шанобливого ставлення до дорослих, сформованість оцінно-етичних суджень стосовно морально-етичних норм поведінки з дорослими у дітей експериментальної групи, так і про появу альтруїстичних мотивів моральної поведінки стосовно дорослих. Більшість дітей цієї групи відповідали на запитання наступним чином: «Коли мама або тато приходять втомлені або хворі я зразу бачу – вони сумні, мало розмовляють, у них невеселі очі і не сміються, тоді я питаю, чому вони сумні. Треба взяти сумку, маму покласти в ліжко, вкрити ковдрою, розказати казку, принести чай. Я завжди обнімаю маму і тата, коли їм погано, цілую, кажу добрі слова, дам їм цукерку, принесу соку».

Про збагачення та зміцнення знань дітей стосовно норм моральної поведінки з дорослими свідчать також дані вирішення дітьми проблемних ситуацій типу «А як би ти вчинив?» (додаток Б). Так, на запитання щодо проблемної ситуації А: «Що ти зробиш з подарованою шоколадкою?» вже 94 % дітей експериментальної групи дали правильну обґрунтовану відповідь: «Поділюся з татом і мамою, пригощу бабусю і діда, з ними завжди треба

ділитися, це правильно, тому що жадібна людина – нешаноблива, а я поважаю тата і маму. Я віддам шоколадку мамі, вона дуже любить шоколад і завжди ділиться зі мною і татом, а я тоже з ними поділюся, я не буду таким жадібним як бабина онучка, так не гарно». Показники правильних відповідей дітей контрольної групи також зросли, але лише на 14 % в порівнянні з даними констатувального експерименту, що засвідчує перевагу та ефективність впровадженої нами методики роботи в експериментальній групі.

Результати вирішення дітьми проблемної ситуації Б (додаток Б) засвідчили про підвищення рівня сформованості практичного компоненту шанобливого ставлення до дорослих серед дітей експериментальної групи. Так, 53 % дітей експериментальної групи відповіли, що погодяться з татом і будуть дивитися телевизор разом або гратися чи знайдуть собі інше заняття, решта – 47 % дітей експериментальної групи будуть намагатися змінити рішення батька за допомогою мами, жоден з дітей не вдається до яскравих проявів протесту чи агресії.

Дані дітей контрольної групи майже не змінилися: 33 % дітей контрольної групи відповіли, що будуть жалітися мамі; 42 % дітей контрольної, за даними відповідей дітей, будуть протестувати, плакати; 15 % дітей даної групи не розмовлятимуть з татом або знайдуть собі інше заняття. З метою більш детального з'ясування рівня сформованості оцінних суджень у дітей 5-го року життя з приводу норм моральної поведінки по відношенню до дорослих та рівня сформованості когнітивного компоненту шанобливого ставлення до дорослих дітям обох груп було запропоновано для вирішення шість проблемних ситуацій. Так на запитання проблемної ситуації А (додаток В): «А як би ти зробив на його місці?». 50 % дітей експериментальної та 30 % дітей контрольної груп відповіли: «Гралися тихенько самі, бо тато засмучений», «Просили маму погратися або сестричку, братика». 50 % дітей експериментальної та 70 % контрольної груп не задовольнили нас своєю відповіддю.

Результати вирішення проблемної ситуації Б (додаток В) засвідчили про недостатній рівень сформованості когнітивного компоненту шанобливого ставлення до дорослих. Так, 45 % дітей експериментальної групи та 35 % дітей контрольної групи, на запитання: «Чи правильно поведив себе хлопчик?», відповіді були такі: «Я себе так не поведив би, я вже дорослий»; «Наступного разу, коли у мами будуть гроші, вона купить іграшку». 55 % дітей експериментальної та 65 % дітей контрольної груп відповідали: «Я би поплакав, іграшку все рівно купили».

40 % дітей експериментальної групи та 25 % дітей контрольної групи на запитання проблемної ситуації В (додаток В): «Як би ти вчинив на місці Романа?», відповідали: «Мамі треба місце уступати», «Він хлопчик, а хлопчики завжди повинні уступати місце дівчинці». Решта дітей давали таку відповідь: «Посадили б маму і сіли їй на руки».

На запитання проблемної ситуації Г (додаток В): «Як би ти вчинив на місці хлопчика?». 50 % дітей експериментальної та 40 % дітей контрольної групи відповідали: «Я поділився з мамою, татом чи сестричкою, братиком»; 50 % дітей експериментальної та 60 % контрольної груп не задоволили нас своєю відповіддю: «Я б з'їв сам».

45 % дітей експериментальної групи та 40 % дітей контрольної групи відповідали на запитання проблемної ситуації Д (додаток В): «З бабусею не можна так розмовляти», «Мамі з татом не можна так розмовляти з бабусею»; 55 % дітей експериментальної та 60 % контрольної груп відповідали: «Я вчуся у мами з татом, вони так розмовляють, а чому мені не можна».

Під час вирішення проблемної ситуації Ж (додаток В): «Як би ви вчинили в даному випадку?» 47 % дітей експериментальної та 35 % дітей контрольної групи засудили поведінку дитини, як негативний вчинок; 53 % дітей експериментальної та 65 % дітей контрольної групи відповідали: «Спочатку дивилися мультфільм, бо він закінчиться, а потім допомагали мамі».

Отримані дані свідчать, що серед дітей експериментальної групи, в результаті проведеної методики роботи, зросло усвідомлення когнітивного

компоненту шанобливого ставлення до дорослих та адекватність оцінних суджень стосовно норм етичної поведінки до дорослих в середньому на 30 % в залежності від ситуації, в той час як в контрольній групі показники зросли лише на 5 %.

Так, Сашко В. (до експерименту) на запитання проблемної ситуації Б (додаток В): «Як треба поводити себе в таких ситуаціях?» – відповідь: «Я б не кричав, а просто просив би маму довго, потім би тата просив або діда і вони б мені купили машину, я завжди довго прошу і мені купують все. А можна ще з магазину не виходити і тоді мама купить».

Сашко В. (після експерименту): «Цей хлопчик нешанобливий. Так не можна себе поводити, у мами немає грошей на дорогу машину. Можна купити маленьку машинку – менше грошей коштує. А маму треба слухатися, якщо в неї немає грошей, то не треба просити щось купити – так негарно».

Порівняння результатів даних констатувального та контрольного етапів експериментальної роботи подано в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Порівняльні дані результатів вибору шляхів вирішення дітьми 5-го року життя проблемних ситуацій під час констатувального та контрольного експерименту

Група	Проблемні ситуації	Вибір дітьми 5 року життя шляхів вирішення проблемних ситуацій			
		Вірний		Невірний	
		Конст.експ.	Контр.експ.	Конст.експ.	Контр.експ.
ЕГ	А	20 %	50 %	80 %	50 %
	Б	26 %	45 %	74 %	55 %
	В	30 %	40 %	70 %	60 %
	Г	35 %	50 %	65 %	50 %
	Д	30 %	45 %	70 %	55 %

	Ж	25 %	47 %	75 %	53 %
КГ	А	25 %	30 %	75 %	70 %
	Б	28 %	35 %	72 %	65 %
	В	20 %	25 %	80 %	75 %
	Г	40 %	40 %	60 %	60 %
	Д	40 %	40 %	60 %	60 %
	Ж	30 %	35 %	70 %	65 %

Артем Ш. (до експерименту) після ознайомлення з проблемною ситуацією А (додаток В) відповів: «Я б не розмовляв з татом, раз він такий, не хоче погратися, не буду його слухатися».

Артем Ш. (після експерименту): «Я б запитав у тата, чого він сумний, чого в нього настрій поганий, якщо в нього болить голова я принесу йому чай, пригощу цукерками, розповім казку, а потім піду гратися, щоб він відпочивав».

Олена П. (до експерименту) проблемна ситуація (додаток В): «А чому бабуся на мене кричить. І моя мама з нею так розмовляє, і я буду так розмовляти.»

Олена П. (після експерименту): «Так не можна розмовляти з бабусею ні мені, ні мамі з татом. Треба її слухатися, поважати, бо вона старша».

Наступним етапом нашого контрольного етапу експерименту було проведення педагогічного спостереження за взаєминами дітей та батьків у ранкові та вечірні години, а також бесіди з вихователями, анкетування батьків з метою детального з'ясування рівня сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих та ефективності проведеної нами методики роботи.

Як видно з таблиці, в експериментальній групі відбулися певні позитивні зрушення у ставленні до дорослих, що свідчить про виявлення практичного компонента стосовно дорослих (табл. 3.3).

Аналіз результатів педагогічного спостереження

Група	Показники					
	привітність та доброзичливість у спілкуванні з дорослими	вживання дітьми пестливих слів	виявлення слухняності дорослим	адекватність реагувань на вимогу чи зауваження дорослих	усвідомлення емоційного стану дорослих та відповідне реагування	виявлення турботи та допомоги близьким дорослим
ЕГ	+	+	+	-	+ -	+
КГ	-	-	+	-	-	-

Умовні позначення:

«+» – постійність виявлення моральної якості по відношенню до дорослих;

«+ -» – непостійність виявлення моральної якості по відношенню до дорослих;

«-» – дитині не притаманне дане почуття чи моральна якість, або виявляється рідко.

Як свідчать дані педагогічного спостереження у дітей експериментальної групи зменшилася кількість зустрічей батьків запитаннями типу: «Чому не купила? Що принесла? А коли купиш?» і т.д. Діти самостійно, без втручання дорослих, почали оцінювати поведінку ровесників з дорослими, виносити свої судження. Наприклад, Настя Н.: «Ти не поважаєш свого тата – просити щось купити взагалі негарно, може в нього грошей немає». Микита М.: «Костя вчора сказав мамі погане слово, так не красиво, мамі треба говорити красиві слова і слухатися її, він не любить свою маму – не дав їй руку, побіг». Денис С.: «Я поступився місцем бабусі у автобусі, вона старенька, їй важко стояти». В результаті попередньо проведеної роботи серед дошкільників 5-го року життя експериментальної групи зросла кількість вживання пестливих форм стосовно

батьків, збільшився інтерес до емоційного стану близьких дорослих, спостерігалось зростання проявів турботи по відношенню до дорослих.

Більшість фактів підтвердилася під час анкетування батьків, так аналіз анкетування показав, що безкорисна привітність з батьками зросла з 10 % до 64 % і лише 36 % дітей цієї групи (з 90 %, за даними констатувального експерименту) привітні з батьками через домінування егоїстичних мотивів поведінки. В той час, як в контрольній групі безкорисна привітність з дорослими зросла лише на 11 %.

Вживання пестливих слів під час спілкування з батьками (іншими дорослими) в експериментальній групі набуло масового характеру, що підтвердилося в результаті бесід з вихователями, 80 % батьків експериментальної групи відповіли, що діти часто або майже постійно вживають пестливі форми, причому крім пестливих форм іменників «татусь», «мамуля», «дідусь», «бабуся» в лексиконі дітей з'явилися слова «кицюня», «сонечко», «бабусенька», «бабулечка», «дідусю», «миленька», «лапочка», «лялечка», «зайчик» та ін. 20 % дітей цієї групи, за результатами анкетування батьків, вживають пестливі форми рідко, найчастіше у хвилини піднесеного настрою.

Серед дітей контрольної групи постійність вживання пестливих форм у спілкуванні з батьками (іншими дорослими) зросла лише на 14 %, незмінним залишився словник. 47 % дітей контрольної групи вживають пестливі слова по відношенню до батьків рідко, найчастіше у хвилини піднесеного настрою та 32 % батьків контрольної групи констатували, що діти дуже рідко або майже не вживають зовсім, в той час, як в експериментальній групі жоден з батьків про цей факт не заявив.

На запитання: «Чи виявляє ваша дитина співчуття до Вас? При яких обставинах частіше?» 34 % батьків експериментальної групи відповіли, що співчуття більш-менш стійке переживання, яке виявляють діти по відношенню до батьків в різних життєвих ситуаціях переважно самостійно; 54 % батьків даної групи відповіли, що співчуття дитина виявляє лише за умови вказівки

когось із дорослих та 12 % дітей цієї групи виявляють співчуття за умови яскравих ознак внутрішнього дискомфорту батьків – сльози, що в порівнянні з даними констатувального експерименту зменшилося на 28 %.

В контрольній групі показники наступні: лише 16 % батьків дітей цієї групи зазначили, що співчуття більш-менш стійке переживання, яке виявляють діти по відношенню до дорослих в різних життєвих ситуаціях переважно самостійно (різниця в порівнянні з констатувальним експериментом становить лише 9 %), у 54 % дітей цієї групи співчуття викликають сльози близьких дорослих, решта дітей – 31 % дітей виявляє співчуття до батьків в результаті спонукання з боку дорослих.

Анкетування батьків експериментальної групи довело, що збільшилося виявлення уваги і турботи серед дітей 5-го року життя цієї групи, так 14 % дітей даної групи самостійно пропонують власну допомогу, 79 % – допомагають батькам за їх проханням, або спонуканням когось з дорослих і лише 7 % дітей (в порівнянні з 40 %, за даними констатувального експерименту) в більшості випадків від допомоги батькам ухиляються. Дані контрольної групи майже не змінилися: 86 % дітей групи здійснюють допомогу батькам за нагадуванням або спонуканням дорослих; 14 % дітей вищезгаданої групи від допомоги батькам ухиляються або ж працюють без особливого ентузіазму.

За даними анкетування батьків дещо підвищився рівень слухняності серед дітей експериментальної групи, хоча високий рівень слухняності батькам притаманний лише 13 % дітей цієї групи, на 47 % збільшилася група дітей, які на вимогу близьких дорослих хоча капризують, але погоджуються, після певних пояснень та вмовлянь. Завдяки проведеній роботі на 40 % зменшилася група дітей 5-го року життя, що рідко проявляють слухняність, намагаються зробити по-своєму, іноді присутні прояви бунтарства, істерик.

Серед дітей контрольної групи найбільшу кількість становлять ті, які рідко проявляють слухняність, виявляють бунтарство – їх 74 %, що на 11 % менше, ніж під час констатувального експерименту, а також 26 % дітей, що на

вимогу близьких дорослих хоча й капризують, але погоджуються. Високий рівень слухняності не притаманний жодному з дітей контрольної групи, за даними анкетування батьків. Таким чином, показники слухняності серед дітей 5-го року життя контрольної групи залишилися майже без змін.

На основі зіставлення показників, отриманих з різних джерел, в результаті бесід з дітьми, аналізу шляхів вирішення ними проблемних ситуацій, результатів анкетування батьків, даних педагогічного спостереження, як під час констатувального експерименту, нами було схарактеризовано рівні сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих (високий, достатній, середній, низький).

До *високого рівня* сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих віднесено дітей, які мають чітке уявлення про шанобливе ставлення до дорослих; спроможні розуміти правильність учинків власних та однолітків стосовно дорослих; уявлення дітей про шанобливе ставлення до дорослих відповідає типовим проявам їхньої поведінки в реальних умовах життєдіяльності; орієнтуються в основних емоціях і почуттях дорослих, уміють визначати їх та адекватно на них реагують; відчувають і розуміють емоційний стан дорослого та причини, що можуть його викликати; відчувають емоційно-почуттєву єдність з дорослими; ставляться до дорослих як найвищої цінності; здатні до емоційного співпереживання дорослих.

Достатній рівень сформованості шанобливого ставлення до дорослих, притаманний дітям, які мають знання про шанобливе ставлення до дорослих, недостатньо відчувають та розуміють емоційний стан дорослих та причини, що можуть його викликати; не в достатній мірі відчувають емоційно-почуттєву єдність з дорослими; не завжди здатні до емоційного співпереживання дорослих; частково усвідомлюють свої переживання та не завжди уміють керувати власними емоціями; вияв шанобливого ставлення до дорослих залежить певною мірою від спонукань дорослих.

Діти із *середнім рівнем* сформованості шанобливого ставлення до дорослих мають недостатні знання про шанобливе ставлення до дорослих, не

завжди розуміють власні вчинки і вчинки своїх однолітків стосовно дорослих; уявлення про шанобливе ставлення до дорослих не завжди відповідає типовим проявам їхньої поведінки у реальних умовах життєдіяльності; недостатньо орієнтуються в основних емоціях і почуттях дорослих, не завжди можуть їх визначати та адекватно на них реагувати; не завжди готові надати безкорисливу допомогу дорослим в повсякденній ситуації; не завжди можуть давати мотивовану оцінку вчинкам стосовно дорослих.

Для дітей, що виявили **низький рівень** сформованості шанобливого ставлення до дорослих, характерні поверхові або зовсім відсутні уявлення про шанобливе ставлення до дорослих; не спроможні оцінити вчинки однолітків та власні стосовно дорослих і дати їм правильну моральну оцінку; емоційна чутливість таких дітей зорієнтована на власні переживання; їм притаманні короткочасні емоційні відгуки на біль та горе дорослих або взагалі їх відсутність; не вміють або не бажають надавати безкорисливу допомогу дорослим у повсякденних ситуаціях; не можуть дати мотивовану оцінку вчинкам стосовно дорослих.

Отже, результати контрольного етапу, їх диференціація за основними критеріями педагогічного експерименту дали можливість визначити чотири рівні сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих: високий, достатній, середній, низький, показники яких висвітлені у табл. 2.4. Щоб підтвердити ефективність методики в експериментальній групі в кінці експерименту та зробити зріз в контрольній групі щодо рівнів сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих, ми скористалися вже розробленою методикою діагностування.

Аналіз отриманих даних дає можливість побудувати таблицю з метою порівняння рівнів сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих експериментальної та контрольної груп (табл. 3.4).

Порівняння рівнів сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих експериментальної та контрольної груп

Рівні сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих	Експериментальна група		Контрольна група	
	92 дітей		93 дітей	
	Кількість відповідей	%	Кількість відповідей	%
Когнітивний компонент				
Високий	10	10,86	3	3,22
Достатній	67	72,82	27	29,03
Середній	12	13,04	51	54,83
Низький	3	3,26	12	12,90
Емоційний компонент				
Високий	9	9,78	4	4,30
Достатній	65	70,65	28	30,10
Середній	14	15,21	48	51,61
Низький	4	4,34	13	13,97
Поведінковий компонент				
Високий	9	9,78	2	2,15
Достатній	62	67,39	26	27,95
Середній	15	16,30	54	58,06
Низький	6	6,52	11	11,82

З метою визначення результативності проведеної нами методики формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки ми застосовували статистичний метод порівняння (критерій Фішера). Застосовуючи зазначений критерій доведемо припущення, що в результаті формувального експерименту у дітей експериментальної групи рівень сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до

дорослих значно підвищився, а у дітей контрольної групи відбулися лише незначні зміни.

З метою порівняння даних, отриманих на початку і після формувального експерименту, застосовуємо t-критерій, порівнюючи достатній рівень значень рівнів сформованості (за когнітивним, емоційним, поведінковим компонентами) в експериментальній та контрольній групах.

Формула розрахунку результатів за критерієм Фішера [228]:

$$F_{emf} = \frac{S_x^2}{S_y^2} \quad (1)$$

Де S_x^2 – дисперсія вибірки X вираховується за формулою:

$$S_x^2 = \left(\frac{1}{n1} \right) \cdot \sum (x - \bar{x})^2 \quad (2)$$

А S_y^2 – дисперсія вибірки Y вираховується за формулою:

$$S_y^2 = \left(\frac{1}{n1} \right) \cdot \sum (y - \bar{y})^2 \quad (3)$$

Число ступенів свободи вираховується за формулами:

$$df_1 = n_1 - 1; \quad df_2 = n_2 - 1 \quad (4)$$

Обраховуємо результати (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Розрахунок результатів експерименту за критерієм Фішера

№ з/п	Групи		Відхилення від середнього		Квадрати відхилень	
	Експерим. група (X)	Контр. група (Y)	$(x - \bar{x})$	$(y - \bar{y})$	$(x - \bar{x})^2$	$(y - \bar{y})^2$
1	72,82	29,03	30,648	12,43	939,30	154,50
2	70,65	30,10	28,478	13,50	811,00	182,25
3	67,39	27,95	25,218	11,35	635,95	128,82
сума	210,86	87,08	84	37,28	2386,24	465,58
середнє	42,2	17,4				

За формулою (2) проводимо обчислення:

$$S_x^2 = \left(\frac{1}{3}\right) \cdot 2386,24 = 787,4$$

Застосувавши формулу (3) отримуємо:

$$S_y^2 = \left(\frac{1}{3}\right) \cdot 465,58 = 153,6$$

Додавши значення дисперсій до формули (1) отримуємо:

$$F_{\text{емп}} = \frac{787,4}{153,6} = 5,12$$

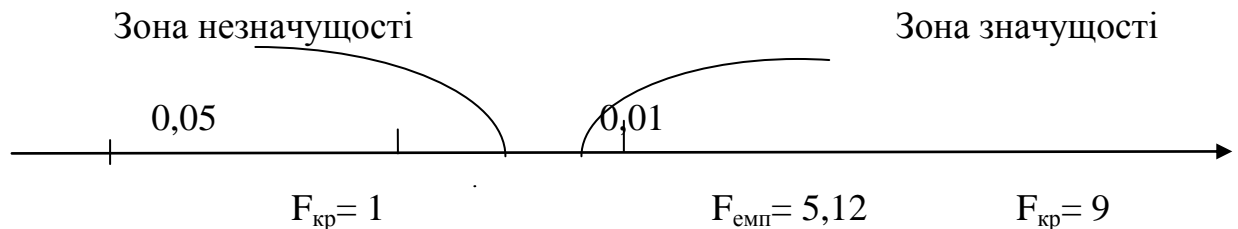
Число ступеня свободи однакове в обох випадках і вираховуємо за формулою (4):

$$df = 3 - 1 = 2$$

За таблицею критичних значень критерія Фішера значення $F_{\text{кр}}$, у нашому випадку, має такі показники:

$$F_{\text{кр}} = \begin{cases} 1 \text{ для } P \leq 0,05 \\ 9 \text{ для } P \leq 0,01 \end{cases}$$

Будуємо «вісь значущості»:

Оскільки, у нашому випадку, значення $F_{\text{емп}} = 5,12$ знаходиться в зоні статистичної значущості, то різниця між даними до початку експерименту і після в експериментальній групі значима більше ніж на 1,75 % рівні, тобто наше припущення про значні зміни щодо формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки, які відбулися під час формувального експерименту в експериментальній групі, підтвердилося. Отже, одержані дані свідчать про ефективність застосування методики формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки.

Як свідчать дані, в експериментальній групі відбувся значний перерозподіл дітей щодо рівнів сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих. Якщо під час роботи (когнітивний компонент) на констатувальному етапі високому рівню сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих відповідало 1,08 % дітей, то на контрольному етапі експерименту високому рівню сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих відповідає 10,86 % дітей експериментальної групи; достатньому рівню сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих відповідало 3,26 % дітей на констатувальному, то на контрольному – 72,82 % дітей; середньому рівню прояву шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих на констатувальному етапі експерименту відповідало 26,08 % дітей, на контрольному – 13,04 % дітей; низькому рівню прояву шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих відповідало 69,56 % дітей, то на контрольному – 3,26 % дітей.

Під час проведеного експериментального дослідження (емоційний компонент) на контрольному етапі високий рівень сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих виявили 9,78 % дітей експериментальної групи проти 0 % на констатувальному етапі; достатній рівень сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих виявили 70,65 % дітей експериментальної групи проти 7,60 % дітей на констатувальному етапі; середній рівень сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих виявили 15,21 % дітей експериментальної групи проти 23,91 % дітей на констатувальному етапі; низький рівень сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих виявили 4,34 % дітей експериментальної групи проти 68,47 % на констатувальному етапі.

Проведена нами робота під час експериментального дослідження (поведінковий компонент) на констатувальному етапі високому рівню сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих

відповідало 3,26 % дітей, проти 9,78 % дітей на контрольному етапі; достатньому рівню сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих відповідало 4,34 % дітей на констатувальному етапі, проти 67,39 % дітей на контрольному етапі; середньому рівню сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих відповідало 25 % дітей на констатувальному етапі, проти 16,30 % дітей на контрольному етапі; низькому рівню сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих відповідало 67,39 % дітей експериментальної групи, проти 6,52 % дітей на контрольному етапі. Деякі незначні зміни, як це видно з таблиці (3.4), відбулися й у дітей контрольної групи. На етапі когнітивного компоненту до високого рівня піднялося 3,22 % дітей проти 2,15 % дітей. На достатньому рівні сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих виявилось 29,03 % дітей (під час констатувального експерименту – 4,30 % дітей). На середньому рівні сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих виявилось 54,83 % дітей (під час констатувального експерименту – 25,80 % дітей). Відзначимо, що у процесі формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих за традиційними методиками також зменшилася кількість дітей, які перебували на низькому рівні сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих – з 67,74 % дітей на констатувальному етапі до 12,90 % дітей на контрольному етапі проведеного експерименту.

На етапі емоційного компоненту до високого рівня піднялося 4,30 % дітей проти 0 % дітей. На достатньому рівні сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих виявилось 30,10 % дітей (під час констатувального експерименту – 10,75 % дітей). На середньому рівні сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих виявилось 51,61 % дітей (під час констатувального експерименту – 22,58 % дітей). Також зменшилася кількість дітей, які перебували на низькому рівні сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих – з

65,59 % дітей на констатувальному етапі до 11,82 % дітей на контрольному етапі проведеного експерименту.

У результаті впровадження в освітній процес експериментальної методики формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки. Нами зафіксовано зміни рівнів сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих за когнітивним, емоційним та поведінковим компонентами в порівнянні між експериментальною та контрольною групами. Отримані результати засвідчили значно нижчий рівень сформованості всіх компонентів шанобливого ставлення до дорослих у дітей контрольної групи (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Рівні сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки, %

Рівні	Експериментальна група		Контрольна група	
	Констатувальний етап	Контрольний етап	Констатувальний етап	Контрольний етап
Когнітивний компонент				
Високий	1,08	10,86	2,15	3,22
Достатній	3,26	72,82	4,30	29,03
Середній	26,08	13,04	25,80	54,83
Низький	69,56	3,26	67,74	12,90
Емоційний компонент				
Високий	0	9,78	0	4,30
Достатній	7,60	70,65	10,75	30,10
Середній	23,91	15,21	22,58	51,61
Низький	68,47	4,34	66,66	13,97

Поведінковий компонент				
Високий	3,26	9,78	3,22	2,15
Достатній	4,34	67,39	7,52	27,95
Середній	25	16,30	23,65	58,06
Низький	67,39	6,52	65,59	11,82

Отже, під час експериментального дослідження доведено ефективність методики формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих, що спирається на високий виховний потенціал спеціально відібраних українських казок. Аналіз результатів проведеної роботи свідчить про позитивні зміни, що відбулися в експериментальній групі порівняно з контрольною.

Висновки до розділу 3

1. Розроблено методику формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих, що ґрунтувалася на засадах розвитку здатності дитини до усвідомлення внутрішніх прагнень, уміння викликати у себе позитивні емоційні стани, відчуття, переживання, з опертям на використання українських казок у освітньому процесі дошкільного навчального закладу. Ефективність застосування цієї методики забезпечувалася шляхом використання різних форм та методів взаємодії вихователя з дітьми; єдності педагогічного впливу на дітей з боку педагогів та батьків; наявністю педагогічно грамотно спланованого розвивального середовища.

2. Поетапність методики сприяла підвищенню ефективності використання обраних засобів: збагачення емоційного досвіду та знань дітей; система взаємодії дитини з вихователем в процесі емоційного спілкування на матеріалі сприймання української казки, що реалізовувалась у самотійній

художній діяльності дітей 5-го року життя (малювання та словесно-художня творчість).

3. Переорієнтація освітнього процесу дошкільного навчального закладу на формування моральної сфери дошкільників і, зокрема, шанобливого ставлення до дорослих, реалізувалася при дотриманні педагогічних умов: створення розвивального середовища у дошкільному навчальному закладі з метою забезпечення позитивного емоційного фону сприймання вихованцями морального змісту казок; систематичне збагачення знань дітей 5-го року життя змістом казок морального спрямування; залучення дітей до практично зорієнтованої діяльності в контексті творчої інтерпретації казкових сюжетів з подальшою поведінковою проекцією та розумінні таких особливостей: розвинута креативність особистості вихователя та ставлення його до роботи з дітьми; керованість процесом формування шанобливого ставлення; поступовий розвиток здатності дитини до сприймання різноманітності української казки, різноманітності її звучання, розвиток образного мислення; використання української казки як засобу формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих в процесі спілкування; залучення дорослих до вирішення завдань морального виховання.

4. Експериментальна методика формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки була підтверджена даними контрольного експерименту. Результати діагностування сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засвідчили, що в групах, які працювали за нашою методикою роботи, відбулися суттєві зрушення у рівнях сформованості досліджуваної якості (склалися чіткі уявлення про поняття «шанобливе ставлення», збагатилася мова дітей: переказуванням казок, складанням початку казки або кінцівки, казки стали змістовнішими і цікавішими у порівнянні з розповідями дітей контрольної групи), у вмінні морально оцінювати героїв діти експериментальної групи значно випереджали своїх однолітків з контрольної групи. Включені педагогічні спостереження за проявами шанобливого ставлення до дорослих у

дітей експериментальної групи переконливо довели, що діти усвідомлено проявляють компоненти досліджуваної якості: доброта, слухняність, привітність, милосердя, співчуття, допомога.

Основні результати дослідження висвітлені у наступних публікаціях [85; 88].

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено новий підхід до розв'язання проблеми формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки, що знайшло відображення у теоретичному обґрунтуванні педагогічних умов цього процесу, розробленні методики формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих та експериментальній перевірці її ефективності.

Результати теоретичного та експериментального дослідження засвідчили досягнення мети, вирішення поставлених завдань і стали підставою для формулювання таких *висновків*:

1. Теоретичний аналіз формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих довів, що досліджувана проблема, яка здавна турбувала філософів, педагогів, психологів, досі не втратила актуальності. Будь-яке ставлення є складним утворенням, в якому через дії та вчинки реалізуються знання, мотиви, почуття, емоції, інтереси суб'єкта до суб'єкта.

Уточнено поняття «шанобливе ставлення» стосовно дітей 5-го року життя як вияв поваги, що ґрунтується на індивідуальних моральних чеснотах чи якостях особистості, до якої це ставлення виявляється. З огляду на вікові особливості дітей 5-го року життя, поняття «шанобливе ставлення» пов'язується в дисертації з проявами у дітей таких якостей, як турбота, ввічливість, слухняність, доброзичливість, співпереживання.

З'ясовано, що українська казка є ефективним засобом формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих. Особливої вагомості для досліджуваної вікової групи дітей набули соціально-побутові казки, реалізація виховного потенціалу яких зумовлена прагненням дитини мотивувати своє ставлення до героїв у зіставленні вчинків персонажів із власним досвідом, вибудовувати поведінку з орієнтуванням на позитивні казкові образи, що свідчить про здатність дитини цього віку надавати елементарну моральну оцінку діям інших.

2. Компонентами шанобливого ставлення виокремлено когнітивний,

емоційний, поведінковий. Відповідно до компонентів шанобливого ставлення визначено критерії та показники сформованості досліджуваної якості у дітей 5-го року життя: *когнітивний* (розуміння поняття «шанобливе ставлення»); *самотійність* усвідомлення внутрішнього стану близьких людей; *вміння* проявляти шанобливе ставлення до дорослих; *вміння* свідомо поступатися своїми бажаннями); *емоційно-почуттєвий* (вміння визначати та адекватно реагувати на почуття та емоції дорослих; *здатність* відчувати та розуміти емоційний стан дорослих та причини, що можуть його викликати; ставлення до дорослих як до цінності; *здатність* до співчуття та співпереживання); *творчодіяльнісний* (здатність давати мотивовану оцінку вчинкам стосовно дорослих; *вміння* надати безкорисливу допомогу дорослим в повсякденному житті; *вміння* самотійно знаходити правильний вихід із ситуації, що передбачає моральний вчинок стосовно дорослих; *здатність* до творчої інтерпретації морального змісту казок з проекцією на власну поведінку).

На основі означених вище компонентів, критеріїв та показників схарактеризовано рівні сформованості шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих (високий, достатній, середній, низький).

3. Обґрунтовано педагогічні умови формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки, а саме: створення розвивального середовища у дошкільному навчальному закладі з метою забезпечення позитивного емоційного фону сприймання вихованцями морального змісту казок; систематичне збагачення знань дітей 5-го року життя змістом казок морального спрямування; залучення дітей до практично зорієнтованої діяльності в контексті творчої інтерпретації казкових сюжетів з подальшою поведінковою проекцією.

4. Розроблено та експериментально перевірено методику формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки, суть якої полягає в забезпеченні реалізації обґрунтованих педагогічних умов як взаємозумовлених, серед яких центральною є створення розвивального середовища у дошкільному навчальному закладі; решта дві

педагогічні умови забезпечують створення такого середовища і водночас активізують діяльність дітей у ньому.

Розроблена методика передбачає три взаємопов'язаних етапи: інформаційний (поглиблення знань дітей про шанобливе ставлення до дорослих засобами української казки); репродуктивно-діяльнісний (формування вмінь дітей чітко розмежовувати прояви позитивної та негативної поведінки, формування альтруїстичних мотивів моральної поведінки стосовно дорослих, розвиток особистісних якостей, які зумовлюють моральну поведінку стосовно дорослих, уміння орієнтуватися на почуття, емоційний стан дорослих); творчий (закріплення набутого дітьми досвіду та застосування його у повсякденному спілкуванні з дорослими). Кожен з етапів охоплює систематичну роботу у трьох напрямках: з дітьми, педагогами та батьками (родичами) дітей у формі консультацій, опитувань, круглих столів, консультацій, семінарів, майстер-класів тощо.

Контрольне замірювання наприкінці формувального етапу експерименту показало наявність істотних позитивних якісних і кількісних змін у дітей експериментальної групи порівняно з дітьми контрольної групи. В ЕГ діти 5-го року життя мають вищі результати за всіма компонентами шанобливого ставлення: кількісний прояв високого рівня за когнітивним компонентом вищий в ЕГ на 7,64 % порівняно з КГ; за емоційним – на 5,48 %; поведінковим – на 7,63 %. Статистичну значущість результатів експериментального дослідження доведено методами статистичного аналізу даних (застосовано критерій Фішера).

Отже, результати дослідження доводять ефективність обґрунтованих педагогічних умов та розробленої методики формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів досліджуваної проблеми. *Подальшого наукового вивчення* потребують питання спеціальної підготовки вихователів з метою підвищення рівня їхньої педагогічної компетентності з проблем морального виховання.

Зважаючи на актуальність теми, *рекомендовано* розроблення і реалізацію програм з формування моральних якостей у дітей 5-го року життя, програм підготовки педагогічних працівників до формування моральних якостей дошкільників; запровадження в систему педагогічної освіти спецкурсів, семінарів, майстер-класів з морального виховання дітей дошкільного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексєєнко Т. Первинна соціалізація дитини у родинному середовищі // Т. Алексєєнко / Дошкільне виховання. – 1997. – № 6. – С. 12–13.
2. Алексєєнко Т. У чому сутність гуманних взаємин батьків і дітей? // Т. Алексєєнко / Рідна школа. – 2001. – № 3. – С. 33–36.
3. Алексєєнко Т. Щире батьківське слово // Т. Алексєєнко / Сім'я. – 1997. – № 5. – С. 6–7.
4. Андрущенко Т. Мистецький твір як процес // Т. Андрущенко / Образотворче мистецтво. – 2003. – № 3. – С. 2–4.
5. Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV – XVII веков. / Сост. Бабишин С. Д., Митюрлов Б. Н. – М. : Педагогика, 1985. – 363 с.
6. Антология педагогической мысли Украинской ССР / Сост. Н. П. Калениченко. – М. : Педагогика, 1988. – 564 с.
7. Аркин Е. А. Ребенок в дошкольные годы / [под ред. А. В. Запорожца, В. В. Давыдова]. – М. : Просвещение, 1967. – 445 с.
8. Артёмова Л. В. Окружающий мир в дидактических играх дошкольников / Л. В. Артёмова. – М. : Просвещение, 1992. – 96 с.
9. Артемова Л. В. Театр і гра. Вдома, у дитячому садку, в школі / Л. В. Артемова. – К. : Томіріс, 2002. – 291 с.
10. Артемова Л. В. Театрализованные игры дошкольников / Л. В. Артемова. – М., 1991. – 140 с.
11. Архангельський Л. М. Природа нравственных норм и диалектика их развития // Вопросы философии. – 1978. – № 3. – С. 72–79.
12. Базовий компонент дошкільної освіти // Дошкільне виховання. – 2012. – № 1. – С. 6–9.
13. Базова програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» / наук. ред. та упоряд. О. Л. Кононко. – К.: Світич, 2008. – 430 с.
14. Виховуємо базові якості особистості старшого дошкільника в умовах ДНЗ : методичний посібник / Г. Беленька, Н. Гавриш, С. Васильєва,

- В. Маршицька, С. Нечай : за заг. ред. Н. Гавриш. – Х.: Мадрид, 2015. – 220 с.
15. Бакиева Д. Д. Воспитание уважения к старшим у детей 6-7 лет в условиях семьи и детского сада.: автореф. дис...канд. пед. наук: – М., 1976. – 24 с.
 16. Бакулина С. Ю. Воспитание нравственных чувств младших школьников средствами сказок народов мира.: Дис.канд.пед.наук. – Одесса, 2000. – 191 с.
 17. Барташнікова І. А. Розвиток уяви і творчих здібностей у дітей 5-7 років / І. А. Барташнікова, О. О.Барташніков. – Тернопіль: Богдан, 1998. – 85 с.
 18. Басин Е. Я. Психология художественного творчества (Личностный подход) / Е. Я. Басин. – М.: Знание, 1985. – 64 с.
 19. Белинский В. Г. О воспитании умственном и нравственном / В. Г. Белинский. – М., 1989. – 160 с.
 20. Белинский В. Г. Избр. педагог. Сочинения / В. Г. Белинский. – М. : Педагогика, 1982. – 288 с.
 21. Березина А. Воспитывать уважение к матери: [О нравственном воспитании дошкольников] // А. Березина / Дошкольное воспитание. – 1978. – № 10. – С. 75–78.
 22. Березовський І. Українські народні казки про тварин / І. Березовський. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 10–11.
 23. Берн З. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры. Психологи я человеческой судьбы: Пер. с англ. / Общ. ред. Мацковского М. С. – СПб.: Лениздат, 1992. – 400 с.
 24. Бех І. Д. Відчуття провини в моральному розвитку особистості // І. Д. Бех / Рад. Школа. – 1991. – № 4. – С. 37–42.
 25. Бех І. Д. Виховання особистості / У 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: Теоретико-технологічні засади / І. Д. Бех. – К: Либідь, 2003. – 280 с.
 26. Бех І. Д. Виховання особистості: підручник / І. Д. Бех. – К.: Либідь, 2008. – 848 с.

27. Бех І. Д. Категорія ставлення в контексті розвитку «Я» особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1997. – №3. – С. 9–21.
28. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Науково-методичний посібник / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 204 с.
29. Бех І. Д. Формувати у дитини почуття цінності іншої людини // І. Д. Бех / Педагогіка толерантності. – 2001. – №2. – С. 16–23.
30. Беленька Г. В. Здоров'я дитини – від родини / Г. В. Беленька, О. Л. Богініч, М. А. Машовець. – К. : СПБ Богданова А. М., 2006. – 220 с.
31. Беленька Г. В. Навчання через казку // Г. В. Беленька / Дошкільне виховання / Палітра педагога. – 2004. – № 1. – С. 14–17.
32. Беленька Г. В. Підготовка вихователів до роботи з дітьми шостого року життя // Особливості освіти дітей шестирічного віку: проблеми, пошуки, досвід, знахідки. – К.: КМПУ імені Б. Д. Грінченка, 2004. – С. 7–9.
33. Беленька Г. В. Розвиток творчості дітей на заняттях // Українське дошкільня: проблеми, пошуки, творчі знахідки: Матеріали доповідей міжвузівської науково-практичної конференції 25 – 26 квітня 1996 р. – Умань: УДПІ ім. П. Г. Тичини, 1996. – С. 67–68.
34. Богуш А. М. Духовні цінності в контексті сучасної парадигми виховання / А. М. Богуш // Виховання і культура. – 2001. – № 1(1) – С. 4–10.
35. Богуш А. М. Речевая підготовка дітей к школе / А. М. Богуш. – К. : Рад.школа, 1984. – 176 с.
36. Богуш А. М. Формування оцінно-етичних суджень у дітей старшого дошкільного віку / А. М. Богуш, О. С. Монке. – Одеса.: ПНЦ АПН України, 2002. – 239 с.
37. Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
38. Бондаренко Е. А. Восприятие комического дошкольниками / Е. А. Бондаренко. – Минск: Асвета, 1968. – 101 с.
39. Боришевський М. Й. Моральні переконання та їх формування у дітей / М. Й. Боришевський. – К., 1979. – 48 с.

40. Бочкарева А. П. Создание образов детьми шестого года жизни под влиянием художественной книги и картины: Автореферат дис...канд. пед. наук: 19.00.07 – М., 1982. – 18 с.
41. Бріцина О. Ю. Українська народна казка / О. Ю. Бріцина. – К.: Наук.думка, 1989. – 21с.
42. Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко. – Полтава: Полтавський вісник, 1994. – 190 с.
43. Великий сучасний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
44. Венгер Л. А. Восприятие и обучение / Л. А. Венгер. – М.: Педагогика, 1969. – 274 с.
45. Вечерок Т. В. Сімейні традиції у формуванні моральних цінностей старшокласників: дис. ...канд..пед.наук: 13.00.07 – теорія та методика виховання. – Луганськ, 2005. – 229 с.
46. Венгер Л. А. Психология / Л. А. Венгер, В. С. Мухина. – М.: Просвещение, 1988. – 366 с.
47. Венгер А. Л. Соотношение возрастных и индивидуальных закономерностей психического развития ребенка: дис...д-ра психол.наук: 19.00.13, 19.00.14 / А. Л. Венгер. – М., 2002. – 294 с.
48. Ветлугина Н. А. Общие вопросы художественного творчества ребенка // Художественное творчество и ребенок / [под ред. Н. А. Ветлугиной]. – М. : Педагогика, 1972. – С. 5–48.
49. Виховує мистецтво: активізація творчості дошкільників засобами мистецтва: Метод. посібник / Кириченко Н. Т., Науменко Т. І. – К.: ІЗМН, 1998. – 99 с.
50. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посібник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.
51. Воспитание нравственных чувств у старших дошкольников. / [под ред. Виноградовой А. М.]. – Изд. 2-е. – М.: Просвещение, 1989. – 96 с.

52. Волков И. Ф. Литература как вид художественного творчества: Книга для учителя / И. Ф. Волков. – М.: Просвещение, 1985. – 192 с.
53. Выготский Л. С. Вопросы детской психологии / Л. С. Выготский. – СПб.: СОЮЗ, 1997. – 224 с.
54. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский. – М.: Педагогика, 1991. – 386 с.
55. Выготский Л. С. Эмоции и их развитие в детском возрасте / Л. С. Выготский. – Собр.соч.: в 6-ти томах. – М.: Педагогика, 1984. – Т.2. – 449 с.
56. Гавриш Н. В. Художнє слово і дитяче мовлення / Н. В. Гавриш. – К.: Редакції загальнопедагогічних газет, 2005. – 128 с.
57. Гавриш Н. В. Знакомим дошкольників с літературою / Н. В. Гавриш, О. С. Ушакова. – М.: Творческий центр, 1988. – 223 с.
58. Газиева С. А. Нравственное воспитание дошкольников. Воспитание справедливого отношения к окружающим у детей-дошкольников / С. А. Газиева. – Ташкент, 1985. – 47 с.
59. Гончаренко А. М. Педагогічні умови становлення гуманних взаємин старших дошкільників: автореф. дис...канд. пед наук: 13.00.08 – дошкільна педагогіка / А. М. Гончаренко. – К., 2003. – 22 с.
60. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
61. Гурович Л. М. Обучение дошкольников 5-6 лет сочинению сказок // Оптимизация учебно-воспитательного процесса в детском саду: сб. науч. трудов ЛГПИ им. А. И. Герцена / Л. М. Гурович, М. Л. Панкратова. – Л., 1985. – С. 43–52.
62. Давидюк В. Чи казка справді небилиця? / В. Давидюк. – Луцьк.: Настир'я, 1993. – С. 27–29.
63. Дитина. Програма виховання і навчання дітей від двох до семи років / Наук. керів. В. О. Огнев'юк – К.: Київ.ун-т ім.Б. Грінченка, 2012. – 492 с.

64. Дзюбишина-Мельник Н. Я. Розвиток українського мовлення у дошкільників. Програма-довідник / Н. Я. Дзюбишина-Мельник. – К. : Освіта, 1995. – 95 с.
65. Драченко В. В. Виховання морально-ціннісних орієнтацій пілітків засобами творів світової художньої культури / В. В. Драченко. – К. – 2008. – 386 с.
66. Дунаєвська Л. Ф. Українська народна казка / Л. Ф. Дунаєвська. – К. : Вища шк., 1987. – С. 11.
67. Дунаєвська Л. Ф. Українська народна соціально-побутова казка / Л. Ф. Дунаєвська. – К. : Вища шк., 1987. – С. 110.
68. Емоційний розвиток дитини / Упоряд.: С. Максименко, К. Максименко, О. Главник. – К. : Мікрос-СВС, 2003. – 112 с.
69. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В. Г. Кремінь. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
70. Історія дошкільної педагогіки. – Хрестоматія. / Упорядник Борисова З.Н., Смаль В. З. – К. : Вища школа, 1974. – 320 с.
71. Закон України «Про дошкільну освіту»: За станом на 25 листопада 2005 року / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Парламентське видавництво, 2005. – 31 с.
72. Закон України «Про дошкільну освіту»; Закон України «Про охорону дитинства». – К. : Редакція журналу «Дошкільне виховання», 2001. – 56 с.
73. Запорожец А. В. Избранные психологические труды: В 2 т. / [под ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко]. – М. : Педагогика, 1986. – Т. 1. – 318 с.
74. Запорожец А. В. Избранные психологические труды: В 2 т. / [под ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко]. – М. : Педагогика, 1986. – Т. 2. – 296 с.
75. Запорожец А. В. Об эмоциях и их развитии у ребенка. Развитие социальных эмоций у детей дошкольного возраста / А. В. Запорожец. – М., 1986.

76. Запорожец А. В. Психология восприятия ребенком-дошкольником литературного произведения / А. В. Запорожец. – Избр. психологич. труды: в 2-х т. – М. : Педагогика, 1986. – 296 с.
77. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. Практикум по сказкотерапии / Т. Д. Зинкевич-Евстигнеева. – СПб., 2000.
78. Кабалевский Д. Б. Прекрасное побуждает доброе / Д. Б. Кабалевский. – М. : Педагогика, 1973. – 148 с.
79. Кабиш І. Ю. Розвиток художніх здібностей дітей молодшого віку: (з досвіду роботи) / І. Ю. Кабиш. – К. : Рад. шк., 1980. – 48 с.
80. Казимирская Е. С. Сказкотерапия для малышей / Е. С. Казимирская. – 2-е изд. – Мозырь : Белый ветер, 2010. – 65 с.
81. Карнаухова А. В. Українська казка, як засіб формування шанобливого ставлення до дорослих у дітей 5-го року життя / А. В. Карнаухова // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова: зб. наук. пр. – Педагогічні науки: реалії та перспективи. – Київ, 2004. – Вип. I. – С. 131–135.
82. Карнаухова А. В. Психологічні основи розвитку і формування у дітей 5-го р.ж. позитивно-ціннісного ставлення до дорослих / А. В. Карнаухова // Психологічні науки: зб. наук. пр.– Бердянськ. : БДПУ, 2005. – Вип. II. – С. 74–81.
83. Карнаухова А. В. Деякі аспекти формування морально-етичної сфери особистості дошкільника за допомогою використання українських казок / А. В. Карнаухова // Науково-теоретичний збірник. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 14. – С. 102–105.
84. Карнаухова А. В. Філософські виміри краси людського вчинку / А. В. Карнаухова // Педагогічна освіта: теорія і практика: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Вип. 7. – С. 58–63.
85. Карнаухова А. В. Формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки / А. В. Карнаухова // Зб. наук. пр. – Рівне, 2011. – С. 143–147.

86. Карнаухова А. В. Наукові дослідження питань морального виховання дітей дошкільного віку в історико-педагогічному аспекті / А. В. Карнаухова // Вісник Київського міжнародного університету. Серія: Педагогічна теорія і практика: зб. наук. пр. – К. : КиМУ, 2012. – Вип. 3. – С. 81–90.
87. Карнаухова А. В. Вплив казки на формування особистості дитини: моральний аспект / А. В. Карнаухова, М. А. Машовець // Вихователь-методист дошкільного закладу. – № 7. – 2012. – С. 20–24.
88. Карнаухова А. В. Вплив української казки на формування соціально-комунікативної компетенції у дітей 5-го року життя / А. В. Карнаухова // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» – Додаток 4 до Вип. 31, Том IV (12): Тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». – К. : Гнозис, 2014. – С. 301–309.
89. Карнаухова А. В. Підготовка майбутніх вихователів до формування моральних цінностей у дітей 5-го року життя засобами казки / А. В. Карнаухова // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» – Додаток 1 до Вип. 36, Том III (63): Тематичний випуск «Вища освіта у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – К. : Гнозис, 2015. – С. 349–356.
90. Карпинская Н. С. Художественное слово в воспитании детей / Н. С. Карпинская. – М.: Педагогика, 1972. – 150 с.
91. Калошина И. П. Психология творческой деятельности: Учеб. пособие для студ. вузов / И. П. Калошина. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 432 с.
92. Ковалев А. Г. Воспитание чувств / А. Г. Ковалев. – М. : Педагогика, 1971. – 94 с.
93. Колунова Л. А. Сказки старших дошкольников // Детское творчество / [под ред. З. В. Лиштван]. – Ростов-на-Дону, 1972. – С. 54–61.

94. Комарова Т. С. Дошкольный возраст: проблемы развития художественно-творческих способностей / Т. С. Комарова // Дошкольное воспитание, 1998. – № 10. – С. 65–68.
95. Коменский Я. А. Материнская школа или о заботливом воспитании юношества в первые шесть лет // Избр. пед. соч. / [под ред. А. И. Пискунова]. – М. : Педагогика, 1982. – Т.1. – С. 211–213.
96. Кононко О. Л. Програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» (нова редакція) О. Л. Кононко. — Київ : ТОВ «МЦФЕР-Україна», 2014. — 452 с.
97. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (у дошкільному дитинстві) навч. посіб. для вузів / О. Л. Кононко. – К. : Освіта, 1998. – 255 с.
98. Концепція дошкільного виховання в Україні (проект). – К.: Освіта, 1993. – 16 с.
99. Концепція національного виховання дітей та молоді у національній системі освіти // Інф. збірник МО України. – 1996. – № 13.
100. Костюк Г. С. Здібності і їх розвиток у дітей / Г. С. Костюк. – К. : Знання, 1963. – 80 с.
101. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К. : Освіта, 1986. – 609 с.
102. Краткий психологический словарь / [под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – Р-на-Д.: Феникс, 1998. – 512 с.
103. Крок за кроком в Україні: Посібник для батьків дошкільнят та соціальних педагогів / Л. В. Артемова, О. І. Кульчицька, Н. М. Голота, Г. В. Сухорукова; за заг. ред. С. Чередниченко. – К. : Кобза, 2003. – 384 с.
104. Крутій К. Л. Предметно-розвивальне середовище як чинник супроводу діяльності дітей / К. Л. Крутій // Дошкільна освіта. – 2008. – № 2 (20). – С. 9–20.

105. Крюкова С. В. Удивляюсь, злюсь, боюсь, хвастаюсь и радуюсь. Программы эмоционального развития детей дошкольного и младшего школьного возраста / С. В. Крюкова, Н. П. Слободяник. – М. : Генезис, 1999. – 198 с.
106. Кузьменко В. У. Психолого-педагогічні основи розвитку індивідуальності дитини від 3 до 7 років: автореф. дис...д-ра психол. наук: 19.00.07. – / НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 41 с.
107. Кулачковская С. Е. А. Учите малыша общаться с детьми и взрослыми. Метод. рекомендации / С. Е. Кулачковская, С. А. Ладывир, Т. А. Пирожено. – К. : Дошкільне виховання, 1995. – 63 с.
108. Кулачківська С. Є. Я – дошкільник. Вікові та індивідуальні аспекти психічного розвитку / С. Є. Кулачківська, С. О. Ладивір. – К. : Нора-прінт, 1996. – С. 63–75.
109. Кучерявий О. Г. Педагогіка і психологія дитячої творчості (Аспект самоформування вмінь організувати творчість дітей): Навч. посібн. / О. Г. Кучерявий. – К.: ІЗМН, 1998. – 156 с.
110. Леонтьев А. А. Научите человека фантазии (творчество и развивающее образование) / А. А. Леонтьев // Вопросы психологии, 1998. – № 5. – С. 82–85.
111. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – М., 1972. – 540 с.
112. Лисина М. И. Проблема онтогенеза общения / М. И. Лисина. – М. : Педагогика, 1986. – 143 с.
113. Люблинская А. А. Очерки психического развития ребенка. Изд-е 2-е, перераб. / А. А. Люблинская. – М.: Просвещение, 1965. – 357 с.
114. Люблинская А. А. Система отношений – основа нравственной воспитанности личности. / А. А. Люблинская. // Вопросы психологии. – 1983. – № 2. – С. 74–79.
115. Люблинская А. А. Учителю о психологии младшего школьника: пособие для учителя / А. А. Люблинская. – М. : Просвещение, 1977 – 224 с.
116. Люблінська Г. О. Дитяча психологія / Г. О. Люблінська. – К.: Вища школа, 1974. – 355 с.

117. Малятко. Програма виховання дітей дошкільного віку. – К., 1999. – 286 с.
118. Машовець М. А. Батьки не продаються. Родинне виховання: сучасні підходи / М. А. Машовець. – [упорядники: Т. Вороніна, О. Мельник]. – К. : Шк. світ, 2010. – С. 6–10.
119. Машовець М. А. Пріоритети сім'ї в духовному вихованні дошкільника / М. А. Машовець // Християнські цінності: історія, погляд у третє тисячоліття. Зб. наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія». – Острог, 2002. – Том 6. – С. 338 – 343.
120. Машовець М. А. Учїть дитину любити маму / М. А. Машовець // Дошкільне виховання. – 2003. – № 5. – С. 28–30.
121. Мид М. Культура и мир детства / М. Мид. – М. : Наука, 1988. – 429 с.
122. Менджерицкая Д. В. Воспитателю о детской игре / Д. В. Менджерицкая. – М. : Просвещение, 1982. – 128 с.
123. Монке О. С. Формування оцінно-етичних суджень у художньо-мовленнєвій діяльності дітей старшого дошкільного віку.: дис.канд.пед.наук. – О., 2002. – 228 с.
124. Морально-эстетические проблемы творчества / [под. ред. Л. Т. Левчук]. – К.: Вища школа, 1981. – 184 с.
125. Муляр Н. Ціннісні орієнтації української родини у морально-етичному вихованні дитини / Н. Муляр // Молодь і ринок. – 2009. – № 9. – С.119–124.
126. Мухина В. С. Детская психология / В. С. Мухина. – М. : Просвещение, 1985. – 272 с.
127. Мухина В. С. Психология дошкольника / В. С. Мухина. – М., 1975. – 239 с.
128. Мясищев В. Н. Основные проблемы и современное состояние психологических отношений человека // Психол. наука в СРСР / В. Н. Мясищев. – М. : Просвещение, 1960. – С. 110–125.
129. Мясищев В. Н. Психология отношений / В. Н. Мясищев [под ред. А. А. Бодалева]. – М. : Ин-т практ. психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – 356 с.

130. Никитин Б. П. Ступеньки творчества или развивающие игры / Б. П. Никитин. – М. : Просвещение, 1990. – 160 с.
131. Никифорова О. И. Психология восприятия художественной литературы / О. И. Никифорова. – М. : Наука, 1972. – 152 с.
132. Новейший философский словарь / Сост А. А. Грицанов; ред. А. И. Мерцалов. – Минск, 1999. – 896 с.
133. Новейший философский словарь / Сост. и гл. науч. ред. А. А. Грицанов. – 3. изд., испр. – Минск : Книжный Дом, 2003. – 1279 с.
134. Новий тлумачний словник української мови. – У 4-х т. / Укл. Яременко В. В., Сліпушко О. М. – К.: Аконіт, 1999. – Т.3. – 927 с.
135. Обухова Л. Ф. Детская психология: теория, факты, проблемы / Л. Ф. Обухова. – М.: Тривола, 1995. – 357 с.
136. Общение, личность и психика ребенка / [под ред. А. Г. Рузской]. – М. : Изд-во «ИПП», 1997. – 384 с.
137. Основи національного виховання: Концептуальні положення / В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, З. О. Сергійчук та ін. / [за заг. ред. В. Г.Кузя та ін.]. – К.: Інформ.-вид. центр «Київ», 1993. – (Ч.1). – 152 с.
138. Островська Л. Ф. Сімейне виховання дошкільників / Л. Ф. Островська. – К.: Рад.школа, 1997. – 142 с.
139. Педагогический словарь: в 2-х т. / [под ред. Воловникова Г. М., Геншоровской Л. И.]. – М., 1960. – Т.2. – 493 с.
140. Педагогічний словник / [за ред. М. Д. Ярмаченка]. – К.: Пед. думка, 2001. – 514 с.
141. Пезешкиан Н. Торговец и попугай. Восточные истории и психотерапия / Н. Пезешкиан. – М., 2014. – 168 с.
142. Пентилюк М. Виховний потенціал сім'ї: традиції, реалії та перспективи / М. Пентилюк // Рідна школа. – 2010. – № 12. – С. 74–5.
143. Песталоцци И. Г. Избранные педагогические сочинения / И. Г. Песталоцци. – М. : Педагогика, 1963. – С. 337–350.

144. Підготовка майбутнього вчителя до морального виховання учнів: Навчальний посібник / Авт. кол.: Демиденко В. К. (керівник) та ін. – К. : ІЗМН, 1996. – 204с.
145. Піроженко Т. О. Психологія комунікативно-мовленнєвого розвитку дитини: автореф. дис...д-ра психол. наук: 19.00. 07. - / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2004. – 40 с.
146. Плівачук К. Традиційна сімейна мораль та родинне виховання на території Київщини / К. Плівачук // Українознавство. – 2002. – № 1-2. – С. 131–134.
147. Повалій Л. В. Виховання у підлітків поваги до батьків засобами етнопедагогіки.: дис...канд.пед.наук: 13.00.01 – теорія та історія педагогіки / Л. В. Повалій. – К., 1999. – 207 с.
148. Повалій Л. В. Виховання у підлітків поваги до батьків/ Л. В. Повалій // Педагогіка і психологія. – 1998. – № 3. – С. 149–157.
149. Поддьяков Н. Н. Творчество и саморазвитие детей дошкольного возраста: концептуальный аспект /Н.Н. Поддьяков.–Волгоград : Перемена, 1995.–48 с.
150. Поддьяков Н. Н. Творчество как проблема личности / Н. Н. Поддьяков // Вопросы психологии. – 1985. – № 4. – С. 170–171.
151. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка: навч. посіб. / Т. І. Поніманська. – К. : Академвидав, 2004. – 456 с.
152. Поніманська Т. І. Моральне виховання дошкільників / Т. І. Поніманська. – К. : Вища школа, 1993. – 111 с.
153. Поніманська Т. І. Виховання людяності (до Базової програми розвитку дитини дошкільного віку «Я у світі») / Т. І. Поніманська, О. А. Козлюк, Г. В. Марчук. – К. : Міленіум, 2008. – 136 с.
154. Приходько Ю. О. Генезис провідних ставлень дитини дошкільного віку як основа її особистісного розвитку: дис...д-ра психол. наук: 19.00.07. – Український держ. педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова / Ю. О. Приходько. – К., 1997. – 428 с.
155. Приходько Ю. О. Формування позитивних взаємин у дитячому колективі / Ю. О. Приходько. – К., 1987. – 168 с.

156. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки / В. Я. Пропп. – Ленинград, 1996. – С. 167.
157. Пропп В. Я. Поэтика фольклора / В. Я. Пропп. – М. : Лабиринт, 1998. – С. 88.
158. Психологический словарь / [под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Педагогика-Пресс, 1996. – 440 с.
159. Психологический словарь. / [под ред. Г. С. Прокопенко]. – М., 1998. – 367 с.
160. Психология. Словарь / [под общ. ред. А. В. Петровського, М. Г. Ярошевського]. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
161. Психологічний словник / [за ред. В. І. Войтка]. – К. : Вища шк., 1982. – 214 с.
162. Психологія: Підручник для пед.вузів / [за ред. Г. С. Костюка]. – К. : Рад. школа, 1968. – 572 с.
163. Развитие социальных эмоций у детей дошкольного возраста. – Психологическое исследование. / [под ред. М. И. Боришевского]. – К. : Рад.школа, 1986. – 131 с.
164. Ребенок в мире культуры / [под общ. ред. проф. Р. М. Чумичевой]. – Ставрополь: Ставропольсервисшкола, 1998. – 558 с.
165. Рейпольська О. Д. Формуємо у старших дошкільників цілісне світобачення: навчально-методичний посібник / [за ред. О.Л.Кононко]. – К. : «Імекс-ЛТД», 2013. – 260 с.
166. Рогальська І. П. Соціалізація особистості у дошкільному дитинстві: сутність, специфіка, супровід: Монографія / І. П. Рогальська // Київ : Міленіум, 2008. – 400 с.
167. Родари Д. Грамматика фантазии или введение в искусство придумывания историй / Д. Родари. – М. : Прогресс, 1990. – 206 с.
168. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: В 2 т. / С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1989. – Т.1. – 480 с.

169. Рубинштейн С. А. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – Изд. 2-е. – М. : Педагогика, 1976. – 416 с.
170. Руденко Ю. Д. Українська козацька педагогіка: відродження, пошуки, перспективи / Ю. Д. Руденко // Рідна школа. – 1994. – № 5. – С. 13–18.
171. Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори / С. Ф. Русова. – К.: Освіта, 1996. – 304 с.
172. Русова С. Ф. В оборону казки / С. Ф. Русова // Сільська школа. – 2001. – № 6. – С. 11.
173. Русова С. Ф. Теорія і практика дошкільного виховання / С. Ф. Русова. – Львів; Краків; Париж : Просвіта, 1993. – С.43–50.
174. Самостоятельная художественная деятельность дошкольников / [под ред. Н. А. Ветлугиной]. – М. : Педагогика, 1980. – 208 с.
175. Семез А. Бути добрими дітьми своїх батьків і матерів / А. Семез // Дошкільне виховання. – 1998. – № 5. – 19 с.
176. Словарь по этике. / [под ред. А. А. Гусейнова и И. С. Кона]. – Изд. 6-е, испр. и доп. – М. : Политиздат, 1989. – 447 с.
177. Словник української мови / Ред. кол. : И. К. Білодід та ін. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. 11. Х-Ъ (Ред. тому С. І. Головащук, 1980). – 700 с.
178. Смирнова Е. О. Особенности общения с дошкольниками / Е. О. Смирнова. – М., 2000. – 160 с.
179. Современный философский словарь / [под ред. В. Е. Кемерова]. – М. : Бишкек, 1996. – 602 с.
180. Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка / М.Г. Стельмахович. – К. : ІСДО, 1996. – 288 с.
181. Стрелкова Л. П. Уроки сказки / Л. П. Стрелкова. – М. : Педагогика, 1990. – 178 с.
182. Струманський В. П. Морально-ціннісне орієнтування виховної роботи / В. П. Струманський // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 137–144.
183. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека / В. А. Сухомлинский. – М. : Просвещение, 1990. – 263 с.

184. Сухомлинский В. А. О воспитании / В. А. Сухомлинский. – М. : Политиздат, 1973. – 272 с.
185. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям; Рождение гражданина / В. А. Сухомлинский. – Кишинев : Лумина, 1979. – 622 с.
186. Сухомлинський В. О. Рідне слово / Вибрані твори: У 5-ти т. / В. О. Сухомлинський – К. : Рад. шк., 1977. – Т.3. – 670 с.
187. Тарасенко Г. С. Організація дитячої ігрової діяльності в контексті наступності дошкільної та початкової освіти: навч.-метод. посіб. / Г. С. Тарасенко, Н. В. Гавриш та ін.; ред. Г. С. Тарасенко. – К. : Слово, 2010. – 318 с.
188. Творческая одаренность и воспитание творческой личности / [под ред. В. А. Моляко]. – К. : Знание, 1991. – 19 с.
189. Творчість і самореалізація особи / [за ред. Л. Т. Левчук]. – К. : Либідь, 1992. – 134 с.
190. Титаренко Т. М. Нравственное воспитание дошкольников в семье / Т. М. Титаренко. – К. : Рад.шк., 1985. – 95 с.
191. Титаренко Т. М. Психологические факторы, влияющие на эмоциональное отношение дошкольников к моральным нормам. // Формирование взаимоотношений дошкольников в детском саду и семье / Т.М. Титаренко. – М. : Педагогика, 1987. – С. 22–39.
192. Тоцька Т. П. Рід. Родина. Україна. Патріотичне виховання старших дошкільників за літературними творами В. Сухомлинського / Т. П. Тоцька. – К. : Шк. світ, 2011. – 128 с.
193. Туров М. Творимо Добру казку / М. Туров // Дошкільне виховання. – 1998. – № 11-12. – С. 6–7.
194. Урунтаева Г. А. Диагностика психологических особенностей дошкольника: практикум для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений и работников дошк. учреждений / Г. А. Урунтаева. – М. : Издательский центр «Академия», 1999. – 96 с.

195. Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения: В 2-х т. / Академия пед. наук СССР. Пед. библиотека. Ред. коллегия: В. М. Столетов (пред.) и др. / Под ред. А. И. Пискунова (отв. ред.). – М. : Педагогика, 1974. – Т. 1: Теоретические проблемы педагогики. – 584 с.
196. Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения: В 2-х т. / Академия пед. наук СССР. Пед. библиотека. Ред. коллегия: В. М. Столетов (пред.) и др. / [под ред. А. И. Пискунова]. – М. : Педагогика, 1974. – Т. 2. – Проблемы русской школы. – 438 с.
197. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания: Опыт пед. антропологии. – Избр. Пед. сочинения / К. Д. Ушинский. – М. : Просвещение, 1974. – Т.1. – 328 с.
198. Фасолько Т. С. Виховання відповідальної поведінки у дітей старшого дошкільного віку.: дис...канд. пед. наук: 13.00.08 – дошкільна педагогіка / Т. С. Фасолько. – Рівне, 1999. – 209 с.
199. Федорова М. Формування культури поведінки у старших дошкільнят / М. Федорова // Дошкільне виховання. – 2002. – № 12. – С. 8–9.
200. Фесенко Л. І. Українська народна казка як засіб розвитку зв'язного мовлення у дітей старшого дошкільного віку: дис...канд.пед.наук: 13.00.02 – теорія – Одеса, 1994. – 176 с.
201. Филипчук Г. Знаете ли вы своего ребенка? / Г. Филипчук. – М. : Прогресс, 1989. – 400 с.
202. Философия. Основные идеи и принципы: Попул. очерк / [под общ. ред. А. И. Ракитова]. – М. : Политиздат, 1990. – 364 с.
203. Философский словарь / [под ред. И. Т. Фролова]. – М. : Политиздат, 1991. – 560 с.
204. Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 576 с.
205. Философский энциклопедический словарь / [под ред. С. С. Аверинцева, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичева]. – М. : Сов.энциклопедия, 1989. – 815 с.
206. Філософія: Навч. посібник / М. К. Іванова, В. О. Мітіна, А. М. Пекарник та ін.; Кер. автор. колект. М. С. Свідло. – К. : КДТУБА, 1996. – 468 с.

207. Франко І. Я. Твори: У 50-ти т. – Т. 26. / І. Я. Франко. – К. : Наук. думка, 1981. – С.143.
208. Фрейд З. Художник и фантазирование / З. Фрейд. – М. : Республика, 1995. – 400 с.
209. Фридман И. К. Себя, как в зеркале, я вижу...: Взрослые в общении с детьми, дети в общении со взрослыми: взаимоотношения и взаимоотображения / И. К. Фридман. – М. : Семья и школа, 1996. – 205 с.
210. Фридман Л. М. Психологический справочник учителя / Л. М. Фридман, И. Ю. Кулагина. – М. : Просвещение, 1991. – 288 с.
211. Харламов И. Ф. Педагогика: учебное пособие / И. Ф. Харламов. – М. : Вища школа, 1997. – 576 с.
212. Хрестоматия по педагогике / [под ред. З. И. Равкина]. – М. : Просвещение, 1976. – 432 с.
213. Хрестоматія з історії дошкільної педагогіки: Навч. посіб. / Від упорядників, вступні нариси та упорядкув. З. Н. Борисової, В. У. Кузьменко / [за заг. ред. З. Н. Борисової]. – К. : Вища шк., 2004. – 511 с.
214. Художественное творчество и ребенок / [под ред. Н. А. Ветлугиной]. – М. : Педагогика, 1972. – 286 с.
215. Чарівний промінь : казки про природу для дітей дошкільного і молодшого шкільного віку / [За заг. ред. Г. В. Беленької, упорядник Т. С. Конюхова]. – Сімферополь: Таврія, 2005. – 408 с.
216. Чуковский К. И. От двух до пяти: книга для родителей / К. И. Чуковский. – М. : Педагогика, 1990. – 384 с.
217. Шибицкая А. Е. Влияние русского фольклора на сочинение сказок детьми // Художественное творчество и ребенок / [под ред. Н.А. Ветлугиной]. – М. : Педагогика, 1972. – 285 с.
218. Щербакова К. Й. У сім'ї росте дитина / К. Й. Щербакова, Г.І. Григоренко. – К. : Неопалима купина, 2006. – 240 с.

219. Эльконин Д. Б. Детская психология (развитие ребёнка от рождения до семи лет) / Д. Б. Эльконин. – М. : Учпедгиз, 1960. – 328 с.
220. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / Д. Б. Эльконин. – М. : Педагогика, 1989. – 447 с.
221. Эмоциональное развитие дошкольника. / [под ред. Кошелевой]. – М. : Просвещение, 1985. – 176 с.
222. Эстетическое воспитание в детском саду: пособие для воспитателя детского сада / [под ред. Н. А. Ветлугиной]. – М. : Просвещение, 1985. – 207 с.
223. Якобсон П.М. Психология художественного восприятия / П. М. Якобсон. – М. : Искусство, 1964. – 86 с.
224. Якобсон П. М. Психология художественного творчества / П. М. Якобсон. – М. : Знание, 1971. – 47 с.
225. Kohlberg L. He Claim to Moral Adequacy of a Highest Stage of Moral Judgment. – Journal of Philosophi. – 1973. – Vol. 70. – № 18. – S. 630 – 646.
226. Mead M. Culture and Commitment: Published for the American Museum of Natural History. - Natural History Press. – 1970. – 113 s.
- Интернет-ресурсы:
227. <http://www.info-library.com.ua/books-text-4165.html>
228. <http://www.info-library.com.ua/books-text-10730.html>.
229. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Literat/melet3/index.php).
230. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/Propp/index.php.
231. <http://traditions.org.ua/usna-narodna-tvorchist/pryslivia-ta-trykazky/1442-pryslivia-ta-trykazky-pro-simiu-i-rodynu>
232. http://www.matematicus.ru/publ/teorija_verojatnosti/prilozhenie/tablica_znachenij_kriterija_fishera

ДОДАТКИ

**Запитання для дітей 5-го року життя щодо визначення рівнів
сформованості шанобливого ставлення до дорослих:**

1. Що означає шанобливо ставитися до дорослих?
2. Чи шанобливо ставишся ти до своїх батьків?
3. Як ти це робиш? Як батьки знають, що ти до них шанобливо ставишся?
4. За що ти шанобливо ставишся до своїх батьків?
5. Що ти робиш, коли хтось з батьків хворіє, приходить втомлений або має поганий настрій?

Проблемні ситуації типу «Як би ти вчинив?»

Ситуація «А»:

Тобі подарували шоколадку. Що ти з нею робитимеш?

Ситуація «Б»:

Тато не дозволяє тобі дивитися улюблений мультфільм. Що ти будеш робити: надуєшся і не будеш розмовляти з татом?

Почнеш плакати, протестувати?

Будеш жалітися мамі?

Знайдеш собі інше заняття чи спокійно підеш гратися?

Проблемні ситуації

Ситуація А

Тато прийшов додому чимось схвилюваний. Петрик дістав швиденько нову гру і просить татка пограти з ним. Але засмучений тато відмовився, пояснивши, що в нього неприємності. Тоді Петрик почав смикати його, тупотіти ногами, кричати, щоб привернути до себе увагу.

Чи правильно вчинив хлопчик?

Щоб ти зробив на місці Петрика?

Ситуація Б

Коля з мамою пішов до нового супермаркету. Там він побачив великий іграшковий джип, що сам міг їздити по кімнаті, в машині відчинялися дверцята, ззаду кріпилося запасне колесо, а в горі сирена. Колі дуже сподобався автомобіль, але мама пояснила, що це дуже дорога іграшка і в них немає на неї грошей. Тоді Коля схопив машину, впав на підлогу і почав голосно плакати.

Чи правильно поведив себе хлопчик?

Як треба поводити себе в таких ситуаціях?

Ситуація В

Тато, мама і Роман їхали до зоопарку на новому красивому автобусі. Поїздка була такою довгою, що у Романа почали боліти ноги. На зупинці вийшли пасажери і звільнилося одне місце. Хлопчик швиденько зайняв вільне місце і почав дивитися у вікно.

Чи правильно вчинив Роман?

Як би ти вчинив на його місці?

Ситуація Г

В дитячому садочку Катя пригостила Максимку великою шоколадною цукеркою. Максим спочатку хотів залишити цукерку мамі, потім відкусив шматочок, але цукерка була такою смачною, що Максим не витримався, і з'їв навіть той шматочок, що спочатку залишив мамі.

Як би ти вчинив на місці Максима?

Ситуація Д

Оленка дуже любила свою бабусю, слухалась її. Батьки Оленки іноді дозволяли собі в присутності доньки не погоджуватися з бабусею, голосно розмовляти з нею. В 5-6 років Оленка також почала розмовляти з бабусею голосно, в розмові вживала такі вислови: «Ще ти мені будеш говорити?», «Мовчала б собі, я краще тебе знаю» і т.д.

Чи можна так розмовляти з дорослими?

Як потрібно вправляти поведінку Оленки?

Ситуація Ж

З самого ранку мама клопотала на кухні, готуючи святковий обід і трохи не встигала. На час приходу гостей стіл залишався ще неприбраним. «Наталочко, чи не могла б ти допомогти мені. Розстав, будь ласка, посуд, поклади серветки...» - звернулась вона до доньки. «Ні мамо, я не можу. Почався мій улюблений мультфільм.» - дівчинка зручно примостилася біля телевізора.

Як би ви вчинили в даному випадку?

Анкета для дорослих

1. Чи слухняна Ваша дитина?

- а) так
- б) ні
- в) інколи
- г) важко відповісти

2. В чому виявляється слухняність?

- а) швидко реагує на зауваження і погоджується з вимогою батьків
- б) капризує, але погоджується з Вашою вимогою (після вмовлянь)
- в) з Вашою вимогою погоджується рідко, сперечається, намагається зробити по-своєму; іноді бувають прояви істерії

3. Чи привітна дитина з Вами у спілкуванні?

- а) привітна постійно, часто у спілкуванні вживає пестливі слова;
- б) привітна, коли намагається чогось досягти.

4. Чи вживає дитина у зверненні до Вас пестливі слова? Які саме?

- а) майже постійно
- б) рідко

5. При яких обставинах найчастіше дитина виявляє співчуття до Вас?

- а) коли бачить сльози
- б) в різних життєвих ситуаціях: під час хвороби когось із батьків, пригніченого настрою
- в) коли на необхідність виявлення співчуття вкажуть інші.

Бесіди з дорослими.

Теми для обговорення:

- «Чи шанобливо дитина ставиться до батьків та інших членів родини?»
- «Що є перепорою у порозумінні між Вами та дитиною?»
- «Що Ви розумієте під шанобливим ставленням до дорослих?»
- «Що Ви робите для того, щоб дитина шанобливо ставилася до Вас?»
- «Чи в достатній мірі Ви володієте знаннями та вміннями з формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих?»
- «Чи шанобливо дитина ставиться до батьків?»
- «Чи шанує дитина інших членів сім'ї?»

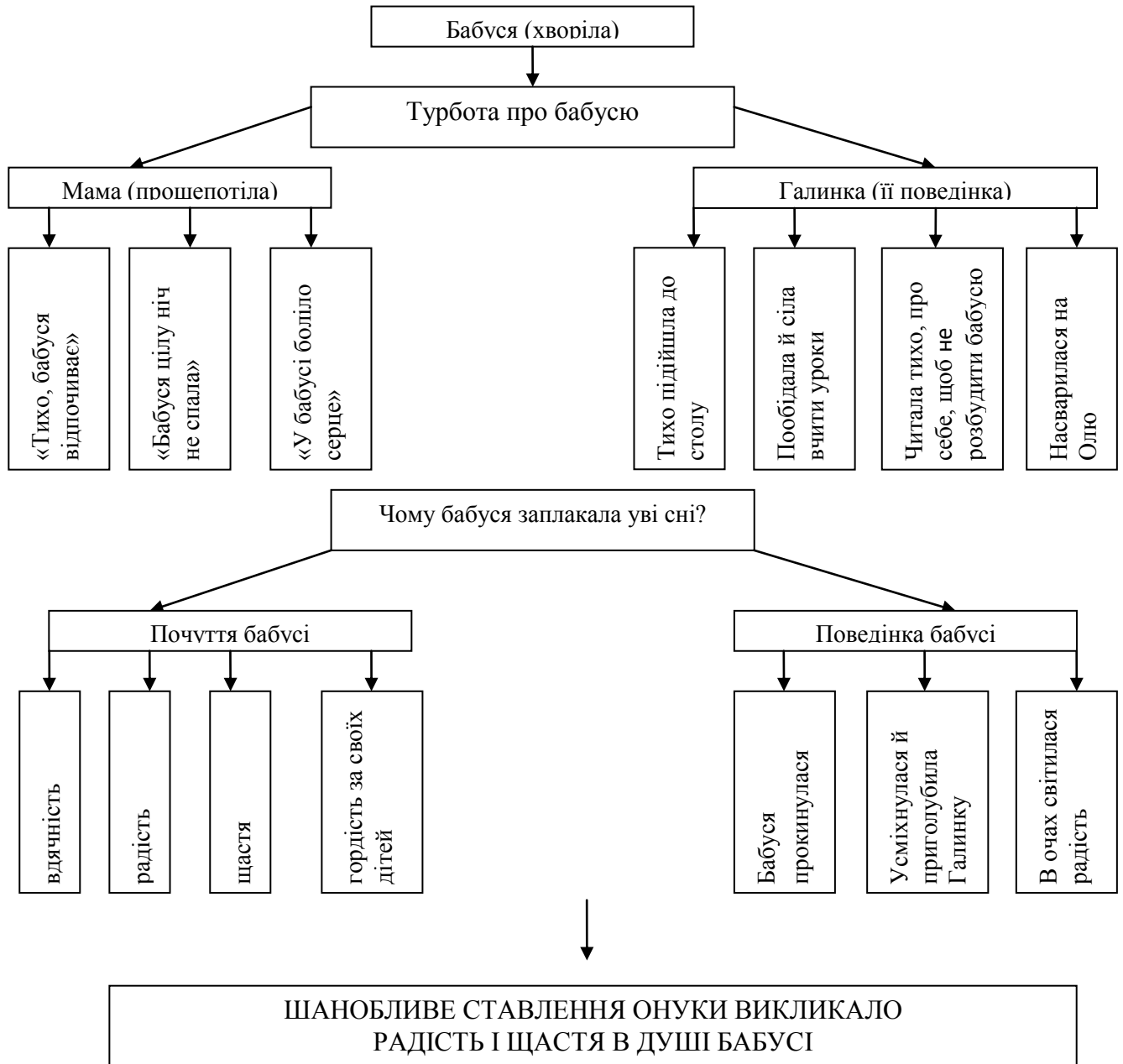
Тематика групових консультацій: «Роль моральних якостей у вихованні дитини дошкільного віку», «Чи впливає сучасна іграшка на формування шанобливого ставлення до дорослих?», «Що читати дитині 5-го року життя з метою формування шанобливого ставлення до дорослих?», «Культура спілкування між дорослими та дітьми»

Тематика круглого столу на тему: «Приклад батьків у формуванні шанобливого ставлення у дітей до дорослих», «Вплив засобів масової інформації на формування шанобливого ставлення до дорослих».

Тематика семінарів-практикумів: «Насильство у сім'ї та його вплив на формування шанобливого ставлення у дітей до дорослих», «Формування шанобливого ставлення у дитини до дорослих», «Вплив взаємодії між членами сім'ї на формування шанобливого ставлення у дітей до дорослих».

Конференція для батьків: «Виховуємо шанобливу людину».

**Модель осмислення змісту казки
В. Сухомлинського «Тихо, тихо, бабуся відпочиває»**

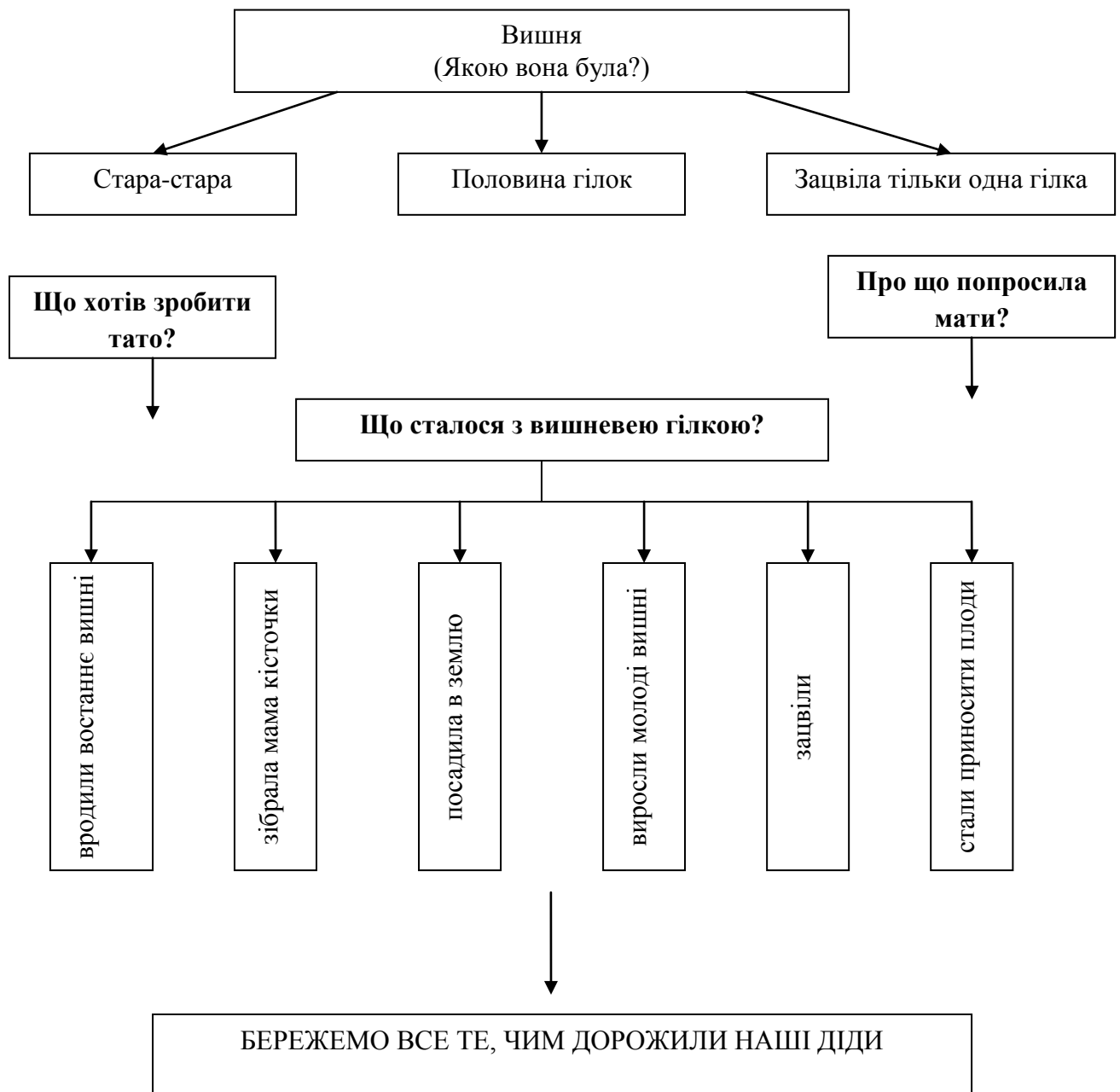
Завдання: формувати шанобливе ставлення до старших членів родини, цілісне уявлення про взаємини між членами родини. Виховувати почуття шанобливого ставлення, любові та поваги до членів родини.

Модель осмислення змісту казки В. Сухомлинського «Сьома дочка»

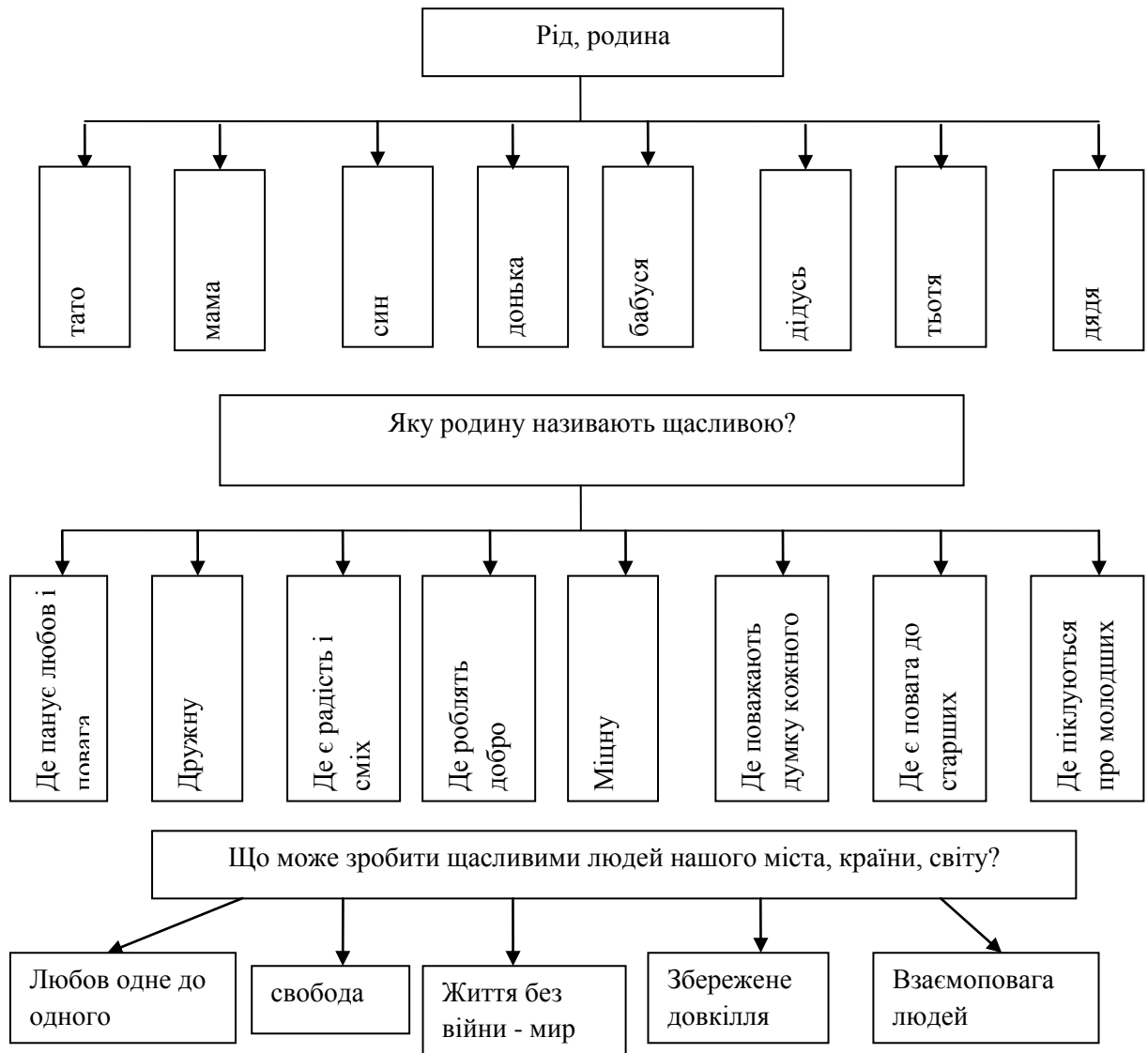
Завдання: формувати шанобливе ставлення у дітей до мами, викликати бажання допомагати їй не тільки на словах, а й на ділі, поважати її. Виховувати почуття любові та поваги до інших дорослих.

Модель осмислення змісту казки В. Сухомлинського «Стара-стара вишня»

Завдання: формувати у дітей морально-духовні цінності – шану і повагу до своїх батьків, до свого роду, до Батьківщини, України. Виховувати любов до людей, рослин, природи.

Модель осмислення змісту казок В. Сухомлинського

«Любов і бережне ставлення до людей, одне до одного – запорука щасливого майбутнього»

Ця модель допомогла нам ефективно узагальнити знання дітей з теми «Рід. Родина» та відкрити для себе радість причетності до людського довкілля на ниві моральності.

Пропонуємо основні питання для обговорення цієї теми:

Що таке родина? Що єднає родину? Яку родину називають щасливою? Що може зробити щасливими людей нашого міста, країни, світу?

Малюнки дітей до казки «Сьома дочка»

МАМА ЯТ ЕРЕ ТЯ АМА

Малюнки дітей до казки «Про матір-зозулю»

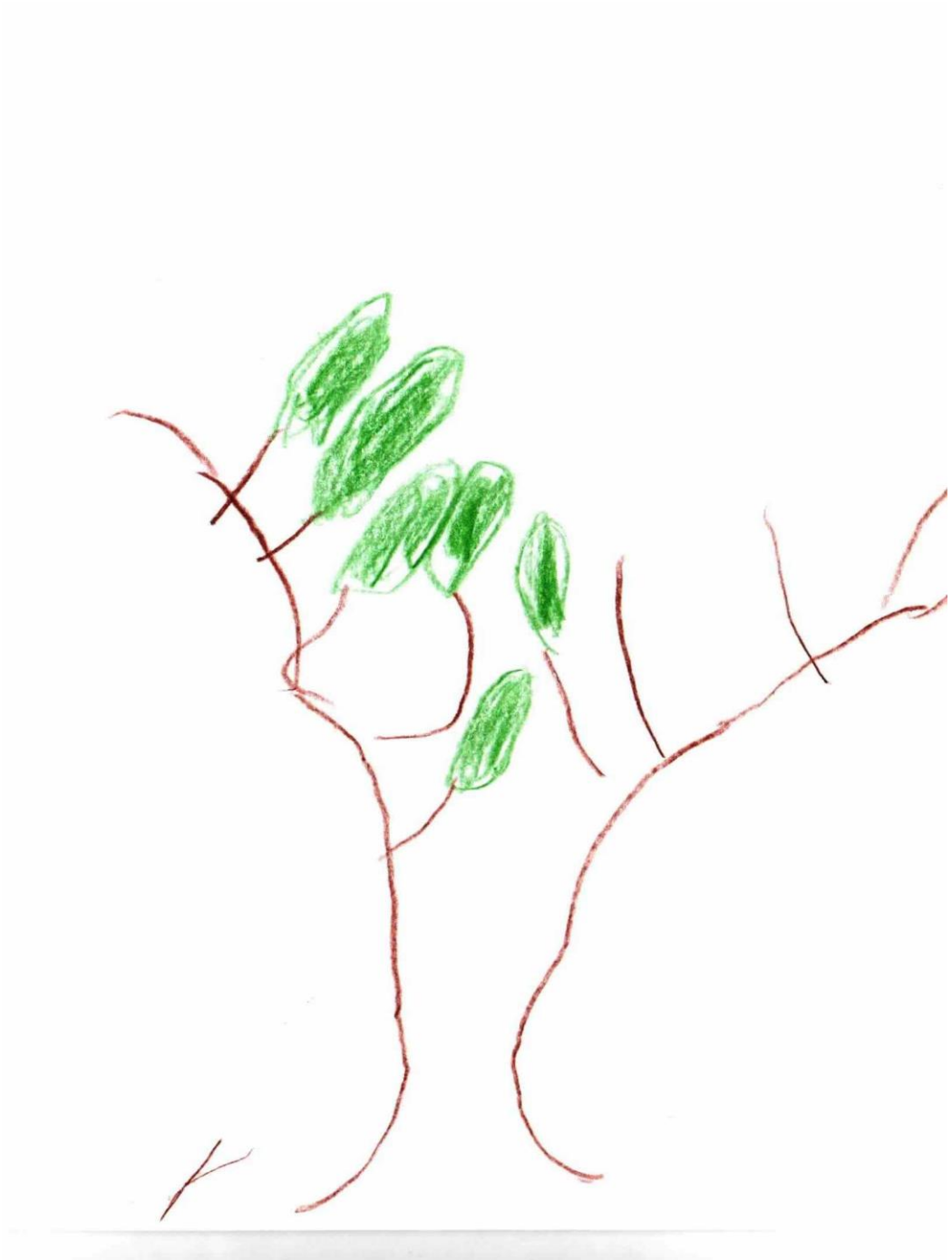

Малюнки дітей до казки «Названий батько»

Малюнки дітей до казки «Доброта»

Тексти українських та авторських казок з формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки

Українські народні казки

Про матір-зозулю

Жила в одному далекому селі бідна вдова. І було в неї чотири сини, один за одного кращий. Та спіткало їх велике горе: захворіла мати, лежить сама в хатині, й нікому навіть води подати.

От прийшов з поля найстарший син та й каже мамі суворим голосом, чому вона не приготувала обіду. А бідна мати зітхнула важко і каже:

- Подай, синочку, мені скляночку водички, може, я вип'ю та здужаю піднятись.

Розсердився старший син – не звик мамі допомагати. Грюкнув дверима й пішов.

Так само зробили й два середні брати. Залишилась у матері надія на найменшого сина, котрий десь забарився. Та от він повернувся додому і ще з порога крикнув:

- Мамо, подавай їсти!

А як побачив, що мати не підіймається з постелі, розсердився:

- Чого це ти й досі їсти не зварила?

- Синку, – каже мати, – я нездужаю. Подай мені склянку води!

Молодший син грюкнув дверима й вийшов надвір.

Зайшли ввечері сини до хати й бачать, що у матері виростають крила й покривається вона зозулиним пір'ям. А на ранок перетворилася вона зовсім у зозулю, випорхнула у вікно. Стали сини їй у слід плакати, прощення просити, каятись. Та почули тільки її останні слова:

- Ку-ку! Ку-ку! Ку-ку!

Кривенька качечка

Був собі дід і баба. Жили вони бідно, дітей не було. І от одного разу дід каже до баби:

- Бабо, ходімо в ліс грибів назбираємо. Баба погодилась. Вони взяли кошика та й пішли в ліс. Ходять по лісу, збирають гриби, аж раптом дід побачив під кущем гніздечко та й гукає до баби:

- Бабо, йди подивися, що я знайшов!

Баба прийшла та й дивиться, а в гнізді сидить качечка. Баба й узяла її. Коли дивиться, а в неї крива ніжка. Забрали її дід з бабою додому. Дід зробив їй гніздо, вимостив, качечку нагодували, напоїли та й зосталася вона жити з ними.

Жила вона з ними довго. Дід з бабою ходили по гриби, а качечка залишалася удома. Та одного разу, як вони прийшли з лісу, бачать, що в хаті прибрано, заметено, їсти наварено. Дід з бабою здивувались. Наступного разу все було так само, коли вони прийшли з лісу. На третій день дід і баба сказали, що йдуть до лісу, а самі сховалися біля їхньої криниці, щоб побачити, хто це все робить. Як дивляться, а із гніздечка вилазить качечка і перетворюється в красиву дівчину. Прибрала, замела в хаті, наварила їсти і перетворилася назад.

І з того часу вона жила з ними, як рідна дочка.

Закопане золото

Мав тато трьох синів. Були вони дуже ліниві. Щоб їх прогодувати, тато працював, як віл, - чорнів від роботи, руки йому пухли, кров висікала з пальців, а сини ходили собі понад ріки, лісами, висиплялися у садку.

Казав їм тато:

- Сини мої, працюйте, бо тяжко вам буде, коли я вмру.

А найстарший син говорить:

- Ей, тату, працюй, поки можеш, а ми будемо працювати, як тебе не буде.

- Та ти не вмієш нічого, - каже батько.

- Я женюся – буде жінка працювати.

Другий син говорить:

- І я оженюся.

А третій:

- Я так само зроблю як і мої брати.

Але тато працював-працював та й занедужав. Прийшли сини, питають:

- Тату, ти вмираєш, а що нам лишаєш?

А тато бідний був, але мав мудру голову, подумав і каже:

- Діти, шукайте в землі золото.

- А в якому місці ви закопали золото? – питають сини.

- Оцього я вам не скажу, - відповідає батько. – Копайте город, орить ниву, садіть, обробляйте, збирайте – там і золото знайдете.

Полежав батько трохи та й помер. Прийшла зима, сини переїли все те, що батько настав, а нового нічого не садили й не сіяли. На другу зиму голодують ліниві сини.

Пішов найстарший брат пари шукати – вернувся з гарбузом, пішов середущий сватати дівчину – не пішла за нього, пішов і наймолодший – ніхто не хоче ледарів. Добули якимось до весни, а навесні давай золото шукати. Перекопали весь город – не знайшли золота, засадили картоплею – вродилася їм файна картопля. Пішли ниву копати. Скопали ниву – нема золота, але посіяли яру пшеницю – вродилася пшениця така буйна, така здорова! Помолотили, відвезли зерно до млина, намололи муки, напекли хліба, посідали свій хліб їсти, а наймолодший брат говорить:

- Ой, які ми, брати, дурні! Бачите? Золото уродилося. Добре нам тато казав, аби ми шукали в землі золото!

Брати повставали з-за столу, засакали рукави поза лікті й узялися до роботи. Відтоді земля їм давала золото: родився хліб. Вони дбали, все мали, скоро поженилися. Разом з жінками сходилися й при столі говорили:

- Якби-то наш мудрий батько тепер жив, то і нам би ліпше було.

Про неробу Юрка маминого сінка

Мамин синок Юрко до двадцяти років і стеблинки не перервав. Добре їв, пив, гуляв, ходив по селу як пава, а батько зранку до ночі робив та в старому петеці ходив. Юрасика в селі прозивали пестюнкою, цуцликом і як кому прийшло на язик.

Та батькове терпіння увірвалося, і він сказав:

- Досить я робив на тебе, забирайся з хати, дармоїде! Іди робити, як другі людські діти.

Мати плакала, але нічого не допомагало. Поклала своєму соколику в торбу солонини, бринзи, меду, білого хліба та й сказала:

- Іди, синочку, та розум май, тяжкого не піднімай, низенько хребетик не згинай, холодочок не минай.

В дорозі мамин синок одно думав: як би то добре жити і нічого не робити?

Ішов він, ішов лісом та й вийшов на зелену поляну, бачить – на пні сидить дід з білою, як молоко, бородою.

- Що ви робите, діду? – запитав Юрко гордовито.

- Я, хлопче, ніколи не робив, не буду робити, а все добре жив і буду жити.

- А як би й мені не роботи та добре жити?

- Я тобі допоможу. Дам тобі одну вівцю. Коли тобі треба буде грошей, скажеш: «Овечко, потрясися». Вона потрясється, а з-під хвоста посиплються гроші.

Подякував Юрко і пішов. Зайшов у село, повернув у корчму і попросив їсти-пити. А як треба було платити сказав: «Овечко, потрясися». Овечка потряслася, і посипались гроші. Корчмар хитро посміхнувся, а коли гість заснув як убитий, підмінив вівцю.

Юрко пробудився і погнав овечку додому.

- Ну, як синку, скільки заробив грошей? – запитав батько.

- Мені не треба робити, я й так буду добре жити. Коли захочу – з цієї овечки гроші будуть падати, - відповів син і сказав: – Овечко, потрясися!

Але овечка і хвостом не махнула.

Батько взяв сина, відлупцював добре та й послав знову роботу шукати.

Пішов він до діда і розказав, що трапилось з його овечкою. Тепер дід дав йому маленьку шкатулочку, якій треба сказати: «Шкатулочко, відкрийся!» – і з неї посиплються гроші.

Повернув Юрко у корчму, і тут знову так вийшло, як з овечкою. Дома як не просив, щоб шкатулка відкрилася, а грошей чортма. Мати плакала, а батько взяв кочергу, та вигнав із хати сина.

Прийшов він знову до діда й почав жалуватись, нарікати. Дід погладив бороду та й каже:

- Даю тобі оцей маленький барабан. Коли тобі треба буде грошей, скажеш: «До танцю», а як буде доста – скажеш: «Із танцю».

«Тепер я вже не дам обдурити себе корчмареві, наперед гроші підготовлю», – подумав Юрко.

Вийшов із лісу і весело сказав: «До танцю». В ту хвилину з барабана вийшло десять легінів із ціпами та почали неробу молотити, куди попало. Він верещав, плакав, ледве потім вимовив: «Із танцю» – і легіні пропали, як під землю.

Після цього Юрик проклинав діда всіма святими і чортами.

- Не проклинай! Іди і того шахрая-корчмаря похрести, – почув він знайомий голос діда

Нероба взяв барабан і пішов у корчму. Наївся, напився, крикнув: – «До танцю!» – і легіні взялися за корчмаря. Корчмар реве, стогне, а Юрик каже:

- Віддай овечку і шкатулку.

- Даю, даю, панночку, лиш не бийте.

- Добре, – весело сказав Юрко і додав: – «Із танцю!» – і легіні зникли.

Віддав корчмар овечку і шкатулку і мамин синок, наспівуючи пішов додому. Не встиг переступити поріг, як похвалився:

- Аж тепер я, мамо, буду добре жити і нічого не робити.

- Слава богу, Юрцю, – сказала мати, а батько посміявся над сином.

- Не смійся, бо битий будеш, – пригрозив син, а потім сказав: – Овечко, потрясися!

А овечка й вухами не стриже.

Він розсердився і закричав:

- Шкатулко, відкрийся!

Шкатулка стоїть, як камінь при дорозі.

Батько і сестри почали реготати, а мати сльозами вмиватися.

- Не регочіть, зараз будете плакати, – сказав син і промовив: – Із батьком, із сестрами до танцю.

Увійшло десять легінів та давай періщити. Але не батька, не сестер, а сина і матір.

Хто знає, як довго тривав би цей танець, якби в дверях не з'явився дідусь. Він махнув рукою, і легіні посідали, котрий куди. Дід сказав:

- Не розумна мати, яка з малку не привчає дітей працювати. Нещасний той синок, що чекає грошей від овечок і шкатулок. Лиш той гроші буде мати, який любить працювати. Як ти кажеш, мати?

- Ой, ой, йой, і я так кажу, дідусю.

- А ти як кажеш, Юро?

- Ох-ох-ох, і я так кажу, дідусю.

Дід потряс бородою і зник, а за ним і легіні, і овечка, і шкатулка. Залишився тільки барабан.

Юрко тиждень пролежав, а на другий – узявся за роботу.

Допомагав батькові в господарстві, ходив робити в ліс, пускав по Теремлі бокори.

Чародійний барабан і донині береже чесний, працьовитий Юрко. Я недавно чув, як він закричав: «До танцю», - і бачив, як десять легінів ціпами учили любити працю одного молодого дармоїда.

Названий батько

Зосталися три брати сиротами – ні батька, ні неньки. І дома нема нічого – ні хазяйства, ні хати. Ото й пішли вони всі втрюх найматися. Аж іде дід старий-старий, борода біла.

- Куди це ви, дітки, йдете? А вони кажуть:

- Найматися.

- Хіба у вас свого хазяйства нема?

- Нема, – кажуть. – Якби до доброго чоловіка в найми попости, то ми б йому по правді робили, по щирості слухалися і за рідного батька його мали б.

Тоді дід і каже:

- Добре! Коли так, то будьте ви мені сини, а я вам батько. Слухайтесь мене, то я з вас людей пороблю, навчу, як жити, з правдою не розминаючись.

Згодилися вони й пішли з тим дідом. Ідуть темними лісами, широкими полями. Ідуть та й ідуть, коли бачать, аж стоїть така хатка чепурна, біленька в вишневому садку, квітками обсаджена. Вибігає з хатки дівчина, така гарна, як та квіточка. Глянув на неї старший брат та й каже:

- Коли б мені цю дівчину посватати, та ще щоб були в мене воли та корови!

А дід-батько й каже:

- Добре, ходім сватати! Буде тобі дівчина, будуть у тебе воли й корови. Живи щасливо, та тільки за правду не забувай!

Ото вони й пішли сватати ту дівчину. Висватали її, відгуляли весілля. Вже старший брат хазяїном став і в тій хаті жити зостався.

Ідуть вони далі – вже втрюх. Коли знову стоїть хата гарна, а коло неї млин і ставочок, і дівчина гарна щось робить коло хати – така працюовита. То підстарший брат тільки глянув та й каже:

- Коли б мені ту дівчину за себе взяти та ще щоб млин, і ставочок мені, то я б у млині сидів та й хліб мав би, поки мого й віку.

А дід-батько й каже:

- Добре, синку, так і буде!

Зараз вони пішли в ту хату, посватали дівчину, уже підстарший брат до тієї дівчини в прийми пристає. Відгуляли весілля. Тоді й каже дід-батько:

- Ну, синку, тепер живи щасливо, та гляди, за правду не забувай!

Та й пішли собі вже вдвох: дід-батько та найменший син. Ідуть, коли бачать – хатка вбога стоїть, і дівчина виходить з хати, гарна дуже, як зірочка ясна, а вбога така, що лата на латі. То найменший брат і каже:

- Коли б мені з цією дівчиною одружитись, то робили б ми, і хліб у нас був би, не забували б ми і про вбогих людей: і самі їли, і людей наділяли б.

То дід-батько й каже:

- Добре, синку, – так і буде. Гляди ж тільки правди не забувай!

Оженив і цього сина та й пішов собі по світах.

А три брати живуть. Старший брат так забагатів, що вже будинки собі помуровував, червінці складає та тільки про те й думає, як би йому тих червінців найбільше постягати. А щоб убогому чоловікові допомогти, то того й не нагадує – дуже скупий був. Підстарший брат теж забагатів. Стали за нього наймити робити, а сам він тільки лежить, їсть, п'є та порядок дає. Найменший так собі живе: коли що дома є, то й з людьми поділиться.

Ото пішов дід-батько по світах. А тоді вертається – подивитися, як то його сини живуть та чи з правдою не розминаються. Приходить до найстаршого старцем убогим. Той ходить по двору. Він кланяється, каже:

- Якби ваша ласка подати мені милостині!

А той каже:

- Ге, не який старий! Схочеш, то заробиш, – я сам недавно на ноги зіп'явся.

А в нього добра, що страх: будинки муровані, стоги, стодоли, товару повні обори, комори добра повні, гроші... А милостині не дав!

Пішов той дід. Відійшов так, може, з версту, став, оглянувся назад на ту господу та на те добро – і все добро запалало.

Пішов він тоді до підстаршого брата. Приходить, а в того і млинок, і ставок, і хазяйство гарне. І сам він у млині сидить. От дід уклонився низенько та й каже:

- Дай, чоловіче добрий, хоч трохи борошна: я вбогий чоловік, не маю чого з'їсти.

- Шкода, – каже, – я ще й собі не намолов. Багато вас тут таких валандається!

Пішов дід. Відійшов трохи, оглянувся – так і охопило той млин полум'ям.

Приходить дід до третього брата. А той живе вбого, хатка невелика, тільки чистенька. Прийшов та такий уже зробився обшарпаний, обідраний.

- Дайте, – каже, – хоч шматочок хліба!

То той чоловік:

- Ідіть, – каже, – дідусю, в хату, – там вас нагодують і з собою дадуть.

Приходить він у хату. Жінка як глянула на нього, що він такий обідраний, пожаліла його, пішла в комору, внесла штани, сорочку внесла, дала йому. Надів він. Так як надівав, вона глянула, аж у нього на грудях рана велика, така страшна!.. Посадили вони його за стіл, нагодували, напоїли. А тоді чоловік і питається:

- Скажіть мені, дідусю, з чого це у вас рана на грудях?

- А це, – каже, – така в мене рана, що від неї мені скоро смерть буде. Тільки мені день і зостався жити.

- Оце лихо! – каже жінка. – І нема на неї ніяких ліків?

Продовження додатку Л

- Є, – каже дід, – та тільки ніхто тих ліків не дасть, хоч кожен може.

Тоді чоловік і каже:

- А чому ж не дати? Аби міг? Кажіть які.

- Та такі, – каже дід, – як хазяїн сам візьме та підпалить свою хату, та все його добро згорить, треба взяти того попелу та й затоптати мені рану, то тоді загоїться. Та хіба ж є такий чоловік на світі, щоб те зробив?

Замислився найменший брат. Довго думав, а тоді до жінки:

- А ти як, жінко, думаєш?

- Та так, – каже жінка, – що ми хату вдруге наживемо, а добрий чоловік як умре, то вже йому другого життя не буде.

- Ну, коли так, – каже чоловік, – то винось дітей з хати!

Повиносили вони дітей, самі повиходили. Глянув чоловік на хату – жалко йому свого добра! А чоловіка ще жалкіше! Взяв та й підпалив. Так ураз хата полум'ям і взялася – де й ділася. А замість неї постала інша хата, така гарна та пишна.

А дід стоїть та тільки всміхається.

- Бачу, – каже, – сину, що з вас трьох тільки ти й не розминувся з правдою. Живи ж щасливо!

Тут відразу пізнав чоловік свого названого батька. Кинувся до нього, аж його вже й нема.

Батько та син

Був собі батько, а в нього один син. От як став батько вже старий, так перестав його син поважати і жаліти так, як слід старого батька.

Одного разу почали вони молотити і син на сніданок нарізав беззубому батькові самих шкуринок, а собі брав м'якушку. Встав батько з-за столу голоднісінький, одначе пішов – таки молотити.

Як стало вже сонечко на обід, син і кличе батька обідати.

- Почекай, сину, – сказав йому батько, – бо ще їсти не хочеться.

Почекав син трохи, а їсти дуже хоче; от він і кличе вдруге батька; а батько знову і каже:

- Та щось їсти не хочеться.

Вже й сонце з обіду звертає, а вони все ще не йдуть обідати. Дивується син, що батько й досі не йде обідати, та й питає:

- Чому це ви, тату, й досі не голодні? А в мене аж шкура болить – їсти хочеться.

- А тому, – сказав йому батько, – що їв шкуринки, а в шкуринці увесь хліб; м'якушка ж все одно, що й трава, в ній сили немає...

З тої пори став син собі шкуринку залишати, а батькові м'якушку. А тому так і треба було.

Ківш лиха

У багатого батька був один син, а батько нажив худобу неабияк, а таки чесно: багато поту вилилося з нього, багато крові зіпсувалось, поки заблищали у нього в кишені червінці. Синові про те байдуже: він виріс серед червінців, та йому вони не дорогі були. Як дасть батько, то він так і сіє грішми, як половою, аж слід його сяє. Дививсь-дививсь на це батько – й гірко йому було, що син робити не хоче, а його заробленим добром так нехтує. Уже й казав, і вмовляв – нічого не вдіє. Ото й надумавсь батько. Пішли якось батько з сином до річки, посідали, балакають. Іде якийсь чоловік і несе горобця застріленого. І заманулося синові нащось того горобця купити, – зараз і виймає золотого.

- Дай мені! – каже батько.

Син дає. Батько заміривсь рукою стиха на річку, наче хоче золотого кинути, а син байдуже. Батько вдруге заміривсь. Син нічого. Узяв батько тоді та й кинув у воду червінця. Син навіть і не спитав батька, нащо то й до чого, а зараз поліз у кишеню та й вийняв другого червінця. Батько бачить, що лиха година, та й каже синові:

- Ось віддай мені капшука з грішми!

Син дає. Тоді батько знов:

- Іди ж ти, - каже, - як оце ти є, та зароби червінця! Як заробиш – то тоді приходь...

Син аж засміявся.

- Піду! – каже. А собі думає: «От розумний батько, – чи диво то – червінця заробити!»

От і пішов він: ішов він, – чи довго, чи ні, – та й замисливсь: «Що ж я вмію робити? Письма я знаю!» От і пішов він скрізь по городі шукати роботи письменської. Та куди не поткнеться – скрізь не треба. А тут уже й їсти хочеться. Продав він кожушинку – ходить у легенькому, а вже осінь холодна. Прийшов у бакалійницю, проситься у крамарчуки, у прикажчики.

Питаються у нього:

- Де ж ви були? Що знаєте?

- Я, - каже, – жив біля батька, був коло хліборобства...

- Та й тільки? – кажуть йому. – Не треба нам таких. Узять вас хіба за хлопця-попихача, та ви більше з'їсте, ніж заробите.

Що його робити? А тут холодно, а тут їсти хочеться! Пішов він до Дніпра, Там паракордів та всяких суден без ліку стоїть. Нічого робити – найнявся він лантухи тягати. Так, як лозинка від вітру, гнувся він під тими лантухами важкими – ноги трусились, голова горіла. Увечері з незвички як упав на вулиці, так і заснув. Був би замерз, та солдат-поліціант побачив – до поліції відвіз: думав, що п'яний.

Другого дня – те ж, третього, четвертого – усе те ж. Він уже й недоїдає, й недопиває, щоб більше грошей зоставалося, а ще далеко до золотого, бо й плата мала, і сили в нього небагато.

Робить – і так усю осінь і зиму проробив. І вже по весні зібралось у нього стільки грошенят, що виміняв він за них золотого. Тоді йде до батька. Прийшов, аж батько стоїть біля млина, саме біля річки.

- Здорові, тату!

- Здоров, синку! – каже батько. – Ну, синку, приніс?

Лізе син у кишеню та потихеньку, як склякне, виймає щось завернене у ганчірочку, а потім ще й у папірець, - еге, червінець, - та й боїться давати батькові.

Узяв батько, повертів того золотого у руках та як заміриться на річку... Син як ухопить батька обома руками за руку, як крикне:

- Ой, батеньку, батеньку!

А сам як не свій. Тоді батько засміявся та й каже:

- Ну, тепер я бачу, що ти знаєш, чому ківш лиха, як дістається червінець. Ось тепер ти мені син, і моя худоба тобі буде.

І з того часу син годі вже гроші розкидати – такий працьовитий та хазяйновитий зробився.

Бабина дочка та дідова дочка

Був собі дід та баба і мали собі дочку. Ото чи довго пожила баба, чи ні, та й здумала вмерти; а як умирала, то своєму чоловікові казала:

- Як я умру, чоловіче, а ти будеш женитися, то гляди – не бери тої удови, що біля нас живе з дочкою, бо вона тобі буде жінкою, а нашій дитині не буде матір'ю!

- Добре, – відказав чоловік, – не буду брати не то її, а й ніякої, і женитися не буду.

От заховав дід бабу і похорон відправив та й живе собі сам. А трохи згодом ішов раз селом та й зайшов до тієї удови, що жінка не веліла її брати. То чоловік казав: не буду женитися ні з якою, а то й забув, що казав, і забіг, побалакав і удову до себе просив. Тоді вдова з великих радощів сказала:

- Я вже давно цього ждала!

От усю худобу забрала і до діда жити з дочкою помандрувала.

Ото живуть усі вкупі – дідова дочка й бабина. Дуже баба не любила дідової дочки: сказано, як мачуха, – усе гризе голову, та й діти між собою часто сваряться, надто бабина дочка; звичайно, як зведенята – у них ніколи ласки нема.

Оце, було, як підуть на досвітки, то дідова дочка пряде, а бабина знай цілу ніч гуляє з хлопцями та крутиться; і не раз так бувало, що, гарцюючи, і мички попалить. А йдуть додому вранці та дійдуть до перелазу – ото й каже бабина дочка до дідової дочки:

- Дай, – каже, – мені починки, сестрице, я подержу, поки ти перелізеш.

- Добре, – каже, – сестрице, на!

От поки дідова дочка перелазить, а бабина дочка, узявши починки, побіжить додому й матері набреше, що дідова дочка з хлопцями цілу ніч гулялась і мички попалила.

- А я пряла й додому поспішала. Бачте, мамочко, яка вона ледача!

От дідова дочка прийде додому, то мачуха й почне її бити і дідові виказувати:

- Твоя дитина ледащо – не хоче робити, а ти не хочеш учити!

От, що вже не робила, як з неї не знущалась, що дідові не наговорювала, а їй усе байдуже: робить собі мовчки. Дуже було бабі досадно з дочкою дивитися на неї, що дід її жалує; і почали вдвох радиться, як би дідову дочку витурити з дому, щоб її не було!

Ото й почала баба дідові гризти голову:

- Твоя дитина ледащо – не хоче нічого робити, тільки все гуля та спить товстим сном, а ти ще й жалуєш, ти б лучче, ніж мав би жалувати її, то б найняв де-небудь, то, може, що й було б з неї!

- Де я найму її? – каже дід.

- Так веди, куди хочеш, а щоб вона дома не була.

Ото як докучила баба своїми речами дідові, аж до живих печінок допекла, бо щодня одно товкла: «Веди та й годі!» Нічого було робити дідові: треба вести, хоч і жалко.

От зібрались і пішли, і зайшли у великий ліс. Ото дочка дідові й каже:

- Заверніться, тату, додому, я й сама піду, десь найду собі службу.

- Добре, – каже дід.

Попрощався і завернувсь, а дівчина пішла собі.

Ото йде та йде дуже великим лісом, коли стоїть яблунька, така зарощена бур'яном, що й не видно, та й каже:

- Дівонько-голубонько, обчисти мене, обханюч мене – я тобі у великій пригоді стану!

От дідова дочка закотила рукави, обполола, обханючила і пісочком обсипала; яблунька подякувала, дівчина пішла далі.

Ото схотілось їй пити. Вона зайшла до криниці, а криничка їй говорить:

- Дівонько-голубонько, обчисти мене, обханюч мене – я тобі у великій пригоді стану!

От дівчина обчистила, обханючила і пісочком обсипала; криничка їй подякувала, вона пішла далі. Коли біжить така погана собака та й каже:

- Дівонько-голубонько, обчисти мене, обханюч мене – я тобі у великій пригоді стану!

От дівчина заходилась, обчистила, обханючила, собака сказала: «Спасибі, дівонько!» Вона пішла далі.

Коли стоїть піч, і така облупана, а біля неї глина лежить. Ото й каже піч:

- Дівонько-голубонько, обчисти мене, обмаж мене – я тобі у великій пригоді стану!

От дівчина замісила глину, полізла у піч, обчистила, обмазала; піч їй подякувала, дівчина пішла далі. Ото йде та йде, зустрічає її жінка та й каже:

- Помагайбі тобі, дівчино! Дівчина відказала їй:

- Доброго здоров'я!

- Куди ти йдеш, дівчино? – спиталась жінка. А дівчина й каже:

- Іду, тіточко, щоб де найняться.

- Наймись у мене, – сказала жінка.

- Добре, – відказала дівчина, – наймусь.

- У мене, – каже жінка, – невелике діло, аби ти вміла зробити те, що я скажу.

- А чому ж не зумію? – каже дівчина. – Раз мені покажете, паніматко, а вдруге і сама знатиму.

Ото прийшли додому, де та жінка жила. От жінка й каже:

- Ось що, дівчино: оце тобі казани, то ти рано й вечір нагрій окропу і вилий у корито, і борошенця туди всип, і замішай – тільки, гляди мені, щоб не гаряче було, тільки тепленьке; та не бійся, що б ні бачила, що ні чула – стань на порозі, двічі свисни, то до тебе позлазяться гадюки, ящірки, жаби і всякий звір; то ти нагодуй їх, то вони порозлазяться, куди якому треба.

Дівчина сказала:

- Добре, паніматко, так буду робити, як ви мене навчили.

От поєднались. Зараз увечері затопила піч, приставила окропу, нагріла трохи, повиливала в корито і борошенця туди всипала й замішала. Стала на порозі, двічі свиснула – як почали злазитись гадюки, ящірки, жаби і всякий звір, та кожне до корита, понаїдались усі та й порозлазились.

І так цілий рік дідова дочка там служила і робила те, що їй хазяйка казала, а як кінчився рік, то та жінка й каже дівчині:

- Ось що, дівчино: оце вже сьогодні тобі рік, як ти в мене; коли хочеш, то й другий будь, а не хочеш, то як хочеш: ти мені добре робила, спасибі тобі, нехай тобі бог помагає на все добре!

Дівчина подякувала хазяйці за хліб, сіль і за все і сказала:

- Хочу додому; спасибі вам, паніматко! Хазяйка каже їй:

- Піди ж, вибери якого хочеш коня й воза.

А сама наготовила їй повнісіньку скриню всякого добра і дала їй, і випроварила у ліс ту дівчину, тоді попрощалася, сама вернулась додому, а дівчина поїхала собі, хвалячи бога.

Ото їде дідова дочка повз ту піч, що вона хутрувала, коли гляне – аж повнісінька піч пирогів. От піч і каже:

- Дівонько-голубонько, на тобі оці пироги за те, що ти мене приборала – спасибі тобі!

Дівчина подякувала, і тільки що під'їхала, а пироги так і пороснули у возик; піч заслонила, а дівчина поїхала далі.

Ото їде та їде, коли дивиться – аж біжить собака і несе намисто добре, товсте та гарне, та ще й шліфоване. Ото тільки що прибігла до возика, та й каже:

- На тобі, дівонько–голубонько, за те, що ти мені у великій пригоді стала!

Дівчина взяла й подякувала, і поїхала далі, радіючи. От їде – і так їй схотілося пити, що господи! От подумала: «Заїду до тієї кринички, що я чистила, то, може, там нап'юсь». Ото заїхала, дивиться – аж повнісінька криничка води, аж через верх ллється, а біля неї стоїть золоте барильце й кухлик. І каже криничка: – Напийсь і собі набери барильце, та й кухлик візьми!

Стала та дівчина пити – аж не вода, а вино, і таке добре, що й зроду такого не пила. Набрала повнісіньке барильце додому, та й кухлика не забула. Поїхала далі.

Коли стоїть яблунька – і така хороша, що не можна й сказати: на ній яблучка срібні та золоті, і рясно–рясно! Ото яблунька й каже:

- Дівонько-голубонько, на тобі ці яблучка за те, що ти мене обчистила, обханючила.

Дівчина сказала: «Спасибі!» та під'їхала під яблуньку, а яблучка так і пороснули у возик.

Ото приїхала та дівчина додому та й гукає:

- Ідіть, тату, забирайте худобу!

От вийшов дід із хати, дивиться – аж дочка його; він зрадів, побіг до неї та й каже:

- Де ж ти, дочко, була?

- Служила, тату, – каже дочка. – Зносьте добро! А добра ж то – повнісінький віз, іще й намисто товсте! Стали зносити – то то гарне, а то ще краще!

Ото побачила баба, що стільки дідова дочка навезла усякої всячини, і напалася на діда:

- Веди та й веди і мою дитину, куди свою водив! Ото як докучила дідові, щодня це кажучи, – сказано, зависть бабу взяла, – то він сказав:

- Нехай убирається, поведу.

Ото попрощались і пішли дід з бабиною дочкою. Зайшли у ліс, дід і каже:

- Іди ти, дочко, а я завернусь додому.

- Добре, – відказала бабина дочка.

І розійшлися: дівчина у ліс пішла, а батько додому. Ото іде бабина дочка великим лісом, коли стоїть яблунька та й каже:

- Дівонько-голубонько, обчисть мене, обханюч мене, то я тобі у великій пригоді стану!

Дівчина відказала:

- Оце чорт не видав, буду руки каляти. Ніколи мені!

От іде бабина дочка далі, коли стоїть криничка, така зарощена, та й каже:

- Дівонько-голубонько, обчисть мене, обханюч мене, я тобі у великій пригоді стану!

- Оце лиха година розносила вас з своїм чистінням! Мені треба йти скоренько, – сказала та дівчина та й пішла далі.

Ото іде повз ту піч, а піч і каже:

- Дівонько-голубонько, обмаж мене, обханюч мене, я тобі у великій пригоді стану!

- Та нехай тебе лиха година маже, не я буду мазатися! – сказала бабина дочка, дуже розсердилась і пішла далі.

Коли біжить собака – така погана, що гидко й глянути, та:

- Дівонько-голубонько, обчисть мене, обханюч мене, я тобі у великій пригоді стану!

Дівчина поглянула та й каже:

- Оце, бісів батько тебе не видав, така погана, а щоб я коло тебе руки каляла... О, щоб ти не діждала! – І пішла бабина дочка далі, лаючи.

Ото зустрічає її та сама жінка, що дідова дочка у неї служила, та й каже:

- Здорова була, дівчино! Дівчина відказала:

- Доброго здоров'я, тіточко!

- Куди ти йдеш? – спиталася жінка. А бабина дочка й каже:

- Та йду, тіточко, щоб де найняться. А жінка каже:

- Наймись у мене, дівчино!

- Добре, тітко, – каже дівчина. – А яке ж у вас діло?

- Та в мене діло невелике, дочко, аби ти зуміла робити, – сказала жінка.

- А чому не зумію, – відказала дівчина. – Ви мені раз розкажете, а вдруге сама знатиму.

- Ось, що, дівчино, – каже жінка, – яка твоя робота: оце тобі казани, рано й вечір нагрій окропи, та не гарячі, щоб тільки тепленькі; вилий у корито, замішай борошном, тоді стань на порозі, двічі свисни, – тільки не бійся, – то до тебе позлазяться всякі звірі, гадини і жаби та наїдяться і порозлазяться, куди якій треба. А що, зумієш так зробити, дівчино?

- Зумію, – відказала дівчина.

Ото поторгувались, а ввечері бабина дочка затопила піч, приставила окропи, а як закипіли казани у ключ, мов грім загримів, – бо казани великі були, – тоді дівчина набрала борошна мірку і висипала туди та й замішала не пійло, а лемішку, та й висипала у корито, сама стала на порозі, свиснула двічі...

От прилізли гадюки, жаби, ящірки і всякий звір. Ото кожне до корита – та ухватить та й вивернеться. І так усі чисто попеклись.

Тоді бабина дочка бачить, що всі понаїдалися і повивертались, та й не встають, та пішла до хазяйки та й каже:

- Що це у вас, паніматко, така чудна скотина, що наїлись та полягали, та й не встають?

- Як не встають? – крикнула хазяйка з ляку, та стрімголов на двір...

Побачила, що неживі, ухватилася за голову та в крик:

- Ох, боже мій! Що ти наробила? Ти їх попекла! От лаяла і плакала, та нічого не допомоглось. Потім посклала печеню в скриню і замкнула; а як скінчився бабиній дочці рік, то вона ганчірками пригнітила і дала коня шолудивого, воза поламаного, поставила скриню з гадюками печеними і випровадила у ліс.

От поїхала бабина дочка додому та й не знає, що матері везе. Ото їде бабина дочка, радіючи, що в неї буде те, що в дідової дочки є.

Доїздить до тієї кринички, і дуже їй схотілося пити. Дивиться – як на те ж криничка: вода так і ллється; вона туди стрімголов кинулась, а криничка закрилась та й каже:

- Е, дівонько-голубонько, не хотіла в пригоді стати – мене причепурити, то не будеш і води пити!

Заплакала дівчина та й поїхала далі.

Ото доїздить до яблуньки, а на ній так рясно яблук, що ніде курці клюнути, та такі гарні – срібні та золоті. От вона каже собі: «Піду, хоч яблучок струшу, матері гостинця повезу». Ото тільки що підійшла, а яблучка – скік угору, аж на вершок, яблунька й каже:

- Е, дівонько-голубонько, не хотіла мене прибрати – не будеш з мене яблучок зривати!

Заплакала бабина дочка та й поїхала далі.

Коли дивиться – аж біжить собака і несе на шії разок намиста доброго, ще й шліфованого. Кинулась дівчина за тією собакою, щоб відняти намисто, а собака й каже:

- Е, дівонько-голубонько, не хотіла мені у пригоді стати – не будеш від мене намиста брати!

Та й побігла собі. А бабина дочка заплакала та й поїхала додому.

Ото приїхала у двір до батька та й гукає:

- Ідіть, тату, заберіть худобу!

Дід і баба вибігли з хати, дивляться – аж дочка приїхала, дуже обоє зраділи, ухватили її в хату, унесли й скриню. Ото як відчинять, подивляться – аж там самі жаби, гадюки! Вони в крик:

- Дочко, що це таке? – бо й полякались обоє. Тоді бабина дочка стала розказувати, що їй було, а баба з дідом слухають; а як розказала вона все те, то баба сказала жалуючи:

- Мабуть, твоя така доля, що куди не підеш, то золоті верби ростуть! Сиди лучче дома та не рипайся, бо та добра привезла, а ти гадюк! Іще хвалити бога, що хоч жива прийшла.

Отак вони собі живуть і хліб жують, а я там була, мед-вино пила, по бороді текло, а в роті не було, – коромислом сіно возять, оберемком воду носять, – а хазяїн на всю губу! Дідова дочка пішла заміж, а бабина й досі дівує та гордує.

Українські авторські казки

Сьома дочка

В. Сухомлинський

Було у матері сім дочок. Ось поїхала одного разу мати в гості до сина, а син жив далеко-далеко. Повернулась додому аж через місяць. Коли мати ввійшла до хати, дочки одна за одною почали говорити, як вони скучили за матір'ю.

Продовження додатку Л

- Я скучила за тобою, немов маківка за сонячним променем, – сказала перша дочка.

- Я ждала тебе, як суха земля жде краплину води, – промовила друга дочка.

- Я плакала за тобою, як маленьке пташеня плаче за пташкою, – сказала третя.

- Мені тяжко було без тебе, як бджолі без квітки, – щебетала четверта.

- Ти снилась мені, як троянді сниться краплина роси, – мовила п'ята.

- Я виглядала тебе, як вишневий садок виглядає соловейка, – сказала шоста.

А сьома дочка нічого не сказала. Вона зняла з ніг матусі взуття й принесла їй води в мисці – помити ноги.

Стара, стара вишня

В. Сухомлинський

Недалеко від нашої хати росла вишня. Стара-стара, вже половина гілок зовсім засохла, а на половині ще родили – ой які ж смачні ягоди! Запам'яталося: весною зацвіла тільки одна гілка. Батько хотів зрубати вишню, бо вмирає ж вона...

Та мати сказала: – Не треба рубати. Цю вишню посадив ще твій дідусь. Хай вродять вишні на оцій гілці...Вродили востаннє вишні. Зібрала мама кісточки та й посадила в землю. Виросли з тих кісточок молоденькі вишні. Стара вишня засохла, а молоді вже цвітуть і плодоносять.

Тихо, тихо, бабуся відпочиває

В. Сухомлинський

Прийшла зі школи маленька Галинка. Відчинила двері, щось хотіла весело сказати мамі. А мама насварилася на неї пальцем і Галинка тихенько підійшла до столу, поклала книжки.

- Тихо, Галинко, бабуся відпочиває. Цілу ніч вона не спала, боліло серце.

Пообідала й сіла за уроки. Читає книжку тихо-тихо, щоб не розбудити бабуся. Відчиняються двері, заходить Оля, Галинчина подруга. Вона голосно й каже:

- Галинко, послухай...

Галинка насварилась на Олю пальцем, як мати на неї, і пошепки мовить:

- Тихіше, бабуся відпочиває. Цілу ніч вона не спала, боліло серце.

Сіли дівчатка до столу й розглядають малюнки. А з бабусиних очей впали дві сльозинки. Коли бабуся прокинулась, Галинка й питає:

- Бабусю, а чого ви плакали уві сні?

Бабуся усміхнулась, приголубила Галинку. В її очах світилась радість.

Двоє мишенят

Н.Федько

Жили собі двоє мишенят Бім і Бом у своїх невеликих чепуреньких будиночках. Але якось знявся сильний вітер і зруйнував будиночок Біма. Засумував Бім, де йому тепер жити? Побачив Бом, що трапилося і сказав Біму: «Не сумуй, ми збудуємо тобі новий будиночок, а поки що поживи у мене». Бом привів Біма до свого будиночка, напоїв гарячим чаєм, вклав у ліжечко. Наступного дня вони удвох почали будувати новий будиночок.

Про Чарівника

Н.Федько

Давно в далекій країні було зачароване місто. У цьому місці не світило сонечко. не цвіли квіти. Діти часто сварилися і плакали, мами не говорили їм ніжних, добрих, лагідних слів. Але одного разу в місто на повітряній кульці прилетів чарівник. Він був дуже ввічливим. Ідучи вулицями міста він говорив усім чарівні слова. І від цих слів усе навколо змінювалося.

Казка про жабку

Н.Федько

Жила на березі лісового озера жабка, вона була зелена-презелена. Дивлячись в озеро на своє зображення, вона з сумом говорила: «Яка я негарна, ніхто зі мною не грається, усі зайняті своїми справами». Якось мешканці лісу організували бал і запросили жабку. – «Що ж я одягну?» – засумувала жабка, їй дуже хотілося повеселитися з друзями. Дізналися про її біду друзі: їжачок і бджілки та вирішили допомогти. Їжачок пошив своїми голочками із яскравих пелюсточок квітів гарну сукню, а веселі бджілки, зробили із крапельок роси блискуче намисто. Задоволена жабка танцювала на балу і думала як добре, що у неї є справжні друзі.

Доброта

Н.Федько

Жив собі маленький хлопчик. Одного разу він запитав у мами: «Що таке доброта?». «Ти ще маленький, підростеш – знатимеш», – сказала мама.

Але хлопчик був дуже нетерплячий, він хотів швидко про все дізнатися. Тому він вирішив запитати ще у кого-небудь. Неподалік від будиночка він побачив знайому дівчинку, яка намагалася зняти повітряну кульку, що зачепилася за гілку дерева.

- Допоможи мені, будь ласка, – попросила дівчинка.

- Мені ніколи, я хочу дізнатися, що таке доброта, – відповів хлопчик.

- А я знаю, що таке доброта, мені мама часто розповідає, про добрих людей.

- Розкажи мені, - попросив хлопчик.

- Зніми спочатку кульку, – відповіла дівчинка.

Хлопчик заліз на дерево і зняв кульку.

- Ось ти і зробив добре діло, це і є доброта. Так просто, – здивувався хлопчик.

Бесіда на тему: «Шануй батька твого і матір твою, і добре тобі буде на землі»

Мета: Закріпити з дітьми поняття «родина», «сім'я». Розширити знання про взаємини в ній. Спонукаати дітей до розповіді про свою родину. Розвивати вміння виражати свої почуття та емоції. Виховувати любов та взаємоповагу одне до одного.

Вихователь ставить запитання дітям: «Що означає поняття «щаслива родина?»».

Відповіді дітей: «Мама з татом не сваряться», «На вихідних ми завжди разом», «Дітям усе купують», «Коли батьки влаштовують свята».

Читання і аналіз казки «Три дочки».

Жила собі жінка. З ранку до ночі вона працювала, щоб нагодувати своїх трьох дочок. І вирости доньки, швидкі, як ластівки, й лицем схожі на яскраву зірку. Одна за одною повиходили заміж і порозїзджалися. Минуло кілька років. Тяжко захворіла мати, і посилає вона до своїх дочок руденьку білочку:

- Скажи їм, голубонько, щоб до мене поспішили.
- Ой! – зітхнула старша, почувши від білочки сумну звстку. Ой! Я б і рада піти, та мені спочатку треба вичистити оці два тазки.
- Почистити два тазки? – розгнівалася білочка. – Так не розлучайся ти з ними довіку!

І тазки раптом стрибнули зі столу та й обхопили старшу доньку згори й знизу. Вона впала на підлогу й, обернувшись на черепаху, поповзла з хати. Постукала білочка до другої доньки.

- Ой! – відповіла та. – Я б миттю побігла до матері, та мені ніколи: треба на ярмарок полотна наткати.
- Ну то й тчи його все життя, ніколи не спиняючись! – сказала білочка.

І друга донька пертворилася на павука. А молодша місила тісто, коли білочка постукала до неї. Донька не сказала ані слова, навіть руки не обтерла й побігла до своєї матері.

- Так принось же ти завжди людям радість, люба моя дитино, - сказала їй білочка, - і люди берегтимуть і любитимуть тебе, і дітей твоїх, й онуків, і правнуків. І справді. Третя донька жила довго-довго, й усі її любили. А коли настав їй час померати, вона перетворилась на золоту бджілку.

Цілісіньке літо день у день збирає бджілка людям мед, і її передні лапки завжди в солодкому тісті. Зате взимку, коли навкруги все гине від холоду, бджілка спить у теплому вулику, а як прокинеться, то їсть лише мед та цукор.

Вихователь підводить дітей до висновку: «Шануй батька твого і матір твою, і добре тобі буде на землі», «Добро до віку пам'ятатимуть».

Конспект заняття на тему: «Будь ввічливим!»

Мета: Збагачувати словниковий запас дітей ввічливими словами. Навчати дітей узгоджувати слова в роді та відмінку, переказувати невеликі художні твори. Виховувати у дітей розуміння загальнолюдських цінностей, культуру спілкування з дорослими.

Хід заняття:

Вихователь: Діти! Сьогодні ми розпочнемо наше заняття з читання казки про дідуса і хлопчика. Послухайте її, будь ласка, уважно.

Казка «Для чого люди кажуть «спасибі».

Дрімучим лісом йшли два мандрівники – Дідусь і Хлопчик. Було жарко, мандрівникам хотілось пити. Нарешті вони дійшли до струмка. Тихо дзюрчала вода. Мандрівники нахилилися, напилися. Дідусь сказав:

- Спасибі тобі, струмок!

Хлопчик усміхнувся.

- Чому ти усміхаєшся, хлопче? – запитав Дідусь.

- Навіщо ви, Дідусю, сказали струмкові «спасибі»? Адже він не жива істота: не дізнається про вашу подяку, не почує ваших слів.

- Це так. Якби води напився вовк, він може й не дякувати. Ми ж не вовки, а люди. А знаєш, для чого людина говорить «спасибі»? Знаєш, кого це слово звеличує, вшановує, підносить?

Хлопчик замислився. Він ще ніколи не думав над цією мудрою істиною. Тепер же був час подумати: шлях через ліс ще довгий.

Вихователь ставить дітям запитання за текстом:

- Про кого розповідається в творі?
- Де ішли Дідусь з Хлопчиком?
- Яка стояла погода?
- Що хотілося мандрівникам?
- Що знайшли подорожні в лісі?
- Чи втамували вони спрагу?
- Що сказав Дідусь струмочку?
- Чи здивувало це Хлопчика?
- Що запитав Хлопчик у Дідуся?
- Як Дідусь відповів на запитання Хлопчика?
- Як ви гадаєте, кого звеличують ввічливі слова?

Вихователь допомагає дітям зробити висновок: ввічливі слова звеличують і вшановують людину.